

ISSN 2521-6333

*Volume 1
Number 2*

2017

Journal of Baku Engineering University

PHILOLOGY *and*
PEDAGOGY

Journal is published twice a year
Number - 1. June, Number - 2. December
An International Journal

<http://journal.beu.edu.az>

ISSN 2521-6333

Journal of Baku Engineering University

Philology and Pedagogy

Baku - AZERBAIJAN

Journal of Baku Engineering University

Philology and Pedagogy

2017. Volume 1, Number 2

CONTENTS

Ettlement and Self-Identity in Azerbaijani Emigrant Writer Banine's Autobiography <i>Shafag Dadashova</i>	111
Bulqar etnosu və onun Naxçıvan toponimlərinin yaranmasındakı rolu <i>İslam Hüseynov</i>	123
Bədii nəsrdə Hun hökmdarı Attila haqqında tarixi reallıqların təcəssümü <i>Natiq Adilov</i>	131
Əli Vəliyevin əsərlərində məcazi mənalı vahidlərin üslubi rolu <i>Niyaməddin Həşimov</i>	138
Azərbaycan və İngilis şifahi ənənəsində fiziki oyunlarla bağlı uşaq folkloru <i>Nigar Ağayeva</i>	143
Marqaret Etvudun "Surfacing" əsərində qadın əsarətinin və özünüdərk uğrunda mübarizənin təsviri <i>Türkan Əliyeva</i>	152
Dillərin qarşılıqlı əlaqəsi prosesində sözləmə <i>Esmira Ağamirzəyeva</i>	160
Azərbaycan dilində ismin yönlük halının tarixi inkişafı <i>Yeganə Qəhrəmanova</i>	166
"Cəhənnəm" romanında obrazlar sisteminin gerçəklik və alternativ tarix kontekstində təhlili <i>Yeqzar Cəfəri</i>	174
Бытование Русских Пословиц и Поговорок в Азербайджане <i>Кямаля Юсифова</i>	182
Amerika uşaq nəsrinin yaranma tarixi <i>Turanə Abdullayeva</i>	194
Azərbaycanda autizm sindromlu uşaqların ailədə məktəbə hazırlıq prosesinin təşkilində dövlət-özəl sektor əməkdaşlığı <i>Aytən Eynalova</i>	200
Ali məktəbdə ibtidai sinif müəllimliyi hazırlığı zamanı ana dilinin tədrisi təcrübəsindən <i>Şaiqə İskəndərova</i>	206
Əbulhəsən Racinin təsirləndiyi mənbələr <i>Sədrəddin Hüseyn</i>	214

UOT: 82(100)(091)

SETTLEMENT AND SELF-IDENTITY IN AZERBAIJANI EMIGRANT WRITER BANINE'S AUTOBIOGRAPHY

Shafag DADASHOVA

Baku Engineering University

Baku / AZERBAIJAN

sdadasova@beu.edu.az

ABSTRACT

This article deals with the topic of the relation between settlement and cultural identity in autobiographies, discussing changes in life positions related to moving to a new settlement place. It introduces the autobiography by Banine, French writer of Azerbaijani origin, who emigrated to Paris at her 17 escaping Soviet regime. The autobiographical duology "Caucasian days" and "Parisian days" by Banine is a look from Paris at the author's childhood and adolescence years spent in Azerbaijan and her search for identity in Paris. This retrospective and exterior "autolook" overturns the stabled conventional view of Azerbaijani reader about the beginning of the XX century. It actualizes a re-description and reevaluation of cultural, gender, generational relations at this period. The autobiography which depicts a pivotal time of Azerbaijani history also prompts radical changes in the views to spatial influences on cultural approaches.

In order to define peculiarities of female emigrant autobiographies, diverse episodes in Banine's books are compared with similar elements in Maxine Kingston's life-writing.

Key words: autobiography, settlement, self-identity, Banine, Kingston.

AZƏRBAYCANLI EMİQRANT YAZIÇI BANİNİN AVTOBİOQRAFİYASINDA MƏSKUNLAŞMA VƏ ÖZÜNÜİDENTİFİKASIYA

XÜLASƏ

Məqalə avtobioqrafiyalarda məskunlaşma və milli identifikasiya arasında olan əlaqəni, yeni məkanın insanın həyata baxışına və mövqeyinə müəyyənləşdirməsinə təsir etdiyini araşdırır. 17 yaşında sovet rejiminə görə Parisə köçmüş Azərbaycan əsilli fransız yazıçısı Baninin "Qafqaz günləri" və "Paris günləri" adlı ikihissəli avtobioqrafiyası müəllifin Bakıda keçirdiyi uşaqlıq və ilk gənclik illərinə Fransadan baxışı və Parisdə keçirdiyi illər boyunda özünün aid olduğu mədəniyyəti müəyyən etməyə çalışması barədədir. Bu retrospektiv və xaricdən olan "avtobaxış" Azərbaycan oxucusunun XX əsrin başlanğıcı haqqında bir çox fikirlərini dəyişməyə məcbur edir. Bu əsər həmin dövrdəki kulturoloji, gender münasibətlərinə yeni baxış formalaşdırır. Azərbaycan tarixinin həlledici dövrünü əks etdirən avtobioqrafiya məkanın kulturoloji yanaşmaya təsiri məsələsini də aktuallaşdırır.

Qadın emigrant avtobioqrafiyalarının xüsusiyyətlərini təhlil etmək üçün Baninin avtobioqrafiyasından və Maksin Kinqstonun "Qadın döyüşçü" kitabından epizodlar müqayisəli təhlil edilmişdir.

Açar sözlər: avtobioqrafiya, məskunlaşma, özünüidentifikasiya, Banin, Kinqston.

МЕСТО ПРОЖИВАНИЯ И САМОИДЕНТИФИКАЦИЯ В АВТОБИОГРАФИИ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЭМИГРАНТСКОГО ПИСАТЕЛЯ БАНИН

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена теме взаимоотношения между местом поселения и национальной идентификации в автобиографиях. Она изучает влияние места обитания на взгляды на жизнь, на определение позиции в жизни. Автобиография в двух частях «Кавказские дни» и «Парижские дни», написанная французским писателем азербайджанского происхождения, которая переехала в Париж в 17 лет из-за советской власти, рассказывает о детстве и юности автора в Баку (автор написала эту книгу во время проживания в Париже) и ее поискам самоидентификации во Франции. Этот ретрооспективный и внешний «авто-взгляд» заставляет азербайджанского читателя изменить свою точку зрения о начале XX века. Это произведение формирует новый взгляд на культурологические и гендерные вопросы данного периода. Эта автобиография, которая рассказывает о решающем периоде азербайджанской истории, подчеркивает влияние места проживания на идентификацию.

Для анализа особенностей автобиографий женщин-эмигрантов в статье сопоставительно анализируются эпизоды из автобиографии Банин и книги «Женщина-боец» Максина Кингстон.

Ключевые слова: автобиография, поселение, самоидентификация, Банин, Кингстон.

Experience lives and proclaims itself as the exclusion of writing that is to say of the invoking of an "exterior", "sensible", "spatial" signifier interrupting self-presence.

Jacques Derrida

Introduction

In temporal-spatial analyses of autobiographies, temporal aspect seems to be more visible and analyzable than spatial issues. Retrospection modifies the description of the past events and attitudes from the author's temporary position and his\her recent judgments. As an experienced illustrator, who has already got awareness of consequences of the previous personal thoughts, emotions, choices, the autobiographer introduces both events and attitudes of the past with the wisdom provided by years. Time is crucial, because it has changed an inexperienced person into a mature one, and the autobiography writer fulfills the role of a describer of an inexperienced life by an experienced person.

But there is a special group of life-writings where spatial distance is also pivotal in the alteration of values through years. If time distance makes individual self-identity more objective and easier to define, space distance actualizes the urgency of collective unconscious. Having moved from the native culture, a person tries to immediately define his\her cultural identity in order to overcome fear to be lost in time-space reality after having left one culture and not having been accepted by the other. The instinct of cultural self-reservation makes this process unavoidable in majority of resettlements. Emigrant autobiographies are characterized by their authors' search of cultural identity in addition to their individual self-identity. Sarah Gilead in her article "Emigrant selves: Narrative strategies in three women's autobiographies"[3] investigates the discursive peculiarities of the autobiographies by Laura Ingalls Wilder (The little house), Isak Dinesen (Out of Africa), Maxine Hong Kingston (The woman warrior), and claims that settlement is able to alter one's attitude to self-identity. Emigrant autobiographies inevitably "concern with the transformation of nature into culture as model for socialization of the self – socialization at once necessary and unimaginable or intolerable"[3, 44]

In the present article we are going to trace the dynamics of cultural identity in Azerbaijani emigrant writer Banine's autobiography.

Banine was a granddaughter of two oil millionaires, and her autobiography reveals all aspects of relationships within one big family. As a rich and famous family it was in public eye but at the same time, the happenings within this family were a closed castle for outside eyes.

Banine's duology can be considered as a work expressing marginality for different reasons. It is a female emigrant autobiography describing an Eastern country but it was written in a European country. By common consent, female autobiographers give a special place to the description of their family members. If in traditional male life-writings the reader expects to find description of individual life, with their authors' looking at themselves as the core, the ruling hand of their lives, women autobiographies in general tend to be depiction of their authors' lives in relation to their mothers, grandmothers and other family members. These female mem-

bers of their families often become the role models, the authors willingly or unwillingly expect themselves to turn to. A mistake made by the other members of family can be easily forgiven and forgotten by them, but as mothers and grandmothers in the autobiographers' unconscious represent their own future status, their flaws are not something to be neglected by the authors. The matrilineal ties are obvious in both Western and Eastern feminine life-writings that hints at a curious similarity in female attitudes despite different cultures they belong to. From this point of view, Banine's autobiography is very noticeable as the writer eloquently talks about all female members of her family, contrasting them and herself in diverse aspects.

For emigrant autobiographies the self-concepts, traditional limits on them put by different cultures, make it challenging to identify the authors' self perception from historical, social, personal perspectives. Exceeding boundaries generates an autonomous, androgynous, highly energized self, which is often emplotted as inhabiting myth, dream, or fantasy; this self proves short-lived, dissipating under the influence of guilt or necessity (economic, familial, social)[3,45]. Banine seems to be in eternal search, that starts in her early childhood. The feeling of her alienated status to the native culture imposes sense of guilt which never leaves her till the end of life.

Many male emigrant autobiographies tend to emphasize problems, their community had to face in foreign countries. Lee Chew in "The Biography of a Chinaman" [6] tells about his work experiences in the United States as well as some of the challenges Chinese emigrants faced after having moved to San Francisco. Female autobiographies are more concentrated on their individual cultural identity, rather than the community. Many emigrant women autobiographers seem to be submerged in internal dissatisfaction caused by unfair treatments of very different types. Their search for identity is more immense, intense and most of all, obvious.

The article will analyze both female and emigrant aspects of Banine's autobiography. In his article Alfred Hornung emphasizes "the uncertain national status of many autobiographers as well as the extraterritorial space of the genre of autobiography"[4, 367]. Each life-writing is a kind of investigation through retrospection, hindsight, individual and collective subconscious. The brave decision to illustrate the own life to further introduce it to the world is an obvious proof of the author's investigating mind. The autobiographer's mind is always uneasy, rebellious against accepting anything for granted. This mind is elective, and it tends to arrange everything through analysis, comparisons and judicious interpretations. The autobiographer rarely takes for granted or follows the existing orders of the native culture. On the other hand, the person who describes the own life, meticulously scrutinizes the native culture and other cultures, having an evaluative attitude to their peculiarities. Maxine Kingston tries to find herself between the American and Chinese cultures, Banine contrasts two French cultures: the one she lives inside and the other, she had in her dreams while living in Baku. The ultimate goal of the autobiography writers in their ever-lasting self-recognition, self-evaluations and self-identity seems to be striving to reach harmony both personally and culturally. Kingston wishes the Chinese culture, as her matrilineal realm to demonstrate equal attitude to boys and girls; Banine desires the Azerbaijani culture to be as intelligent as the most developed European countries. These authors try to escape their native culture in order to be in a better space, but simultaneously they wish to "moderate" their cultures, enhancing the best traditions of other cultures.

Banine's autobiography is divided into two parts. In the first part entitled "Caucasian days" she tells the reader about her childhood, describes her sisters, grandmother, nanny, teachers, father, aunts, uncles, cousins, her attitude to them. Unconscious comparison between herself

and female members of her family is especially explicit and informative in this part of her autobiography. The volume ends with the description of her arrival to Paris, a city of her dream. She was then 17 years old, already married with a 35 year-old man who helped her father be released from prison, where he was put by Bolsheviks. Banine's husband after numberless futile attempts to gain her love decides not to insist on continuation of their marriage and allows her to emigrate to Paris, where her family had moved earlier.

The second part entitled "Parisian days" is to a large extent an evaluation of the city, which before seemed to her as a cradle of civilization, culture and progress. Though Banine never stops to consider Paris the best city in the world, her experience within the realms of this city time by time disappoints her. Subtle nostalgic feelings about childhood, however, are not kindled with reminiscences about affluence of her life in Baku and lack of this wealth in Paris. She works here as a secretary, a model, a translator. In spite of the need to earn her own living, she never desires to go back to her previous luxurious life. But it also does not mean that she is happy in Paris. Her first frustration took place only a few days after her arrival in Paris. Banine's sister Zuleykha declared that she was going to marry to a non-Muslim. Banine admired her sister's brevity, because she thought she would not dare to frustrate her father so deeply. This admiration was replaced with desperation when after some days Zuleykha took her to her beloved's office. After some conversation during which Banine contrasted European culture to her own culture, Zuleykha and her Spanish boyfriend José started to kiss and hug what seemed extremely disgusting to Banine. She was happy when her sister offered her to walk along Parisian streets for some time. When she came back Joze said that "Sex is a marvelous thing, is not it, baby?" Banine got bewildered thinking that intimate affairs with her sister do not give the right to that person to speak to her so openly. She feels a huge desperation, because her illusions about an ideal place melts in every hour of the city routine. But the further she goes in her self-identity, the clearer she understands that the problem is not so much in the geographical place, but rather in her inquisitive, demanding character. The search for a personal place, which accords to her inner world, continues till the end of her life.

Banine describes her nanny, grandma, cousins, aunts, sisters, step-mother from her evaluating perspectives, which are more influenced by European worldviews than her native Azerbaijanis. All these descriptions of female family members by women autobiographers are attempts to identify, understand and interpret themselves through analyzing the persons they are expected to resemble.

These descriptions are very informative, because the author expresses an explicit attitude to them and reveals her own identity for herself. She comprehensively introduces her personal history, tries to find qualities showing her united with others in her current social environment.

The spatial perception passes through different, often painful stages. The author seems to be in incessant search of her true identity. Often in female autobiographies this kind of search develops through descriptions of female characters and contrasting them to the author's own personality. M. Kingston's autobiography is devoted to her relationships with her mother, and she devotes an entire chapter to her aunt. Revising her mother's perspective in depicting traditional place of woman in Chinese culture from an "American perspective", Kingston tends to be more Westerner or American than Easterner or Chinese. Her mother Brave Orchid confesses to her daughter about her life after arrival in America: "I have not stopped working since the day the ship landed. I was on my feet the moment the babies were out. I shouldn't have left, but your father couldn't have supported you without me. I am the one with big muscles"[5, 72]

The Brave Orchid feels responsibility to follow her husband to America in order to prevent his Americanization, because if it happened she thought she would have lost him forever. Once an elegant woman turned into disillusioned and bitter one struggling for survival of her children. This extreme care ("extreme" if to assess it from American perspective), is natural for collectivist cultures, but seems to Kingston to be a kind of violation of personal space. Later Brave Orchid realizes that she had forced her "dainty sister" [5, 86] out of her home in China in order to make of her a submissive sister of a woman warrior. She thinks that "Chinese culture and traditions can be executed outside its historical and cultural background" [8, 61]. In collectivistic cultures people do not feel uneasy while interfering their family members' lives with "benevolent intentions" to make them better. Kingston identifies Chinese culture with her mother, mentioning about mental dissatisfactions which recurrently took place in her childhood. She writes: "The way I was raised, you were never good enough. No matter what I did I was criticized, had to be better, had to be better [5, 32]" Maxine deliberately chooses to be a stereotypical, average American girl because she grows tired of her mother's nightmarish stories. She wants to live a normal, simple life far from the foreign and incomprehensible culture of her mother. But it is not so simple, and sometimes "despite her escape into a ghost land, deep inside she feels herself to be Chinese [5, 32]".

Banine also remonstrates against interferences, and later she also finds herself to be missing some qualities of her native culture. When José, her sister Zuleykha's Spanish boyfriend, querulously and rudely complained about the delay to inform her father about their relationships, Zuleykha answered that in her society people do not talk so rudely, he said:

"What society are you talking about? You have told me enough about your wild traditions. I warn you, little one, I am not going to stand your hypocrisy. You should make your choice: your father or me" [10, 18]. This rude remarks to her family's address were unexpected for Banine, who for years nurtured the ideas that Paris is a place where reign perfect relationships in society and families.

Though such frustrations occur throughout her Parisian life, Banine proves to be faithful to her declaration in the beginning of "Parisian Days":

"Being unfaithful by nature, I still stayed loyal to Paris even after half-century of living in this city. But it is also undeniable that long-lasting friendships have both pleasing and annoying moments" [10, 8]

Anna Waterczuk writes that "many critics accused Kingston for not fulfilling her duty as a writer who is supposed to defend positive images of Asian-Americans [14, 18-19]. To this accusation Kingston answered that "Myths have to change to be useful, or be forgotten. Like the people who carry them across oceans, the myths become American. The myths I write are new, American." [14, 19]

Banine also would have inevitably encountered accusation if her autobiography was read during her lifetime, but the contemporary reader unfortunately would never know her answer to them, which would be extremely interesting as another source of information about her attitude to her previous culture, her views and most probably to her identity in general. Kingston refused to understand the logic in the Chinese principle, reminded often by the Brave: "if it tastes bad, it is good for you, and if it tastes good, it is bad for you" [5, 64]. The little Maxine remonstrates against it declaring that she would rather "live on plastic" than eat something which tastes bad. This is recalcitrance against "identification with her Chinese legacy". She

hates "being identified with the girl, "whose "China doll haircut", pastel clothes and white teeth emphasize the fragility and vulnerability of stereotypical Chinese females"[13, 57]

Banine does not want to be like stereotypical Azerbaijani girls, but while living in Paris it hurts her when they called her native language a Muslim language, and she declares that there was not a Muslim language in the world, and her native language was Azerbaijani, and she was Azerbaijani by nationality. Once, tired of relationships, routine and difficulties she tells her cousin Gulnar: "Maybe, we would be happier if we had stayed there, in Baku, we would wear chadras as our grandmothers did, would not look for jobs, males, freedom. We would give birth to many kids, would go to hamams (bath places) to gossip with other women"[10, 159]. These words were uttered when she was drunk in a night bar without anything restricting her independence. As an irony of Fate, independence was desired in the culture of restrictions, and restrictions were longed for while being in the land of absolute independence.

Kingston's mother wants to install in her daughter the Chinese virtues of behavior. She would warn her daughter not to repeat her aunt's "mistake", who had extramarital pregnancy: "Don't humiliate us. You would not like to be forgotten as you had never been born"[5, 10]. She also mentions that her father would easily reject her if she follows in her aunts (who delivered a baby without being married) footsteps. Eloping without the parents' consent is equally reprehensible in Azerbaijani culture. It was a matter of honor, and the girls who chose eloping, could disgrace not only themselves, but also their families. Especially, their mothers were blamed by society and abused by their husbands for not having taught dignity to their daughters. These stereotypes reigned in the early XX century Azerbaijani society, but they concerned Banine's family as other Westernized and educated families, only formally.

Kingston mentions Chinese sayings about girls: "When you raise girls, you raise children for strangers"[5, 35], Better to raise geese than girls[5, 35]. In Banine's case there were not such open abuses during her childhood. In Azerbaijani culture even though the women are limited in their choices and behaviour, they had actual voices in families and their role was appreciated as guardians of family hearth. But Banine still feels herself to be a victim of Muslim-Eastern attitudes to women. She revolts against them but humbly accepts this status when after years encounters urgency to sacrifice herself in order to help her father get released from the Bolsheviks' prison.

We do not exclude the hindsight effect, which also can have its traces in her judgment about the childhood impressions. But taking into account the way how she expresses her attitudes, it becomes obvious that as a child she tried to avoid being like her female ancestors. As her mother died on childbirth delivering her, she chose her nanny Fraulein Anna as a role model.

Banine introduces a provocative declaration in the beginning of the first book of her autobiography "Caucasian days": "First coming to this world I killed my mom". The scarce information about a woman, who died on childbirth, is the beginning and end of all the information about her. Immediately after this, Banine talks about her baby-sitter – a German lady Fraulein Anna. Banine writes:

"I had an awesome childhood. And the most cherishing memoirs are linked to the care of a holy person (I am telling it from the bottom of my heart), a German woman from the beaches of the Baltic Sea. She was my nanny, mom, and guardian in my life. She spent her health, life, nerves on us. She endured all kind of pains for us, without expecting any award or reparation for it. To be brief, she was a noble person who was able to self-sacrifice gratuitously"[9, 6].

She writes how her nanny created a special environment around herself in spite of her being in a Muslim family in a city with Eastern traditions and facilities. The description of the nanny's virtues is followed by the introducing of the author's grandma, who lived on the first floor of their big house. Though she was especially kind and careful and never shouted at Banine, quite the contrary, cherishing her as the youngest child of her late daughter, description of the grandmother is not redolent of warm memories. Banine writes that the presence of Fraulein Anna in their life made a kind of equilibrium, a balance and compensated the interferences of the grandma. Her infant integration and socialization are connected to the German baby-sitter, a representative of another culture, rather than to her own family members, whom she unconsciously deny, what causes an inevitable conflict in self-identity. "The subject's internal conflicts are resolved in traditional plot closure which confirms integration of self with society; such integration at once finishes shaping the conventional structure of the socialization plot, and cancels its initial reason for being" [3, 45]. Paradoxical, but Banine seems to be a spiritual emigrant much before her physical emigration. Growing up she looks at herself in the context of her family in order to reveal the reasons of her reclusiveness, what she strives to explain to both herself and the readers.

The next contrast between Western and Eastern women comes with the information about her father's resistance against his getting married in spite of all pressure from his mother who kept pushing him to find a new wife. Banine explains her father's unwillingness to get married with these reasons:

"He didn't find suitable the candidates offered by his mother, because they were poorly educated Muslim women without charm and beauty. My father had decided to marry an intelligent lady. The women he liked while being abroad, were unbelievers. The grandma didn't find them suitable for marriage, and the whole family was afraid of such kind of marriage. Besides, my grandpa had left his wife to marry a Russian girl, he denied his entire family for her, and she didn't get along with him. That was a life-lesson for our family and probably the major reason why my dad was not decisive to marry a Christian girl" [9, 8].

Caucasian days and Parisian days are not multicultural in the conventional understanding of this term, as this life-writing does not deal with a family involving parents of diverse cultures. Both of Banine's parents belonged to one and the same culture. But multiculturalism still takes place here because the author makes herself belong to another culture on her own choice. She passes through the process of interaction between opposing value systems. As it is mentioned in Maria D Wagenknecht's book entitled "Constructing Identity in Iranian-American Self-Narrative", "overarching these diverse reasons of narrating relational selves is certainly a therapeutic motif, the conscious or unconscious attempt to heal shattered individual selves and foster nascent communal identity" [11, 153]. The nascent communal identity is French culture, which she adored from her childhood. She felt it unfair to belong to a culture she cannot either accept or understand and she thought that the real happiness and comfort is to be placed in the dreamland of her values and expectations. Before her permanent settlement in Paris Banine is almost sure that namely in this land she would find her true self.

The aspiration to find a stable identity, the ostentatious firmness to deny the native culture and accept Western values, strife to surpass the fear of possible failure in acculturation to the other culture - all these cause constant hesitations in preferences among cultures. The reader can notice traces of uncertainty accompanying Banine from childhood to the end of her life. This innermost uneasiness is the result of ceaseless fear to be outed by the Western culture with

further impossibility to return back to the previous culture. The author's mind considered this danger and her unconscious trembled at the thought to be outsided, dropped from times and spaces of these cultures.

The German nanny's presence played an important role in pivotal twists of Banine's self identity. The author's grandmother is described as a fanatical religious, fat and veiled woman, who didn't speak with any male, unless he was a family member, who got disgusted, if her home appliances were touched by non-Muslims and would hand the items over to the poor. Banine's description of the other family members openly illustrates her attitude to them. She does not accept the ways they think, the clothes they wear, their behavior and values. Her unconscious choice sticks on her nanny – a German lady Fraulein Anna. The German woman provided cultural context for her. Contrasting two cultures equally involved in her childhood, Banine expresses an obvious preference in favor of West. From her childhood she seems to be feeling herself a recluse in her family. Surrounded by all comforts of affluence, she does not feel comfortable, as her sisters, cousins, aunts do. She is indifferent to the wealth of her family.

None of Banine's family members seemed to have experienced cultural displacement neither in their native surrounding, nor in the foreign country, though her sisters also had brilliant education, knew foreign languages and literature. Banine's salienation is not the consequence of her resettlement. She feels culturally aliened far till her physical displacement at the age of 17.

Banine's internal need to be socialized and her suffering for being unable to find a suitable environment to get involved, to be a part of it, causes a lifelong search for her real factual identity. Search for identity develops to further horizons when Banine compares her personal features with those of her stepmother, whom she adored for intelligence, erudition, and high aesthetic sense. Amina, Banine's stepmother, actually brought a new breeze to their family, opening the doors to intelligent people of different nationalities to enter. She also brought two nannies, who overshadowed the value and importance of Fraulein Anna for some time. Miss Mary Sarmen and Miss Colleens were teaching them English, French and Music. Banine writes about the most motivational event of her childhood:

"Once, after staring at me for quite a long time, Miss Mary told me "You will be a prominent person". These words made me so happy, that I immediately began suffering for being so little and insignificant"[9, 59]. Here Banine makes an apostrophe: "Oh, dear, Miss Mary! You were the best person, the most dignified teacher. Though the hilarious words you addressed to me, are not destined to come true (there are many reasons for them not to come true), anyway, I am grateful to you. It is always inspiring to hear nice words from a trusted person".[9, 59]. Considering herself to belong to the individualist Western world, Banine still depends on exterior judgment. Her self-sufficiency gets surpassed with a desire to be acknowledged by someone. In this point Banine as a representative of a collectivist culture seeks for outside approval.

In the beginning of XX century Baku was a city of political, cultural uncertainties. The future was highly unpredictable. Banine's most mature identity quest coincides with the time of transition in Azerbaijani history and culture from one set of generational and cultural expectations to another. Banine defines her identity within mutually exclusive familial, cultural, religious, and national boundaries. The less conceivable were her family's values, virtues for her, the less she was understood by the surrounding.

Her search for her own identity as a quest of a creative, educated woman could not forgo without immersing herself in multicultural atmosphere. She dissolved the borders between cultures

comparing and contrasting her female self with diverse females in order to find out her inner culture. She deliberately, on bias denied her culture by birth. This denial is verbal and non-verbal simultaneously. Her look at her own personality in the context of her family on one hand, and in the global female discourse or contrasting herself to Western women seems to be prejudicial initially. She perceives the complexities of defining her rebellious female self. Directing her frustration against cultural, religious institutions of the family and society, she strives to recreate her female identity in relation to the female members of her family and other feminine representatives she knows. Her descriptions make the desire to find the own identity perfectly clear. Her unconscious hinted that the authentic identity cannot be obtained without investigations in the area of female lineage.

Banine proves to be a woman who is able to combine different roles in the most complicated historical period. She emotionally concentrates on cross-cultural conflicts between her biological being and psychological self. Banine searches her personal identity, role; she tries to define personal values in order to contrast herself to the surrounding and find ways for integrity or isolation. Her interpretations on each woman character of her personal life story is certain, definite. Through subjective and often bias culture description, Banine criticizes behavioral norms and social institutions. She revises her own self, entering dialogues with the culture to understand her own real factual place, different from that, where he belongs by birth, not by her preference. Banine's actual presentation of personal experience differs from her perception of the reality when she was inside of that reality. Regarding temporal and spatial differences between the events and their descriptions, the autobiography produces a discursive space of ambiguity.

Writing about 1914, the year of mutinies in both for her country (British, Russian and Turkish claims on authority in different spheres) and family (growing girls with their identity search in culturally heterogeneous social medium, grandmother's restrictions and Amina's freedom), Banine describes her stepmother Amina and eldest sister Leyla. "Amina was so attractive that all the men in the streets turned to look at her again and again. And I understood these men; I wished to be in their place. Yes, I wished I stopped to be a little girl surrounded by nannies, and be an independent man"[9, 69]. This motif is also traced in Kingston's life-writing. Against her mother's insistence to work as a typewriter (irritated by her mother who does not believe that she can be a writer), Kingston also revolts claiming that she wants to be an Oregon lumberjack. She chooses a manly occupation. It was perception of the authors' marginal status of being a woman without right of choice, squeezed into even more narrow frames of Eastern mentality. They protested against the mentality which supported inferior status of women in social aspects.

The most important aspect of Banine's autobiography is opposition to the common female concept of self. She first anticipates the Western-world to be ideal, then by time's passing she analyzes some features of her native culture in retrospect, while being in one of the most developed Western culture. Space shift goes through analyzing mind and feeling heart of Banine, what finally leads to a contrast between the old and the new realities. In spite of all attempts to neglect her culture, Banine cannot stop carrying a part of it in her evaluations, attitudes, views. The old world, the previous life and the culture in which she grew up, prevent her to be involved in casual relationships, considering them offensive.

Practically, every episode of both the *Caucasian Days* and *Parisian Days* seems to deny the existing, present status of the subject that lays behind the time inside of which she is physically

situated. She did not understand the culture, which seemed to her contradictory. The description of Banine's identity formation is full of a poignant irony. When it seems to her that she did reach the space she attributed herself to, there comes estrangement caused by expectation failure. In the beginning of her second book entitled "Parisian Days" Banine illustrates her first arrival in Paris:

At last, I felt what pivotal minutes of human life meant. These very minutes were dragging me to the gates of Paradise. Excitement embraced and dulled me, and my heart was beating with the intense aspiration of my 17-year-old body. Through windows I was looking at the life outside, and being blundered by the ecstasy could not even notice the trash around the city... I had come to the city of my hopes [10, 3].

Further, Banine briefly summarizes the past events, describes how she persuaded her husband to let her go to Paris. She notes that the poor man was also a victim of the mercilessly stepping over them History. From the end of the first book "Caucasian Days" the reader had got information about Banine's strange marriage. To release her father from Bolsheviks' prison she, at her 15, agreed to get married to Jamil, a man of 35, who adored her, stood all her caprices till the end of their formal marriage. After her father got released and they left the country for Paris Banine tried to persuade her husband to send her to Paris and follow her after some time. Only after two years of their marriage Jamil understood that his efforts to gain Banine's heart were futile, he pretended to have believed to the perspectives of their marriage to be proceeded in France, and released her.

Banine dreamt about Paris throughout all her conscious life. She writes that even after half-century of her living in Paris she remained faithful to it. In the train station where she arrived, her step-mother, sister and sister's husband were meeting her. Banine writes that when she left the Istanbul-Paris train, even her brother-in-law's indelicate teasing notes about her provincial appearance did not shade her unfathomable happiness for being in Paris. But judging for the following descriptions we doubt if this was a candid information or she just did not allow hesitancy and fear to dwell on her happy mind destroying her dream. Her excitement inside the taxi taking her home in Paris, where her father, step-mother, sisters lived, had some hues of scare for possible frustration: "Dream turns into evil when this dream accidentally comes true and you tell to yourself: was that it? is that all? Even the sweetest dream when it comes true and gets submersed into dirt of mundane life, becomes trivial and poses this very question: "was that it?"[10, 4]. It is not easy now to say if these words were strolling on her mind while going home from the station on her first day in Paris or she introduced this idea as a hindsight.

According to Wallace Martin, the "I" emerging in the writing of the autobiography is not the "I" the author "already knows, but... one that despite its changes, has been implicit from the beginning, awaiting an act of self-recognition that will draw all of the past together in the "I of the present"[12, 76]. Berndt Clavier adds that the past life which is drawn together in the present narration is not really a diachronic construction as much as a synchronic one. The "past" is dependent on the narrating present, which in autobiography is the act of self-recognition, a kind of auto-anagnorisis, where the achieved identity of the narrator suddenly reveals itself as the identity of the author[1, 226].

Banine as Kingston in "Woman Warrior" shows each period of her life in order to create an entire picture which would make the things clear and build an overall, systematic identity.

Even though till the end the self-identity is not so much concrete either to the writer, or to the reader, there is a type of certainty in something else: the author and the reader are able to see the image of the narrator as a person in eternal search, an individual with troubled inquisitive mind demanding to the surrounding but most of all, to herself.

The blurred and smeared with the passage of time memoirs get clarified from the new temporal and spatial perspective. The culture Banine belonged to and which she had left was collectivist, the culture inside of which she was placed, and from which she was looking at the past - individualist. She chooses the individual approach. The description of childhood events and thoughts is also individual. The language the author preferred to use for the writing of her duology is French. The language choice is reasonable, as had it be written in Azerbaijani, nobody would be able to read it in Europe, and as it would not be able to cross the borders into Azerbaijan, it would certainly fall into oblivion. When it comes to individualism, from the narrative we can guess that the author's recalcitrance would not allow her to join any community, consider herself a part of a collective. Her evaluation was selective and mature enough to assess positive and negative sides in one person, in one culture, rather than to marginalize people and cultures as utterly bad or good. Collectivist cultures like flat characters and strict attitudes, while individualist cultures hardly classify people or actions into bad ones or good ones. Banine keeps the position of the latter.

This individualist approach, lack of tendency to generalize, classify into negatives and positives can be formed living in France, but the author's attitude does not seem to have been changed, it does not look like a hindsight. On the contrary, all childhood reminiscences, faults, secret thoughts, immoral desires seem to be confession of an aged person who had reached the age of maturity not to care about reputation anymore.

Banine describes a female emigrant life in a country with a culture, utterly different from her own. Her dream appeared to be illusion, and the imaginative ideal place very soon introduced its gaps. Banine unconsciously compares the attitude to women in her native culture with that in the culture she chose to live. When men proposed her casual relationships, she felt that she was alien to these relationships, to this side of the culture she used to adore and longed to be within. Though she realizes that her motherland, her native culture has specific virtues she neglected being inside of them, but she never wishes to go back. The female in two different cultures strives to create her own individual culture.

Banine looks at herself from temporal and spatial distance, enters a dialogue with different cultures to formulate her own perceptions of life. She is aware of her standing alone and wants to legitimize this status for the readers. Besides, Banine looks at her own life from outside, compares herself with others, tries to define her own identity and that of her country. Autobiography enables her to organize and review her own experience and not only from her individual point of view. The author of autobiography feels responsibility to make the life events explicit, comprehensible for the observers. The attempts to verbalize all feelings help concretize the own attitude, explains the details of her psychology both to herself and for the reader.

Conclusion

The nature of extraterritoriality in autobiographical texts shows itself clearly in Banine's life-writing. She migrated from the place of origin in the East (or if to be exact, in the middle of East and West, with Eastern traditions prevailing in the culture) to the West and till the end

of her two books seemed to be confused and feeling difficulty in defining herself culturally. Banine's spatial perception is highly complicated.

Banine's duology "Caucasian Days" and "Parisian Days" provide detailed information about her family in the past. In addition, she describes diverse and specific communities, time periods, and locations.

Banine, as M. Kingston and many other female emigrant authors, experiences her marginal role as a female. Her autobiography is written from a special position suitable to value institutional and intellectual peculiarities of different cultures. Her attempt to destroy a major cultural morale of false consciousness still remains vague for her, though the reader comes up with the decision that a searching mind does not take all facilities of one culture for granted. Instead, it strives to collect positives and negatives in different piles. Banine revises her own self, while she recreates her own voice in entering a dialogue with two cultures to refocus our perceptions of autobiographies through emigrant female lenses.

BIBLIOGRAPHY

1. Clavier, Berndt. "John Barth and Postmodernism: Spatiality, Travel, Montage". 2007
2. Demirturk, Lale. "Emigrant women's autobiographies: a distinctive sub-genre of American autobiography". Hacettepe University The Journal of Literature department. Volume 5, Number 2. December, 1988 /p.49-66.
3. Gilead Sarah. "Emigrant Selves: Narrative Strategies in Three Women's Autobiographies". Criticism, Vol. 30, No. 1, winter, 1988.
4. Hornung, Alfred. "Out of Place: Extraterritorial Existence and Autobiography". ZAA 52.4, 2004: 367-377
5. Kingston Maxine. Woman Warrior, <https://swhs.swisd.net/teachers/perry/Maxine%20Hong%20Kingston%20-%20The%20Woman%20Warrior.pdf>
6. Lee Chew, "The Biography of a Chinaman," Independent, 15, 19 February 1903, 417-423.
7. Morin, Alain. "Self-recognition, Theory-of-Mind, and self-awareness in primates and right hemispheres", Department of Psychology, Mount Royal College \ <http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.496.1379&rep=rep1&type=pdf>
8. Powers Peter Kerry, Recalling Religions. Resistance, Memory, and Cultural Revision in ethnic women's literature. The University of Tennessee Press, Knoxville, 2001, 101- 112
9. Ummulbanoo (Banine). "Caucasian days". Baku, Yazichi, 1992 (in Azerbaijani language).
10. Ummulbanoo (Banine). "Parisian days". Baku, Yazichi, 2010 (in Azerbaijani language).
11. Wagenknecht, Maria D. "Constructing Identity in Iranian-American Self-Narrative", Palgrave Macmillian, 2015
12. Wallace, Martin. "Recent Theories of Narrative". Language Arts & Disciplines. Cornell University Press, 1986
13. Watorczuk Anna, MA thesis. The Problems of ethnic female Adolescents as portrayed in Toni Morrison's "The bluest eye", Maxine Hong Kingston's "The Woman Warrior", Sandra Cisneros' "The House on Mango Street".
14. Williams Eric. Capitalism and Slavery New York: G.P. Putnam's, 1944.

UOT:81`373;001.4

BULQAR ETNOSU VƏ ONUN NAXÇIVAN TOPONİMLƏRİNİN YARANMASINDAKI ROLU

İslam HÜSEYNOV

Bakı Mühəndislik Universiteti

Bakı / AZƏRBAYCAN

iahuseynov@beu.edu.az

XÜLASƏ

Azərbaycan toponimikasında etnotoponimlər qiymətli mənbə hesab edilir. Bu coğrafi adlar vasitəsilə qədimdə bu ərazidə hansı tayfaların yaşaması müəyyən edilə bilər. Naxçıvan ərazisində də qədim türk tayfalarının adından yaranmış yer adları mövcuddur. Belə etnotoponimlərin yaranmasında iştirak edən tayfalardan biri də bulqar etnosudur.

Məqələdə bulqar etnosu və bu etnonimin vasitəsilə Naxçıvan ərazisində yaranmış toponimlərdən bəhs olunur, bulqarlarla bağlı bu ərazidə yaranmış Vənənd, Qazançı, Kolanı və s. yer adları linqvistik-etimoloji cəhətdən tədqiqatə cəlb edilir. Eyni zamanda, bu tədqiqatda "bulqar" sözünün etimologiyası haqqında fikirlərə, bu etnos haqqında tarixi mənbələrdəki qeydlərə və s. məsələlərə də toxunulmuşdur.

Açar sözlər: bulqarlar, toponim, etnos, Vənənd.

BULGARIAN ETHNOS AND ITS ROLE IN THE EMERGENCE OF NAKHCHIVAN TOPONYMS

ABSTRACT

Ethnotoponyms are considered a valuable source in Azerbaijan toponymy. By means of these geographical names it can be determined which tribes lived in this area in the ancient times. There are also place names in Nakhchivan that were originated from the names of ancient Turkish tribes. One of the tribes that took part in the emergence of such ethnotoponyms is Bulgarian ethnos.

The article is about Bulgarian ethnos and toponyms that were emerged in Nakhchivan by means of this ethnonym, place names such as Venend, Qazanchi, Kolani that appeared related to Bulgarians in this area are studied in linguistic-etymological terms here. Alongside with this, the ideas related to etymology of the word "bulgarian", historical notes about this ethnos and other issues have been highlighted in this article.

Key words: bulgarians, toponym, ethnos, Venend.

ЭТНОС БУЛГАР И ЕГО РОЛЬ В ФОРМИРОВАНИИ НАХЧЫВАНСКИХ ТОПОНИМОВ

РЕЗЮМЕ

Этнотопонимы считаются ценными источниками в Азербайджанской топонимии. С помощью этих географических названий можно определить какие племена жили в этой территории в древние времена. И на территории Нахчывана есть топонимы которые связаны с именами древних тюркских племен. Одним из племен, участвующих в формировании таких этнотопонимов, является этнос булгар.

В статье рассматривается болгарский этнос и Нахчыванские топонимы которые сформированы с помощью этого этнонима, исследованы лингво-этимологической точки зрения такие географические названия как Вананд, Казанчи, Коланы и т. д. которые связаны с булгарами. Также в этом исследовании рассматривается идеи об этимологии слова "булгар" и исторические источники в котором упоминается об этом этносе.

Ключевые слова: булгары, топоним, этнос, Вананд.

Azərbaycan ərazisində tə qədim zamanlardan müxtəlif tayfalar yaşamış və tariximizdə müəyyən rol oynamışlar. Bu tayfalarla bağlı Azərbaycanın müxtəlif yerlərində bir çox onomastik vahidlər yaranmışdır.

Coğrafi obyektlərin tayfa adı ilə adlandırılması toponimikada geniş yayılmış hadisələrdəndir. "Azərbaycan etnotoponimləri toponimik layda mənşəcə ən qədim hesab olunur. Onların mən-

şəyinin, kökünün müəyyənləşməsi öz mürəkkəbliyi ilə diqqəti cəlb edir. Bu cür toponim haqqında kiçik qeyri-dəqiq fikir böyük tarixi səhvə aparıb çıxara bilər. Buna görə də onların elmi təhlili olduqca ciddi məsuliyyət və dəqiqlik tələb edir" (1, 330).

Azərbaycan toponimikasında, ümumiyyətlə, etnotoponimlər qiymətli mənbə hesab edilir. Coğrafi adlar bu və ya digər regionda əhalinin etnik tərkibinin tarixi formalaşması, etnik miqrasiyasının istiqaməti və minietnik əlaqələr arealı haqqında qiymətli məlumat mənbəyidir. Bu problemlərin əsasında öyrəndiyimiz regionun bütün toponimləri əhəmiyyətlidir, lakin daha əhəmiyyətli etnotoponimlərdir. Onlar bir qayda olaraq qarışıq etnik zonalarda, polietnik şəraitdə, müxtəlif etnik icmalarda adda-budda və ya dağılma prosesində etnodiferensial funksiya rolunu oynayır (2, 110).

Azərbaycan ərazisində, eləcə də Naxçıvan MR və ona yaxın ərazilərdə türk dilli xalqların yaşaması qədim tarixə malikdir. Təqribən e.ə. 2200-cü illərdə Naram-Sinin Anadolu və ətraf bölgələrə səfərini əks etdirən Hitit mixi yazılı mətnin 15-ci sətrində keçən "Türki kralı İlşi-Nail" ifadəsi bizə onu deməyə əsas verir ki, türk tayfaları bu ərazilərə e.ə. II əsrdə hunların hücumları ilə gəlməyiblər, bu tayfalar daha qədim dövrlərdən bu ərazilərdə məskunlaşıblar (3, 43). Göründüyü kimi, türk tayfaları bu coğrafiyada ən qədim zamanlardan məskən salmışlar. Sonrakı dövrlərdə də bu ərazilərə türk dilli tayfaların köçləri olub. Heradotun yazdığına və Strabonun təsdiqinə görə hələ miladdan əvvəl IX-VIII əsrlərdə İskit tayfalarından olan Saklar qədim Qafqazın, Azərbaycan ərazisinin sakinləri idilər. Antik mənbələrdə bu ərazilərdə Mar tayfalarının da yaşadığı göstərilir və Naxçıvan "marların ölkəsi" kimi təqdim olunur (4). Heradota görə, Marlar İran mənşəli deyillər (5, 20). Bu da adı çəkilən tayfanın, çox güman ki, türk mənşəli olmasını ehtimal etməyə imkan verir. Göründüyü kimi, Naxçıvan ərazisi tarixən türk dilli tayfaların vətəni olub və bu zonada qeydə alınan toponimlərin əksəriyyəti də türk mənşəlidir.

Zonanın etnotoponimlərini nəzərdən keçirdikdən sonra bizə aydın oldu ki, bu qrup coğrafi adların, demək olar ki, hamısı etnogenezimizdə mühüm rol oynamış qədim türkdilli tayfaların adları ilə bağlı yaranmışdır. Bu ərazidə sadəcə Ərəb dərəsi, Əfqan qalası, Əfqan diki toponimlərinin tərkibində qeyri-türk etnonimləri var. Bu toponimlər həmin etnosların burada yaşamasını göstərmir. Sadəcə olaraq, müxtəlif hadisələrlə bağlı olaraq yerli əhali həmin coğrafi obyektləri bu adlarla adlandırmışlar. Ordubad rayonu ərazisindəki Kilit toponiminin əsasını təşkil edən kilit etnosunun da dil mənsubiyyəti mübahisəlidir.

Bu ərazidə məskun olmuş qədim türkdilli tayfalardan biri də bulqar/bolqar boy birləşməsidir. Naxçıvan ərazisində indi də mövcud olan Qazandərə (oronim), Vənənd (oykonim), Qazançı (oykonim), Qazançı qalası, Qazançı körpüsü, Qazançı meşəsi, Kola dağı, Kolavat, Kola dərəsi, Kolanı və s. toponimlər də bunu təsdiq edir.

Tarixçilərin türk-skif və ya türk-sarmat kökənli də hesab etdikləri bulqar boyları Şimali Qafqazda hələ eramızdan əvvəlki əsrlərdə məskunlaşmışdılar. Qədim bulqarların dil mənsubiyyəti ilə bağlı onu deyə bilərik ki, ciddi hesab edilməyən bir neçə fərqli fərziyyəni nəzərə almasaq, türkoqların əksəriyyətinin qəti fikrinə görə bu etnos türkdillidir. Bulqar dili qədim türk dilinin Qərbi hun budağına daxildir. Bulqarların adı bu tayfaya yaxın oqur/onoqur tayfa birləşmələri ilə yanaşı çəkilir. P.Golden də öz tədqiqatında bulqarların onoqur tayfaları ilə itti-faqda olduğunu qeyd edir (6). Tarixi mənbələrdə hunların Şimali Qafqazda qalan hissəsinin onoqur tayfasının başçılığı ilə hun-bulqar tayfa birliyini yaratmasından bəhs olunur. Yeqişe öz əsərində bu tayfanı "haylandur" adı ilə qeydə alıb (7, 24). Onoqur etnonimi bəzən "onoqun-

dur"¹ formasında da verilir. Tədqiqatlarda bu sözlərin eyni etnosu adlandırdığı irəli sürülür (8). T.Tekin isə onοqundur etnonimindəki "dur" hissəsini, haqlı olaraq, şəkilçi (kəmiyyət) hesab edir (9, 64). Bu ünsür "bayandur" tayfa adında da müşahidə olunur. "Buruqund" etnonimi də bulqarların qədim adlandırılması kimi təqdim edilir (10, 18). Bulqar sözü bəzi ərəb mənbələrində bu dildəki tələffüz forması ilə - "bəncər" şəklində, başqa bir bulqar boyu olan barsil/basil etnosu isə "bələncər" kimi verilir (10, 43). Bulqarlarla yaxın olan etnoslar içərisində utiqur, kutriqur boyları ilə yanaşı, xəzər tayfaları da qeyd olunur. Suriya yazıçısı Mixail Suriyalı başqa bir tarixçi İohan Efeskiyə (507 - 586-cı illər) istinadən Skifiyadan qərbə köç edən üç qardaşdan bəhs edir - Bulqar, Xəzərik və adını qeyd etmədiyi üçüncü qardaş (Barsil olma ehtimalı güclüdür). Əfsanədə bu qardaşların müxtəlif ərazilərə gedərək orada məskən salmalarından danışılır (10, 10).

Bulqarlardan ilk dəfə tarixi mənbələrdə nə zaman bəhs olunması ilə bağlı da müxtəlif fikirlər mövcuddur. Bəzi tədqiqatlarda iddia olunur ki, qədim çin mənbələrində adı çəkilən pu-ku / bu-qu etnonimi məhz bulqarların qədim adlandırmasıdır. Bu tayfa adına həmin mənbələrdə bulqarların Avropa səlnamələrində adının çəkilməsindən xeyli əvvəl - e.ə. 103-cü ildən etibarən rast gəlinir. Müasir çin dilində də bulqar / bulqar sözü ba-qo və ya bao-quo kimi ifadə olunur (8). Tədqiqatçıların əksəriyyəti isə bulqarlar haqqında tarixdə ilk dəfə Avropa dillərinə aid mənbələrdə bəhs olunduğunu qeyd edirlər. Proto-bulqarlara aid ən qədim belə mənbə 354-cü ildə anonim səlnaməçi tərəfindən latın dilində yazılan kitabə hesab olunur. Həmin tarixi sənəddə "Vulgares" adlı tayfadan bəhs olunur ki, bu onimin də bulqarları bildirdiyi ehtimal olunur (11, 354). T.Tekinə görə isə "bulqar" sözü tarixi qaynaqlarda ilk dəfə 482-ci ildə Bizans tarixçiləri tərəfindən çəkilir. Bizans tarixçiləri qeyd edilən tarixdən təxminən 20 il əvvəl, yəni 463-cü ilə aid əlyazmada şaraqur (sarı oqur), uqor və onοqur tayfalarından da bəhs etmişlər (9, 1). Bu tayfaların bulqarlarla bağlılığı haqqında yuxarıda da bəhs etmişdik. Deyə bilərik ki, artıq IV əsrdən etibarən (bəlkə də, daha əvvəl) bulqarlar haqda tarixi sənədlərdə tez-tez müxtəlif məlumatlar qeyd olunmağa başlamışdır.

"Bulqar / bolqar" sözünün etimoloji izahı ilə də bağlı çoxlu sayda mülahizələr irəli sürülmüşdür. Bunlardan bəziləri elmi tədqiqatdan uzaq olub müxtəlif əfsanələrlə bağlıdır. Bulqarların tarixi ilə bağlı əsər yazan F.Nurutdinov qeyd edir ki, əfsanəyə görə ilk insan Bulqar olmuşdur. Belə ki, "İnsanlar dünyada necə yaranıb" başlıqlı əfsanədə deyilir ki, alp Qar-Kafes və Buli (buri / börü) adlı Dişi Qurdun icdivacından Bulqar adında oğlan doğulur. Bulqar adı onun valideynlərinin adının birləşməsindən yaranıb: Buli + Qar = Bulqar. Burada "bul/buli" hissəsi qurd, "qar" hissəsi isə alov kimi izah olunur (12, 12). Əfsanə ilə bağlı başqa bir maraqlı izaha (şəhər adı kimi) N.Gəncəvinin "İskəndərnamə" poemasında rast gəlirik. Şair "Dastanın xülasəsi və İskəndərin cahangirlik tarixi" başlıqlı hissədə İskəndərin² yeni bir şəhər salması haqda yazır: "Bulqar şəhrini o etdi bərqərar / O şəhrin adıdır əslində Bün-qar" (13, 58). Burada Büni-qar ifadəsi "mağaranın dibi"³ mənasını daşıyır. Ərəb səyyahı Əbu Həmid əl-Qərnati öz əsərində qeyd edir ki, bulqar sözü "savadlı/ağıllı adam" mənasındadır: "Savadlı insan onlarda (bulqarlarda) "balar" (bilər?) adlanır. Sonradan isə həmin söz "bulqar" formasına düşüb". Müəllif bu məlumatı Əbu-l-Masali Cüveyninin tələbəsi olmuş bulqar qazısının "Bulqar tarixi" əsərindən oxuduğunu da qeyd edir (15)

¹ Mənbələrdə hunοqur/unnoqundur/onolohondor/vlnidur/vhlnidur və s. kimi də qeydə alınmışdır.

² Bulqar şəhrinin (ölkəsinin) əsasını Böyük İskəndər qoyduğu ilə bağlı başqa rəvayətlər də var (14).

³ Əfsanədə deyilir ki, İskəndər zülmətə gedəndə yaraq-əsləhəsini və qoşununun bir hissəsini bir mağarada qoyub getmiş, sonra o geri dönərkən adamlarının bir hissəsi burada qaldığına görə həmin mağaranın yerində bir şəhər salmış və adını Büni-qar (mağaranın dibi) qoymuşdur.

Türkologiyada bu adın "qarışmaq / qarışdırmaq" feili ilə bağlı yaranması haqqında fikirlər daha yaygındır. Türk alimi prof. E.Güngör qeyd edir ki, "bulqar" kəlməsi qədim türkcədə "bulqamak"-"bir-birinə qarışmaq" feilindən yaranmışdır (16, 51). Rəfiq Özdək qeyd edir ki, "Bulqar" sözü el və millət adı olaraq V yüzilliyin II yarısından əvvəl mövcud olmamışdır. Hun hökmdarı Atillanın oğlu Dənizin ölümündən sonra qardaşı İrenk (İrnək) özünə bağlı və böyük çoxluğu onoqur boyundan olan türklərlə Qara dəniz sahilinə gəlmiş, buradakı digər türk soyları ilə qarışmış, bu qarışmadan meydana gələn yeni topluluq özünə bulqar (qarışmış) adını vermişdir. T.Tekin türkoloq alim Nemetin "bulqar" sözünü "qarışıq" kimi izah etməsini, haqlı olaraq, tam qəbul etməyərək qeyd edir ki, bu ən yaxşı halda "qarışdıran" mənasını ifadə edə bilər. Müəllif Orxon abidələrindən də nümunələr gətirərək belə bir nəticəyə gəlir ki, "bulqa-r" etnonimi "qarışıqlıq çıxaran, ortalığı qarışdırən, üsyankar" mənasını verə bilər (9, 62-63). O. Karatay da "qarışıq" mənasını məqbul saymır, eləcə də müxtəlif tədqiqatçılar tərəfindən irəli sürülən "beş oqur" (beş/bel+qur) və "beş dağ" (bel+qor) izahlarına da ehtiyatla yanaşır. Alim bu etnonimin qədim türk dilində hər ikisi "ölkə, məmləkət" mənası verən bil + qor kəlmələrindən yaranmış ola biləcəyi ehtimalını irəli sürür (17, 22).

Biz də bulqar etnoniminin " bulğa / bulqa" sözü ilə bağlı yaranması fikri ilə razıyıq. "Qədim türk lüğəti"ndə (DTS) bu sözün qarışdırmaq, lilləndirmək, hirsəndirmək, incitmək, xətər toxundurmaq, aranı qatmaq və s. kimi mənalarda işləndiyi qeyd olunur (18, 122). Mahmud Qaşqarlı da sözü "hirsəndirmək, canını sıxmaq" (bulqadı - III c.) mənasında verir (36, 289). "Divanu lüğət-it- türk"də "bulqak" kəlməsi də keçir ki (I c.), bunun da mənası "düşmənlə gələndə xalq arasında olan qarışıqlıq" kimi verilir (36, 467). "Türk dillərinin etimoloji lüğəti"ndə də sözün qarışmaq, qarışdırmaq, bulandırmaq, kirlətmək mənaları ilə yanaşı narahatlıq yaratmaq, qiyam çıxarmaq, incitmək, öldürmək, kəsmək (heyvanı) mənalarının da olduğundan bəhs olunur (19, 254-255). V.Radlov da öz məşhur lüğətində bulğa sözünün bənzər mənalar daşdığını qeyd edir. Lüğətdə bulğa sözündən yaranmış "bulğak" kəlməsinin isə "qürurlu, qürurla gəzən" mənasını daşdığı qeyd olunur (20, 1847). V.Radlovun əsərində diqqətimizi cəlb edən sözlərdən biri də "bulğandır" sözü oldu (20, 1849). "Qiyam etmək" mənasını daşıyan bu kəlmə öz şəkli əlaməti ilə yuxarıda da haqqında bəhs etdiyimiz unoqundur, vlnur, eləcə də bəyandur etnonimləri ilə səsləşir. Bulqarların xələflərindən hesab olunan çuvaşların dilinə aid etimoloji lüğətdə də "palxar" (balxar - balğar - bulğar) sözünün "qiyam qaldırmaq, narahat olmaq" kimi mənə daşdığı haqda qeyd var (21, 397). Bütün bunları nəzərə alaraq, bulqar sözünün "qürurlu, dikbaş, üsyankar, qiyam qaldıran ər/adam" mənasını daşdığını deyə bilərik. Qısa şəkildə isə etnonimi bulqa/bulğa - "dəli-dolu", ar - "ər, kişi, adam" hissələrindən yarandığını, mənasının isə "dəli-dolu adam" olduğunu söyləmək olar. Qədim türk etnosları içərisində bənzər mənalı digər tayfa adlarının da mövcudluğu fikrimizi sübut etməkdə bizə kömək edir. Belə ki, tədqiqatçılar "avar" etnoniminin də "müqavimət göstərən", "qiyamçı" mənaları daşdığını qeyd edirlər (22, 204). Eləcə də "töger/dögər" tayfa adının "döymək/vurmaq" feilindən yarandığı haqqında da mülahizələr var.

Qaynaqların şahidliyinə görə, Bulqar türkləri eramızın əvvəllərində bir neçə mərhələdə Qafqaz sıra dağlarını keçərək Azərbaycan ərazisinə gəlmiş və burada məskunlaşmışlar. Ancaq bu tayfanın Qara dənizin şimal sahillərinə hun dövründən də əvvəl gəldiyi barədə yuxarıda bəhs etmişdik. M.N.Vəliyev (Baharlı) bulqar tafiyları haqqında yazır: "...Həsən Atanın finlərlə türklərin qarışığı hesab etdiyi bolqarlar, türk xalqlarının uqro-bolqar qolu lap qədimdən Uralda, Volqada (İtil) və Volqa çayının qolları boyunda məskunlaşmışlar. Böyük Qafqaz sıra dağlarında, bolqarların torpağında yaranmış hərc-mərclik nəticəsində eramızdan əvvəl 149-114-cü

illər arasında Zaqafqaziya bolqarlarla doldurulmuş və Arazdan şimalda, Ararat dağının (Ağrı dağı) ətəklərində, həmçinin indiki Kaxetiyada məskunlaşmışlar. Bolqarların hərəkət yolu, ehtimal ki, Azərbaycandan düşmüşdür..." (23, 31-32). Tədqiqatçılar bir neçə dalğa ilə gələn protobulqarların IV-V əsrlərdə kəngərlərlə kompakt şəkildə Albaniya ərazisində məskunlaşdıklarını qeyd edirlər (24). XIX əsr Kəngərli oymaqlarından biri də bolqarlı/bulqarlı adlanırdı (25, 18). Kəngərlilərin daha çox Naxçıvanla bağlı olduğunu nəzərə alaraq, bulqar etnosunun tarixən bu ərazidə də məskunlaşdığını qeyd etmək mümkündür. Vaxtilə bu ərazidə bulqar boylarından biri olan qul etnosu ilə bağlı Qullar adında kənd də mövcud olmuşdur. Qismən mübahisəli olsa da, bəzi tədqiqatçılar "Kitabi - Dədə Qorqud"-da keçən "Altı başı balqar bir ər gördüm" cümləsindəki "balqar" sözünü etnonim hesab edir və "bulqar" sözünün fonetik variantı kimi təqdim edirlər (26, 30). Bu fakt özlüyündə həm bulqarların, həm də dastanın Azərbaycanla bilavasitə bağlılığı baxımından əhəmiyyətlidir. Tədqiqatçıların qeyd etdiyinə görə, Basean (Ağrı vilayəti) ərazisində vqndur (bayandur), bulqar, vanad türk tayfaları məskunlaşmışdılar və hakimləri Saray idi (27, 216). Naxçıvan və ona yaxın ərazilərdə e.ə II əsrdə türkmənşəli bulqarların məskunlaşması barədə məlumat verən V əsr erməni müəllifi Moisey Xorenasi yazır ki, bulqarlar Şimali Qafqazdan gələrək Basian (Arazın yuxarı axınında ərazi) və Kol əyalətlərində oturdular. Kol tayfa adı erməni mənbələrində Koğt, Qoxt və ya Qoxb kimi qeyd olunur (qədim erməni dilində "l" səsinə "ğ" əvəz edirdi) Qoxt//Qoğtan isə Ordubad və qismən də Culfa rayonlarının ərazisini əhatə edirdi. Ordubaddakı Koltene toponimi də bununla səsləşir (28, 82). M. Seyidov da bulqarların Qoğdan (Ordubad-İ.H) aşağıdakı düzənlikdə uzunmüddətli yurd saldıqlarını qeyd edir (29, 84). Erkən orta əsrlərə aid qaynaqlarda bulqarların qazan, çakar, kol (kul), kuvayr və basil adlı tayfalardan ibarət olması və onların bu ərazilərə gəlib məskunlaşması göstərilir. (30, 104). Culfa rayonu ərazisində aşkar edilmiş qəbir daşının üzərindəki "Bulqar bahadur" yazısı (31, 236) da bulqarların bu ərazilərdə yaşaması ilə bağlı fikrimizi təsdiqləyir.

Tədqiqata cəlb etdiyimiz ərazinin bulqar tayfaları ilə əlaqədar yaranmış toponimlərləndən bəzilərini nəzərdən keçirək.

Bulqar türkləri ərazimizə gələrək bir çox yerlərdə məskunlaşmaqla bərabər, özləri yeni yaşayış məskənlər salmışlar. Belə yaşayış məskənlərindən biri də Ordubad rayonundakı Vənənd kəndidir. Vənənd Ordubadın qədim tarixə malik yaşayış məskənlərindən biridir. Onu da qeyd edək ki, Qafqazın cənubunda Vənənd adlı iki yaşayış məskəni vardır. Bunlardan biri Türkiyənin Qars⁴ şəhəri yaxınlığında, digəri isə Ordubad rayonundadır. Vənənd oykoniminin tədqiqatçılar orta əsrlərdə şəhər adı kimi qeyd edirlər (5, 61).

K.N.Smirnov bu toponimin "vanved" sözündən yarandığını və mənasının "meşəli yer" olduğunu iddia edir (32, 112). Təbii ki, bu fikirlə heç cür razılaşmaq olmaz. Vənənd oykoniminin bulqar türkləri ilə bağlı yarandığı şübhəsizdir. Bunu bir çox tədqiqatçı da qeyd edir.

V əsr tarixçisi M.Xorenasi yazır: "Bulqar Vğundur Vundun rəhbərliyi altında bulqarlar burada yurd salandan sonra ölkə Vənənd adlandı və bu günə kimi kəndlər onun qardaşı və soyunun adını daşıyır" (33, 56). Müəllif əsərinin başqa bir hissəsində isə vənəndlər/vənəndlilər adlı tayfadan da bəhs edir (33, 181). XIX əsrdə İ.İ.Şopen də əsərində eyni tarixi hadisədən bəhs edir (34, 43). Müəllif Qars bölgəsində eyniadlı yaşayış məskəninə olduğunu da qeyd edir. Bir çox alimlərimiz və tədqiqatçılarımız da bulqar və ya vanandların bu yerlərə gəlmələrindən və öz məskənlərini Vənənd adlandırmalarından bəhs edirlər (35; 4, 33).

⁴ "Kars" adının da bulqarların Vələndur boyunun Karsaq oymağının adı ilə bağlı yarandığı haqda mülahizələr var.

Bütün bu sadalanan faktlar Vənənd oykoniminin bulqar türkləri ilə bağlı (ya bulqarların başçısı Vundun//Vəndin adından, ya da həmin tayfanın bir qolu olan vənənd etnonimindən) yarandığını sübut edir. Ordubad rayonundan başqa Azərbaycanın digər zonalarında olan - Zəngəzurdakı Vənəndli, Lerik rayonundakı Vənədi, Füzulidəki Yağvələnd toponimlərinin də bulqarlarla əlaqədar yaranmasını demək olar.

Bulqar türklərinin digər bir qolu - qazan tayfası ilə əlaqədar olaraq Ordubad rayonu ərazisində Qazanköç, Qazandərə, Qazan yurdu oronimləri; Culfa rayonunda isə Qazançı oykonimi və Qazançı qalası, Qazançı körpusu, Qazançı meşəsi oronimləri mövcuddur. Yanlış olaraq bəzi tədqiqatçılar qazan sözünün iştirakı ilə yaranmış bu tip toponimləri məişət əşyası ilə bağlamışlar (37, 112). Bu mülahizə sadaladığımız toponimlərin heç biri ilə uzlaşmır. Həmin toponimlərin hamısı bulqar tayfalarından olan qazan etnonimi ilə bağlı yaranmış etnotoponimdir.

Qazan etnonimi ilə bağlı olaraq Kazan adına həm toponim həm də antropotoponim kimi Yenisey abidələrində də rast gəlik (38, 244). Kazan adında Alban çarı da olmuşdur (39, 58). Məşhur alban tarixçisi M.Kalankatuklu öz əsərində belə bir hadisədən bəhs edir: "Bu əhvalat hori ayının birində baş vermiş idi. Həmin gün böyük bayrama çevrildi. ... Babiki İrandan müşaiyət edən Qor və Qazan adlı iki qardaşlar öz dinlərini atıb xaçpərəst oldular. Babik püşk atdı və Qorun baxtına Hot kəndi, Qazanın baxtına isə Şalat çıxdı". (40, 50) Mətnə adı çəkilən Xut//Xot və Şalat adları Zəngəzur zonasında coğrafi ad kimi sonralar da mövcud olmuşdur. (41, 64). Bu mətnə Qazan şəxs adı kimi göstərilir. Qazan adının "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanı ilə bağlılığı məlumdur. Yuxarıda bəhs olunan Qor adı da dastanla səsləşir – Qor//Qorqud. Tarixçilər qeyd edir ki, Toxtamış və Topal Teymurun cəngində Kazan-Bahadur və Qazançı Bahadur adlı iki böyük sərkərdə də çıxış etmişdi (42, 190). Qazan və ya qaz/kaz etnonimindən digər tayfa adları - Kaskan, Kazancılı, Kaskanlı və s. etnonimləri də yaranmışdır (43, 179).

Göründüyü kimi, qazan sözü ilə bağlı həm antroponim, həm toponim, həm də etnonimlərə rast gəlinir. "Azərbaycan tarixinin bütün dövrlərində (xüsusilə ən qədim, qədim və ilk əsrlərdə) etnonimlərin insan adlarına və insan adlarının etnonimlərə çevrilməsi müntəzəm və qanunauyğun semantik inkişaf kimi görünür, etnonimlə antroponim arasında fasiləsiz, yayvari gəlişmə olur. Eyni zamanda etnosların coğrafi mənsubiyyətə fəal müdaxiləsi etnonimlərin toponimlərə keçməsinə də şərtləndirir" (44, 125).

Qazan sözünün etnolinqvistik təhlilinə gəldikdə isə leksem iki ünsürdən ibarətdir. Birinci komponent - qaz hissəsi, heç şübhəsiz, türk mənşəli Xəzər və Kaspi sözlərinin birinci tərəfi ilə eyniyyət təşkil edir. Yəni Xəzər, Kaspi və Qazan sözlərinin birinci komponenti məlum Xəz//Kas//Qaz etnosunun müxtəlif fonetik örtükdə adıdır. M.Seyidov qaz lekseminin türkcədə uca, yüksək anlamında olduğunu qeyd edir (29, 110). Bu sözlə Qafqaz və ya "Kitabi-Dədə Qorqud"dakı Qazılıq dağı toponimləri müqayisə oluna bilər. Bəzi tədqiqatçılar isə bu sözü qədim türklərdəki qaz totemi ilə bağlayırlar (45). -ər,-pi, -ak//k şəkilçilərinin (cəmlik) ifadə etdiyi rol Qazan sözündə "-an" ünsürü bildirir. Deməli, -an topoformant əlamət olmaqla bərabər, cəmlik məzmunu da əmələ gətirir.

Qazançı toponimini iki hissəyə - "qazan+çı" komponentlərinə bölmək olar. Burada "qazan" sözü qazan etnonimidir. Oykonimin tərkibindəki "-çı" komponenti isə, çox güman ki, türk mənşəli sını//çının formasıdır. Bu leksem şəkilçi şəklində səs harmoniyasına uyğun olaraq -sin, -sın, -sun kimi tarixən "adam, kişi" mənasını da daşıyırmış (8, 117). Bəzi alimlərimizin fikrincə, bu söz türk mənşəli olub etnonimlərə əlavə olunanda "hissə" mənası ifadə edir (20, 46). Ola bilsin ki, toponim Qazançının şəklində yaranmış və sonradan sondakı "n" samiti düşmüşdür. Toponi-

min mənasını "Qazan tayfasından olanlar" kimi izah edə bilərik. Qazançı yer adı kimi Azərbaycanda, Türkiyədə, Türkmənistanda, Başqırdstanda da var (46, 77). Təkcə Azərbaycanda Qazançı adında 10 kənd mövcuddur. (28, 84). Bu həmin etnosun yayılma arealının çox böyük olduğunu göstərir. Culfa rayonundakı digər Qazançı meşəsi, Qazançı qalası, Qazançı körpüsü toponimlərini də bu baxımdan izah etmək olar. Qazanköç və Qazan yurdu yaylaq, yurd adlarıdır. Yəqin ki, vaxtilə bu yurdlar qazan tayfasına mənsub olub. Ordubad rayonundakı Qazan dərə toponimi də bu türk tayfasının adını özündə əbədləşdirib.

Culfa rayonu ərazisindəki Kola dağı və Kola dərəsi, eləcə də Şahbuz rayonundakı Kolanı da bulqar türklərinin digər bir qolu olan kol//kul//qul tayfası ilə bağlı yaranmışdır. Ordubad və ona yaxın ərazinin erkən orta əsərlərdə Kol (Koltan//Qoxtan) adlandırılması haqqında yuxarıda da bəhs etmişik.

Bulqar tayfası və ya onun tirələri ilə əlaqədar Azərbaycanda Bolqar, Bolqarkənd, Bolqar Göytəpə, Biləsuvar rayonu ərazisindən keçən Bolqarçay, Çaxırlı, Qullar, Xubyarlı və s. toponimləri də qeydə alınmışdır (24). Bu etnonimlə bağlı Azərbaycanın sadalanan bölgələrindən başqa ərazilərində də toponimlər mövcuddur.

Nəticə olaraq onu deyə bilərik ki, qədim türk tayfalarından olan bulqar etnosu da digər türk etnosları kimi tarixən Azərbaycan torpaqlarında məskunlaşmış və milli etnogenezdə müəyyən rol oynamışdır. Bulqar türklərinin Azərbaycanla, o cümlədən Naxçıvan zonası ilə bağlılığı faktını yazılı mənbələr, epigrafiya abidələr və s. təsdiq etdiyi kimi, toponimlər də sübut etməkdədir. Ümumiyyətlə, qədim türk etnosları ilə bağlı müxtəlif dillərdəki tarixi mənbələrin daha dərinlən araşdırılmasına hələ də ehtiyac vardır. Bu qaynaqların müxtəlif səviyyələr və sahələr üzrə tədqiqi tarix, etnoqrafiya, coğrafiya, eləcə də dilçiliyimiz üçün qiymətli material verə bilər.

ƏDƏBİYYAT:

1. Qurbanov A. M. Azərbaycan dilinin onomalogiyası. Bakı, Maarif, 1988
2. Məmmədov N. Azərbaycanın yer adları. Bakı, Azərənşr, 1993
3. Məmiş E. M. Ö. 3 bin yılında Anadolu'da Türkler // Türk dünyası araştırmaları - 53. İstanbul, Nisan, 1988, s. 35-46
4. Алиев К. Античные источники по истории Азербайджана. Баку, ЭЛМ, 1987
5. Əliyev V. Naxçıvan. Bakı, XXI-YNE, 2002
6. Peter B. Golden. Studies on the Peoples and Cultures of the Eurasian Steppes. Bucureşti – Brăila, 2011
7. Azərbaycan tarixi. II c. Bakı, Elm, 2007
8. Д.Димитров. Протобулгары северного и западного Черноморья. (Варна, 1987)
9. Tekin T. Tuna bulgarları ve dilleri. Ankara, 1987
10. Джафаров Юсиф. Гунны и Азербайджан. Баку, 1993
11. G.W.Bowersock, P.Brown, O.Grabar. Late antiquity. A guide to the postclassical world. Harvard University Press, 1999
12. Нурутдинов Ф. Болгар тарихы. Казан, 2010
13. Nizami Gəncəvi. İskəndərnamə (Şərəfnamə). Bakı, 2004
14. <http://bulgartimes.hu>
15. Абү Халид ал-Гарнати. Ясное изложение некоторых чудес Магриба. (www.vostlit.info)
16. Güngör. E. Tarihte Türkler. İstanbul, Ötüken, 1999
17. Karatay O. Doğu Avrupa Türk tarihinin ana hatları (Altın Orda öncesi dönem). Karadeniz araştırmaları - 3, 2004

18. Древнетюркский словарь (ДТС). Ленинград, 1969
19. Этимологический словарь тюркских языков. Москва, 1978
20. Радлов В. В. Опыт словаря тюркских наречий. Том 4, 1911.
21. Федотов М. Этимологический словарь чувашского языка. Том I. Чебоксары, 1996
22. Баскаков Н. А. Модели тюркских этнонимов и их типологическая классификация // Ономастика Востока. М.: Наука, 1980, с. 199-208
23. Vəliyev M. H. (Baharlı). Azərbaycan. Bakı, Azərbaycan nəşr., 1993.
24. www.uludil.gen.az
25. Гейбуллаев Г. Топонимия Азербайджана, Баку, Элм, 1986
26. Tanrıverdi Ə. "Kitabi-Dədə Qorqud"un söz dünyası. Bakı, 2006
27. Azərbaycan tarixi. Bakı, Azərnəşr, 1994
28. Budaqov B., Qeybullayev Q. Ermənistanda Azərbaycan mənşəli toponimlərin izahlı lüğəti. Bakı, Oğuz eli, 1998
29. Seyidov M. Azərbaycan xalqının soykökünü düşünərkən. Bakı, Yazıcı, 1989
30. Qeybullayev Q. Qədim türklər və Ermənistan. Bakı, Azərnəşr, 1992
31. Naхçиван ensiklopediyası. Bakı, Umprint, 2002
32. Смирнов К.Н. Материалы по истории и этнографии Нахичеванского края. Тифлиς, 1934.-Баку, Озан, 1999
33. История Армении. М. Хоренский. Москва, 1893
34. Шопен И.И. Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху ее присоединения к Российской империи. СПб., 1852
35. Qeybullayev Q., Cavadov Q. Kəndlərimizin toponimikəsindən // "Elm və həyat" jurnalı, 1971, №11, s. 26-27
36. Kaşğarlı M. Divanü lugat-it-türk (çeviri). I, III cilt. Ankara, 2006
37. Azərbaycan toponimləri. Ensiklopedik lüğət. Bakı, "Azərbaycan Ensiklopediyası" NPB, 2000
38. Rəcəbov Ə., Məmmədov Y. Orxon-Yenisey abidələri. Bakı, Yazıcı, 1993
39. Qeybullayev Q. Azərbaycanlıların etnik tarixinə dair. Bakı, Elm, 1994
40. Moisey Kalankatuklu. Albaniya tarixi. Mxitar Qoş. Alban salnaməsi. Bakı, 2006
41. Rüstəmli Ə. Qədim Oğuz yurdu Zəngəzurun türk mənşəli yer – yurd adları. Bakı, İşiq, 1998
42. Sattarov G. Yerli coğrafi adlar sözlükcüyü // Türk dünyası araşdırmaları - 26. Ekim, 1983, s.188-193.
43. Başbuğ H. Doğu Anadolu aşiretleri // Türk dünyası araşdırmaları - 37. İstanbul, Ağustos, 1985, s. 160-185
44. Hacıyev T. Azərbaycanın qədim onomastikasına dair / Azərbaycan filologiyası məsələləri. II buraxılış. Bakı, Elm, 1984
45. www.alania.narod.ru
46. Əliyeva X. Ortaq türk yer adları / Azərbaycan onomastikası problemləri – V. Bakı, ADPU, 1995, s. 76-78

UOT:82-3

BƏDİİ NƏSRDƏ HUN HÖKMDARI ATTILA HAQQINDA TARİXİ REALLIQLARIN TƏCƏSSÜMÜ

Natiq ADILOV

Bakı Mühəndislik Universiteti

Bakı / AZƏRBAYCAN

nadilov@beu.edu.az

XÜLASƏ

Hun türkləri və onların ən məşhur xaqanı olan Attila tarixi araşdırmalar ilə yanaşı eyni zamanda ədəbi əsərlər üçün müraciət edilən mövzulardandır. Qeyd etdiyimiz şəxs haqqında folklor nümunələrinin və yazılı qaynaqların çox olması ədəbi əsərlərdə fərqli yanaşmaların ortaya çıxması ilə nəticələnir. Xüsusi ilə XX və XXI əsrlərdə hun kralı Attila haqqında nəsr əsərlərinin yazılması ənənəsi formalaşmışdır. Bununla belə vurğulanmalıdır ki, hunlara münasibət heç də eyni olmayıb və müəlliflər qaynaq olaraq seçdikləri mənbələrin müxtəlif cür şərh edərək nəsr əsərləri yazıblar. Bu məqalədə hunlar və xüsusi ilə Attilanın nəsr əsərlərində təəcəssüm etdirilməsi ilə bağlı müqayisəli şəkkildə məlumatlar əks olunub və qısa da olsa tarixi qeydlərə istinad edilib.

Açar sözlər: Hun türkləri, Attila, nəsr əsəri, roman, müəllif.

THE EMBODIMENT OF HISTORICAL REALITIES ABOUT ATTILA THE HUN IN LITERARY PROSE

ABSTRACT

The Huns and their most famous Khakan Attila are one of the themes not only for historical researches but also for literary works. As folklore samples and written resources about the mentioned person abounds, there are different approaches in literary works. Especially in 20th and 21st centuries, it has been a promising tradition to write proses about Attila the Hun. However, it must be mentioned that the attitude towards the Huns have not always been the same, and the authors have written novels by interpreting the resources they have chosen. This article throws light on comparative information on embodiment of Huns in general and Attila in particular in literary prose, and there are slight references to historical notes.

Key words: the Huns, Attila, prose, novel, author.

ОПИСАНИЕ ИСТОРИЧЕСКИХ РЕАЛЬНОСТЕЙ В ХУДОЖЕСТВЕННОМ
ЖАНРЕ О ПРАВИТЕЛЕ ГУННОВ АТИЛЛЕ

РЕЗЮМЕ

Гунны наряду с историческими исследованиями в то же время относятся и к литературным произведениям, а также историческим исследованиям. Наличие фольклорных образцов и письменных источников об указанном человеке, подытоживается различными подходами в литературных произведениях.

В частности, в 20-м и 21-м веках была сформирована традиция письма прозаических произведений Гуннского короля Атиллы. Следует, однако, подчеркнуть, что отношение к гуннам было неодинаковым, и авторы писали различные прозаические произведения и по разному комментировали выбранные источники. В этой статье отражена сравнительная информация о Гуннов и Атиллы в прозе и кратко цитируется в исторических записях.

Ключевые слова: Гунны, Атилла, проза, роман, автор.

Giriş

Hun türkləri, xüsusi ilə onların ən məşhur tacıdarı Attila (bəzi mənbələrdə onun adı Atilla olaraq da qeyd olunur- N.A) həmişə tarixi araşdırmalar üçün ciddi mövzu olub və bu yanaşma sonrakı illərdə ədəbi əsərlərdə də hiss olunur. Dünya şöhrətli sərkərdənin ölümündən sonra onun haqqında tarixi salnamələrdə, Avropa xalqları əfsanələrində və folklorunda müxtəlif

çalarlı məlumatların geniş vüsət alması sonrakı illərdəki yazılı ədəbi əsərlər üçün əsas məlumat bazası olaraq qiymətləndirilə bilər.

Xüsusi olaraq vurğulanmalıdır ki, hunların yazısı olmadığı üçün ədəbi əsərlərin müəllifləri xüsusi ilə Roma və Yunan tarixçi və salnaməçilərinə istinad ediblər. Eyni zamanda qeyd edildiyi kimi, "Nibelunqlar Nəğməsi", "Böyük Edda", "Kiçik Edda", "Hervarar Nəğmələri" kimi müxtəlif folklor nümunələrində Attila haqqında məlumatlar əks olunduğu üçün bunlar da ədəblərin istinad etdiyi məqamlardandır. Nəzərə alınmalıdır ki, Hun türkləri, eləcə də Attila Avropada uzun müddət digər ölkələr üçün təhdid yaradıblar və Avropa və dünya tarixində özünəməxsus məziyyətləri ilə xüsusi yer tutan Roma İmperiyası da hunlar qarşısında acız qalıb. Bütün bu faktlar Attila haqqında fikirlərin birmənalı olmamasına yol açıb və araşdırdığımız bir sıra qaynaqlarda obyektivlikdən uzaq nüanslar da diqqəti cəlb edib. Amerika Birləşmiş Ştatları və İngiltərə ədəbiyyatında mövzu ilə bağlı nəsr əsərlərinin yazılması demək olar ki, artıq ənənə halını alıb. Digər ölkələrdə də, təbii ki, bu mövzuda dram və nəsr əsərləri yazılması halları müşahidə olunur və bu əsərlərin tarixi reallıqları əks etdirib-etdirməməsi baxımından təhlil edilməsi əsərlərin orijinallığının qiymətləndirilməsi üçün vacib amildir.

Tədqiqat metodu

Bu məqalənin yazılmasında Böyük Britaniya, Amerika Birləşmiş Ştatları və eləcə də başqa ölkələrin bu mövzuda qələmlərini sınayan, əsasən, müasir dövr yazıçıları olmaqla Hun türklərinə dair tarixi mövzuda yazdığı əsərlərinin öyrənilməsi üçün nəzəri-praktiki təcrübə əsas götürülmüşdür. Bu mövzuda əsərlərin çox olması ilə səciyyələnən İngilis-amerikan ədəbiyyatı ilk növbədə nəzərə alınmaqla başqa ölkələrdə ədəbiyyatlarında hun mövzusunda yazılmış nəsr nümunələrinə həsr olunmuş bu məqalənin ərsəyə gəlməsi üçün tarixi-müqayisəli təhlil metodundan istifadə olunmuşdur. Bu nöqtəyi-nəzərdən tarixi reallıqların təcəssümü üçün həmin əsərlərə istinadlar edilib.

Tədqiqat işinin müzakirəsi

Hunlar və Attila haqqında yazılmış nəsr əsərləri ilə bağlı qeydlərdən əvvəl, qısaca bəzi tarixi bilgilərin verilməsi ehtiyacı ortaya çıxır. Hun mövzusunda uzun illər araşdırmalar aparan tanınmış alim Lev Nikolayeviç Qumilyov (1912-1992) tarixdə ilk türk dövlətinin yaranmasını, məhz mübariz hunlarla bağlayır. O yazır: "Avrasiyanın ürəyi—Böyük Səhra-qədim türklərin torpağıdır, Çin səddindən Karpata qədər uzanır. Cənubdan Əfqanıstan və İran, Şimaldan isə Sibir tayqası ilə haşiyənlənmişdir. Ta qədimdən bu səhranı avropalılar Skifiya adlandırmışlar. Eramızdan 200 il əvvəl, bu geniş sahənin bir hissəsində ilk türk dövləti yaranır." [1, səh. 5]

İllər keçdikcə qüdrətli Hun İmperiyası parçalanmağa və müxtəlif bəyliklərə bölünməyə başlamışdır. Bu hadisədən sonra hunların digər xalqlar ilə assimilyasiya olması haqqında məlumatlar tarixi əsərlərdə əks olub. Hunların bir qismi isə şərqə doğru hərəkət etməyə başlamışlar. Onların Şərqi Avropada "görünməsi" haqqında ilk bilgi eramızın 91-ci ilində romalı Kornelius Takitus tərəfindən verilmişdir. Sonrakı illərdə hunlar Avropada Uldin (335-412) və onun oğlu Ruqanın (?-433) hakimiyyəti altında güclənərək digər xalqlar üçün təhlükə yaratmağa başlamışlar. Tarixin müəyyən dövrlərində Roma İmperiyası hunlarla əməkdaşlıq edərək özlərini onların hücumundan qorumuşdur. Hunlar müxtəlif zaman kəsiklərində ostqot, vestqot, qotlar və sair xalqları məğlub etmişlər.

Bütün bunların fəvqündə qeyd edilməlidir ki, hunlar Avropada "Tanrının bəlası" (latın dilində "Flagel Dei" - N.A.) ləqəbi qorxulu kabusə çevrilən və adı dünyada ən çox araşdırma-

lar aparılan insanlar arasında olan Attilanın hakimiyyəti altında, demək olar ki, bütün Avropanı "diz çökdürmüşlər". Attila 434-453-cü illər arasında Hun İmperiyasına rəhbərlik edərək onun ərazisini Ural çayından Reyn çayına və Dunay çayından Baltik dənizinə qədər genişləndirmişdir. O, 434-447-ci illər arasında qardaşı Bleda ilə birlikdə hunların başçısı olub. 453-cü ildə Attila İldiko adlı bir qız ilə evlənir və toy gecəsi dünyadan köçür. Hunlar haqqında təfəssilatlı məlumat verən, şəxsən Attila ilə görüşmək imkanı olan "Bizans tarixi" kitabının müəllifi Paniyalı Prisk bunu Attilanın burnundan açılan qan və ya daxili qanaxma nəticəsində baş verdiyini yazsa da [2, səh. 2641], Roma tarixçilərindən olan və mübariz türklər haqqında mənfi və qərəzli fikirləri ilə xüsusi fərqlənən Marselinus Kams (Marcellinus Comes, ?-534) Avropa fəatehinin ölümünün yeni arvadı tərəfindən həyata keçirilməsi fikrini irəli sürür. [3, səh. 39]

Amianus Marselinus (Ammianus Marcellinus, 325\330-391), salnaməçi Cerom, yunan tarixçisi Paniyalı Prisk (Priscus), qot tarixçisi İordanes (Jordanes), Vegetius Renatus, Kladius Kladiusanus, Aurelius Kassiodurus (490-583), Zosimus Attila və hunlar haqqında yazan şəxslərdəndir. Adı çəkilən müəlliflər öz əsərlərində hunlar və onların rəhbəri haqqında müxtəlif məlumatları (onların adət-ənənələri, Attilanın qılıncı, onun "Tanrının bəlası" ləğəbini alması və s.) əks etdiriblər.

Yazılan dram əsərləri və şeirlər fonunda Attila haqqında tarixi romanların çoxluğu diqqətdən kənar qala bilməz. Tarixi romanları müəllifi olan macar yazıçısı Geza Gardonyinin (1863-1922) 1901-ci ildə macar dilində qələmə aldığı "Görünməz adam" adlı romanı hunlara və xüsusi ilə Attilaya həsr olunub. Macarıstanda ümumiyyətlə Attila və hunlara qarşı çox müsbət bir sevginin olması xüsusi qeyd edildikdə müəllifin Attilanı iti zəkəli və sevilən bir başçı kimi göstərməsi və ona qarşı rəğbətini ifadə etməsi başa düşülən olar. Müəllif özündən qabaq yazıb-yaradan macar ədiblər kimi Hun Xaqanını müsbət təəcəssüm etdirib. Bunun bir səbəbi kimi də Attila və hunlar haqqında ən obyektiv məlumatları çatdıran Paniyalı Priskin kitabından istifadə edilməsidir. Romanda həmçinin dünyada ən qanlı müharibələrdən hesab edilən Katalaun döyüşü və Attilanın dəfn edilməsi haqqında da hadisələr də əks olunub.

1937-ci ildə macar əsilli amerikan yazıçısı Keyt Seredi (Kate Seredy, 1899-1975) yeniyetmə oxucular üçün "Ağ maral" adlı romanını yazmışdır. Bu kitab hunların indiki Macarıstan ərazisində məkunlaşması barədə əfsanələr əsas götürülməklə yazılıb. Macarıstanda bu hadisə ilə bağlı "Ağ maral" əfsanəsi çox məşhurdur və Keyt Seredi də macar əsilli olduğu üçün bu əfsanə əsasında bu romanı yazmaqla hunlar və Attila haqqında dünya ədəbiyyatına müsbət bir obraz yaratmağa nail olub [4, səh.553]. Burada hunların ağ maralın arxasına düşərək indiki Macarıstan ərazisinə gəlib çıxması, həmin ərazini onlara tanrı tərəfindən bəxşiş olaraq verilməsi və Muncukun (Attilanın atası. Bəzi qaynaqlarda Mundzuk kimi də yazılır-N.A) nəslinin həmin ərazidə məskunlaşması əks olunur. Müəllifin bu əsərə görə müxtəlif mükafatlara layiq görülməsi əsərin orijinallığından xəbər verdiyi kimi mövzunun bu formatda işlənməsi hunlar haqqında müsbət təəcəssüratın formalaşmasına xidmət edib.

Daha çox dini mövzuda yazdığı əsərlər ilə məşhurlaşan macar əsilli ingilis yazıçısı Luis de Vohl (Lous de Wohl, 1903-1961) 1949-cu ildə "Dünyanın taxt-tacı" (sonrakı illərdə əsər "Attila" adı ilə nəşr edilir" - N.A.) adlı romanını yazır[5]. "Dünyanın taxt-tacı" adlı romanın əsas qəhrəmanı Attila ilə yanaşı, Papa Leodur və əsərin sujet xəttində Romaya girmək ərəfəsində olan Attilanın qarşısına çıxan Papa Leonun səyləri nəticəsində, onun fikrindən daşınmasından söhbət açılır. Romanda dünyaya meydan oxuyan Attilanın (əsərdə onun qoşununun sayı yarım milyon göstərilir - N.A.) din qarşısında geriye addım atması və dinə olan hörmətindən planın-

dan əl çəkməsi göstərilir[6]. Bu əsərlə də, əslində, Attilanın dinsiz olması, heç bir dinə əhəmiyyət verməməsi kimi iddiasız fikirlərə cavab verilmiş olur.

Yuxarıda qeyd olunan macar və macar əsilli müəlliflərin əsərləri haqqında qısa məlumat əminlik yaratmağa imkan verir ki, bu ölkədə Attila haqqında fikirlərin müsbət olması ədəbi əsərlərə də sirayət edib və tarixi şəxsiyyət olan Attilaya düzgün tarixi qiymət verilib. Digər ölkələrin nümayəndələrinin yazdıqları əsərlərdən fərqli olaraq bu ədəbi mənbələr tamamilə müsbət notlar üzərində qurulub və bu mövzuda yazılan əsərlər arasında xüsusi məziyyətləri ilə seçilir.

Hun mövzusunda yazan nasirlər arasında amerikan yazıçı Stefan Grundi (Stephan Grundy) mövzu ilə bağlı öz əsərində müəyyən yanaşma tərzini nümayiş etdirmişdir. Müəyyən bir müddətdə Almaniyə və Skandinaviyada araşdırmalar aparan Stefan Grundi 1996-cı ildə "Attilanın xəzinəsi" adlı roman nəşr etdirmişdir. Həmin ölkələridə araşdırmaların aparılması heç də təsadüf hesab edilə bilməz, çünki Alman və Skandinaviya xalqları folklorunda Atilla Atlı və Etzel adı ilə təqdim olunur və çox sayda məlumatlar mövcuddur. Müəllif xüsusi ilə "Nibelunqlar nəğməsi"ni romanı üçün ilham mənbəyi olaraq seçib [7, səh.3]. Bu əsərdə Alman-Skandinav eposlarının təsiri açıq aydın-hiss olunur və Attila ilə bağlı səhnələr əsasən Hagen ilə münasibətdə göstərilir. Əsərdə hun kralına qarşı elə də mənfi baxış tərzini nümayiş etdirilməsə də əsas obraz kimi Hagen daha çox nəzərə çatdırılır.

Attila haqqında yazılan nəsr həsrələrinin təhlili aparılarkən mütləq Uilyam Napierin "Attila" trilogiyası da nəzərə alınmalıdır. Bura "Attila - Tanrının bəlası", "Attila - fırtınalarla mübarizə" və "Attila - hökm" romanları daxildir. Uilyam Napierin trilogiyasında hadisələr məşhur tarixçi Paniyalı Priskin dilindən verilir. Hunlar və Attila haqqında ən dolğun bilgilərin əksini tapdığı "Bizans tarixi" kitabının müəllifi Priskin adından hadisələrin təsviri müəllif tərəfindən seçilən uğurlu strategiya kimi qiymətləndirilə bilər və bu məqam əsərlərə xüsusi orijinallıq qazandırır. Trilogiyanın ilk romanı olan "Attila"nın proloqunda Paniyalı Priskin fikirləri verilir: "Dəhşətli və maraqlı hadisələr barəsində danışmaq üçün mənim sözüm var. Bildiklərini söyləməkdən ötrü Yer üzündə ən sonuncu insan mənəm. Adım Paniyalı Priskindir və 90 yaşındayam. Titius Livius Romanın əsasının qoyulması haqqında yazmışdır. Romanın ən son müdafiəçiləri və onu məhv edənlər barəsində yazmaq mənim öhdəmə düşür"[8, səh. 1].

Bu trilogiya bir çox nöqteyi-nəzərdən bu mövzunun araşdırılması üçün vacibdir. Əvvəla, Attilanın uşaqlıq dövrü haqqında ancaq burada və eyni ildə ABŞ-də Maykl Kurtis Ford tərəfindən qələmə alınan "Attilanın qılıncı" əsərində məlumat verilib. İkinci əsərdə hun xaqanının ölümü haqqında qeydlərin olmamasını nəzərə alsaq Uilyam Napierin trilogiyası Attilanın uşaqlıq dövründən ölümünə kimi hadisələri özündə ehtiva edən yeganə nəsr əsəridir. İkincisi, ədəbiyyatşünaslıqda bu mövzuya yanaşma baxımından çox əhəmiyyətlidir. Belə ki, ingilis ədəbiyyatında haqqında yazılan mövzu ilə bağlı demək olar ki, həmişə mənfi yanaşma olub. Cefri Coserin "Kənterberi hekayələri"ndə Attila haqqında mənfi qeydin olması, sonrakı illərdə Riçarda Kaunter və Lourens Binyon kimi dramaturqların əsərlərində çox mənfi yanaşma meyillərindən sonra bu cür genişlənməli romanların yazılmasını ciddi bir dəyişiklik kimi qiymətləndirmək olar.

Hunların döyüş qabiliyyəti, onların heç kimə boyun əyməməkdə qətiyyətli olmaları, romalıların onlar ilə müttəfiqliyinə ehtiyac hiss etmələri, Attilanın Romada qalarkən özünün zəkası, kəskin müşahidə qabiliyyəti ilə diqqəti çəkməsi müəllif tərəfindən xüsusi olaraq ilk səhifələrdə vurğulanır. Təbii ki, ədəbi əsər olması baxımından müəllifin özünün bəzi yanaşmaları tarixi reallıqlar ilə ziddiyyət yaradır, amma bunlar hunlar və Attila haqqında yox, ümumi hadisələr ilə əlaqəli olduğundan trilogiyanın ümumi müsbət tonuna elə də təsir etmir.

Kitabın əvvəlində müəllif yazır: “Bu romanların yazılması üçün istifadə olunan və diqqətlə nəzərə alınan tarixi kitablardan ən vacibləri Piter Heterin “Roma İmperiyasının süqutu”, Brayyan Vord Perkinsonun qələmə aldığı “Roma İmperiyasının süqutu və sivilizasiyanın sonu” adlı tarixi əsərləridir” [9, səh. 1].

Hunlar haqqında ciddi araşdırmalar aparan Piter Heter də Lev Nikolayeviç Qumilyov təki hunların türk mənşəli olması fikrinin tərəfdarlarındadır. Buna görə, tez-tez trilogiyada hazırda istifadə olunan Anadolu türkçəsinə uyğun sözlərin istifadə edilməsi, türk mənşəli adlara rast gəlinməsi müəllifin onun fikri ilə razılaşıaraq hunların qədim türk tayfalarından olması faktını təsdiqləməsi ilə bilavasitə bağlıdır.

Saraylarını dəbdəbəli şəkildə bəzədib dünyanın min nemətinə sahib olmaq istəyən Roma imperatorlarından fərqli olaraq sadəliyə üstün verən və “Əsl döyüşçü qızıla görə döyüşməz” deyən [9, s. 165] Attila onun üçün tikilən sarayda taxtının sadə taxtadan olmasını köməkçisi Orestdən tələb edir [9, səh 42]. Yazıçı bununla bir daha Attilanın böyüklüyünü göstərməklə Priskin adından yazdığı hadisəni elə Priskin özünün “Bizans tarixi” əsərində verdiyi bilgiyə istinad edir: “Dunay çayının aşağı hissəsində hunların sahib olduqları hissədə Attilanın sarayı böyüklüyü ilə digər binalardan seçilirdi. Həmin saray yonulmuş taxtalardan qurulmuşdu. Onun geyimində də sadəlik nəzərə çarpırdı və oturduğu taxt adi taxtadan hazırlanmışdı” [10, səh. 46-49]. İlk baxışdan bu, elə də əhəmiyyətli görünməyə bilər, amma orta əsrlər saqalarında Attilanın qızılperəst olması, cah-cəlalə diqqət yetirməsi kimi iddialara müəllif öz əsərində bunların əsassız olmasını göstərməklə cavab verir.

Üç il ərzində dərc olunan bu üç romanda sadəcə Attila obrazı müsbət çalarla təqdim edilməmiş, eyni zamanda mübariz hun əsgərləri portreti də yaradılıb. Hunların döyüş qabiliyyəti, hunçuluq ənənələrinə və fəlsəfəsinə sadıq-ürəkdən bağlı olmaları müxtəlif səhifələrdə elə mü-kəmməl təsvir olunub ki, müəllifin bu əsəri ərsəyə gətirmək üçün ciddi araşdırma aparması dərhal diqqəti cəlb edir.

Attila və hunlar haqqında yazılan romanların təhlili aparılarkən amerikan nasir Uilyam Dietriçin (William Dietrich, 1951) “Tanrının bəlası” romanı da nəzərə alınmalıdır. Romanın ümumilikdə tarixi hadisələr və şəxsiyyətlər haqqında məlumatların diqqətlə nəzərdən keçirilməsi və nasirin Avropaya səfərinin nəticəsində qələmə alınması xüsusi olaraq qeyd olunmalıdır. Bununla belə, elə ilk səhifələrdən müəllif əsərin obrazlarının dilindən hunlar və Attila haqqında kəskin ifadələr işlətməyə başlayıb. Honoriaya yardım edən xacə Attila haqqında bu təəssüfatdadır: “Attila meymuna bənzəyir, qanla yuyunur, arvadlarından başqa, heç kim onun üzünə baxa bilmir. Onun deyilənə görə, yüzlərlə zövcəsi vardır” [11, səh.10]. Sonrakı məsələlərdə Edekonun rəhbərlik etdiyi hun döyüşçülərinin Aksiopolis şəhərini tutmaları, heç kimə rəhm etmədən əhalini qılıncdan keçirmələri təsvir olunur.

Bir çox hadisə sırf tarixi mənbələrə əsaslanarsa da ümumilikdə Uilyam Dietriç öz əsərində hunlara qarşı heç bir rəğbət hiss etdirməmiş, onları, ancaq bu mövzuda mənfi məqamları qələmə alan romalı və yunan tarixçi və salnaməçilərin əsərləri əsasında təsvir və təsəvvür etməyə çalışmışdır. Attila bu romanda güclü lider, alovlu çıxışı ilə kütləni heyratlandırən şəxs kimi təqdim edilsə də, onun qərarlarının ədalətsiz olması fikri aşılır və bütün gücünün batil inanca — “Mars qılıncı”na əsaslandığı iddia olunur.

Uilyam Dietriç ilə eyni ildə onun həmvətəni olan Maykl Kurtis Ford (Micheal Curtis Ford) tərəfindən dərc olunan “Attilanın qılıncı” adlı romanı hunlara qarşı müsbət fikrin təzahürü kimi xüsusi olaraq vurğulanmalıdır. Müəllifin romanında təsvir olunan bəzi hadisələrin daha

yaxşı anlaşılması üçün özünün yazdığı aşağıdakı məqamları qeyd etmək yerinə düşər: “Bugünkü dünyamızda elmin bizə çox məsələdə əlimizdən tutmasına baxmayaraq, biz hələ də Qərb sivilizasiyasını yox etməyə yaxın olan hunlar haqqında çox az bilirik. Bir çox köçəri tayfalar kimi, onların da yazılı qaynaqlarının olmamasına şahid oluruq.

Onların xarici görünüşü haqqında verilən izahatlar, ola bilsin ki, digər barbar tayfaların təsvir edilməsində istifadə edilən bilgilərdir. Romalılar bütün köçəriləri eyni cür təsvir edə bilərdilər. Əslində, Attilanın doğum tarixi də qaranlıq qalan məsələlərdəndir; bir sıra alimlər 406-cı ili göstərsələr də, xüsusilə Avropa elm xadimləri onun 395-ci ildə anadan olması faktını müdafiə edirlər. Bu, Aetiusun anadan olduğu ildir və mən də romanımda bu ili göstərmişəm.

Mənim yazdığım elmi əsər yox, romandır və bu səbəbdən bəzi məqamlar tam dəqiq olmaya bilər. Əsərdə işlənən bəzi hun sözləri – bunlar hazırda bəzi dillərdə istifadə edilir və hun dilindən keçməsi ehtimalı var-dəqiq olmaya bilər.

Bu mövzuda yazılan əsərlərdən ən çox faydalandığım VI yüzil ostgot tarixçisi İordanes tərəfindən yazılan “Getika” (Qot tarixi) əsəridir. V yüzil Roma dövlət xadimi tərəfindən yazılan “Mulomedicina” əsərində hun atları, onların bəslənməsi və çoxalması haqqında bilgilər var. Mənim kitabımda istifadə etdiyim bilgilərdən bəziləri Priskin qeydlərindən götürülüb. Adı çəkilən müəllifin verdiyi bilgilər təfsilatlı olması ilə diqqəti cəlb edir. Roma hərbi taktikaları və silahları ilə bağlı bilgilər üçün Amianus Marselinus tərəfindən qələmə alınan “Roma İmperiyasının tarixi” kitabı məqsəduyğundur. Lakin o, hunların təsvirində çox kobud səhvlərə yol vermişdir” [12, səh. 336].

Bu əsərdə əvvəlki əsərlərdə elə də çox qabartılmayan bir məsələ, yəni Attilanın elmə olan bağlılığı, onun zəngin kiutabxanasının olması və elmi debatlarla yer verməsi oxucuların diqqətinə çatdırılıb. Bu kitabda Aetius həm hərbi, həm dostluğu qiymətləndirən şəxs, həm gözəl ailə başçısı kimi fərqli aspektlərdən təqdim edilmişdir.

Nəticə

Beləliklə, dünya ədəbiyyatında bu mövzuda yazılmış romanların çoxluğu, onların xüsusilə XX yüzilin sonu və XXI yüzildə yazılması bu mövzuya marağın kifayət qədər olmasının göstəricidir. Attila haqqında yüzlərlə elmi araşdırmalar aparmış elm xadimlərinin tarixi əsərləri bu mövzuda yazan peşəkar yazıçılar üçün böyük mənbə olmuşdur. Lakin bir daha vurğulamaq zərurəti yaranır ki, hunların yazılarının olmaması, əsas bilgilərin düşmənləri tərəfindən yazılması, bəzi hadisələr barədə müxtəlif versiyaların olması, təbii ki, müəllifləri çətinliyə salan məqamlardandır. Bununla belə, tarixi reallıqları elmi qaynaqlara əsaslanan bilgilər bütün müəlliflər tərəfindən məharətlə hadisələrdə əlaqələndirilib və romanlarda istifadə olunmuşdur.

Attila və hunlar haqqında yazılan romanlar orta əsrlərdə yaranmış əfsanə, nağıllar və XX yüzilin sonu - XXI yüzilin əvvəllərində yazılan dram əsərlərində olduğu kimi, adını çəkdiyimiz tarixi şəxs və tayfa barəsində yanlış biliklər və sərt ifadələri ehtiva etmir. Romanlar, əsasən, elmi mənbələrə və geniş ölçülü qaynaqlara istinadən yazılmışdır. Həmçinin nəzərə çarpan bir məqam da odur ki, əsərlərində hunlar haqqında mənfə və ya müsbət fikirlərin təqdim edilməsindən asılı olmayaraq bütün müəlliflər Attilanın güclü liderlik məziyyətlərindən, hunların döyüş bacarıqlarından, neçə əsrlik Roma İmperiyasının adını çəkdiyimiz döyüşkən xalq qarşısında açıq-aşkar acız qaldığını aydın şəkildə ifadə etmişlər. Məqalə üçün aparıldığımız araş-

dırmada müəyyənləşdirilmişdir ki, yuxarıda qeyd olunan hər bir müəllifin mövzuya məxsus yanaşma tərzləri olmuşdur və onlar ayrı-ayrı qaynaqlardan təsirlənmişlər. Bununla belə, Panniyalı Pritsk tərəfindən qələmə alınan "Bizans tarixi" əsəri onlar tərəfindən ortaq olaraq istifadə edilmişdir və bu da həmin əsərlərdə bəzi məqamların ortaq olması ilə nəticələnmişdir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Oğuz Yunus. Qədim türklər və passionarlıq nəzəriyyəsi L.N.Qumilyovun tədqiqatlarında. Bakı: Şərq-Qərb Nəşriyyatı, 2011, 192s.
2. Maenchen-Helfen Otto. The World of the Huns. University of California Press, 1973, 602 p.
3. Comes Marcellinus. The Chronicle of Marcellinus: a translation and commentary (with a reproduction of Mommsen's edition of the text) Sydney: Australian Association for Byzantine Studies, 1995, 257 p
4. Bostrom Katheleen Long. Winning Authors: Profiles of the Newbery Medalists. copyright 2003 by Libraries Unlimited.USA, 284 p
5. http://en.wikipedia.org/wiki/Louis_de_Wohl
6. <http://www.amazon.com>
7. Grundy Stephan. Rhinegold, Mass Market Paperback, 1995, 333 p.
8. Napier William. Attila. Orion Publishing Groups. London. 2005, 470 p.
9. Napier William. Attila-the Gathering the Storms. Orion Publishing Groups. London. 2007, 306 p.
10. Robinson J. H. From the account left by Priscus. Readings in European History, (Boston: Ginn, 1905), pp. 46-49).
11. Dietrich William. The Scourge of God. Harper Collins Publishers. New York, 2005, 334 p.
12. Curtis Micheal Ford. The sword of Attila. Thomas Dunne Books. St. Martin's press. New York, 2005, 338p.

UOT: 81`3882:81-26

ƏLİ VƏLİYEVİN ƏSƏRLƏRİNDƏ MƏCAZİ MƏNALI VAHİDLƏRİN ÜSLUBİ ROLU

Niyaməddin HAŞIMOV

Bakı Mühəndislik Universiteti

Bakı / AZƏRBAYCAN

nhasimov@beu.edu.az

XÜLASƏ

Bədii üslubda məcazi mənə sözün nominativ mənasından daha təsirlidir. Bu baxımdan bədii əsərlərdə emosionallıq və obrazlılıq yaradılmasında məcazların mühüm rolu vardır. Məcazi mənəlik sözün həqiqi mənasının dəyişməsi ilə səciyyələnir. Bədii mətnə situasiyaya görə söz yeni mənə qazanır, anlamca dəyişir. Bəsit anlaşıqlı və ümumişlək sözlərdən məcazların fərqi odur ki, məcazlaşma ekspressiv və emosional qavrayışları canlandırır. Buna görə də bədii üslubda çox vaxt məcazlar keyfiyyətə əsərin ideya əhatəsini üstələyən yazıcının əsl hədəflərini canlandırmaq vasitəsinə çevrilir. Bunun bariz nümunələrini Əli Vəliyevin bədii əsərlərində aydın müşahidə etmək olar. Məqalədə Əli Vəliyevin bədii dilində emosionallıq və ekspressivlik yaradan məcazların qazandığı yeni anlam-lar təsviri metodla tədqiq edilmiş və araşdırılmışdır.

Açar sözlər: məcazlar, emosionallıq, bədiilik, nominativlik, situasiya, üslub.

STYLISTIC ROLE OF METAPHORIC LANGUAGE UNITS IN ALI VALIYEV'S WORKS

ABSTRACT

In poetic style, metaphoric meaning of word is more impressive than nominative meaning of it. In these terms, metaphor has an important role in elaborating emotionality and figurativeness. Metaphoric meaning is characterized by converging real meaning. In fiction, a word gains a new meaning due to situation and reverses the meaning. The difference between metaphors and simple common words is that metaphors symbolize expressive and emotional notions. Therefore, metaphors turns into a method to express real purposes of writer who wants to cover the idea of the work for maintaining its quality. We may observe the salient examples of it in Ali Valiyev's works. The article deals about how newly gained conceptions of the metaphors that elaborate emotionality and expressiveness have been studied and investigated in the poetic style that Ali Valiyev used in his works.

Key words: metaphors, emotionality, figurativeness, nominative meaning, situation, style.

СТИЛИСТИЧЕСКАЯ РОЛЬ ЕДИНИЦ ПЕРЕНОСНОГО ЗНАЧЕНИЯ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ АЛИ ВЕЛИЕВА

РЕЗЮМЕ

В художественном стиле переносное значение слова более влиятельно, чем номинативное значение. С этой точки зрения метафоры играют важную роль в создании эмоциональности и образности в художественных произведениях. Переносное значение слова характеризуется изменением истинного значения. В художественных текстах, в зависимости от ситуации, слово приобретает новое значение, меняется по смыслу. От простых и обще используемых слов метафоры отличаются тем, что оживляют экспрессивное и эмоциональное восприятие. Поэтому, в художественном стиле, в большинстве случаев, метафоры превращаются в средство оживления истинных целей писателя, превосходящие идею произведения. Наглядные примеры этого можно наблюдать в произведениях Али Велиева. В статье на языке Али Велиева, метафоры, создающие эмоциональность и экспрессивность, приобретшие новый смысл, были исследованы и изучены описательным методом.

Ключевые слова: метафоры, эмоциональность, художественность, номинативность, ситуация, стиль.

Bədii üslubda emosionallıq və obrazlılıq yaradılmasında məcazların mühüm rolu vardır. Məcazi mənə sözün nominativ mənasının dəyişməsi və "yeni, əlavə" anlayış bildirməsi ilə səciy-

yələnir. Məcəzi mənanın təsiri nominativ mənadan güclüdür, belə ki, nominativ mənalılıq ənənə xarakterlidir, hamının təsəvvüründə də eyni cür təəssürat yaradır və həmin məna bir növ “*adiləşmiş*” xarakterlidir. Məcəzilik isə çoxölçülüdür. Sözüün ilkin mənası mətnə, situasiya-ya, ifadəyə və digər qeyri-lingvistik əlamətlərə görə dəyişmələrə uğrayır. Nominasiyadan kənar mənalar isə təsəvvürlərdə müxtəlif, yəni “*çoxölçülü*” anlayışları (*məna çalarlıqlarını*) canlandırır. Odur ki, məcəzilik ekspressiv və emosional qavrayışların canlandırılmasında aparıcı rol oynayır.

Məcəzalar obrazlı təfəkkürün əsas vasitələrindən biridir. Bədii dildə sözüün məzmunu onun əsas nominativ-əşyavi mənası ilə məhdudlaşır. [11, səh. 230] Yəni sözüün nominativ mənası olduğu kimi, əlavə, nominasiyadan kənar məcazi mənasının mümkünlüyü də istisna deyildir. A.İ. Yefimovun fikrincə isə, sözüün əsas mənasından başqa əlavə mənalar qazanmasının səbəbi real varlıqdakı anlayışların obrazlı şəkildə verilməsi zərurəti, məcəzin meydana gəlməsi isədildəki obrazlaşma mühitinin yaranması ilə bağlıdır. Bu mənada, obrazlaşmanın özü də dilin təbiətindən doğur. Ona görə də obrazlılıq bədiilikdən daha geniş anlayış kimi özünü göstərir. Bu mənada, bədiilik obrazlılığa təsir göstərmir. Ancaq obrazlılığın azalması bədiiliyin keyfiyyətə zəifliyi deməkdir. [12, səh. 95]

Obrazlılıq nə qədər güclü və canlıdırsa, bədiilik də o qədər təmtəraqlı, rəngarəng və tərəvətli olur. Sözüün məcəzələşməsinə təsir edən başlıca amillərdən varlıqdakı anlayışların ifadəsi ilə, həmçinin mətn daxilində bir sözüün (*məcəzləşən sözüün*) digər sözlərlə əlaqəsindən ibarətdir. Bu halda, sözüün əsas mənası itmir, ona digər çalarlıqlar əlavə olunur. Başqa sözlə ifadə etsək, məcəzləşən sözüün məna mühiti genişlənir. Məcəzi məna nominativ mənalarda olduğu kimi, ancaq əşyanı və hadisəni adlandırmaqla məhdudlaşır, həm də onu təsvir edir. [10, səh. 35]

Məcəzalar, eyni zamanda, dilin xüsusi təsvir vasitəsi də adlanır. “Məcəz incə əlamətləri ilə əlaqədar fərdiləşdirməyə xidmət edir. Məcəzaların fərdiləşdirici xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, o nitqə daha kəskin subyektiv qiymət verir. Sənətkar tərəfindən təsvir edilən əşyanı, hadisəni daha dərinədən açmağa xidmət edir. Yazıçı məcəzalar vasitəsi ilə insanın xarici və daxili aləmini, onun cəmiyyətdəki mövqeyini, işini xarakterizə edir” [4, səh. 113] Semantik məcəzalara gəlinə, onu qeyd etmək lazımdır ki, onların haqqında verilən izahlar leksika ilə əlaqəli izahlardan elə də fərqlənmir.

Sözüün əsl mənasında ən mühüm dəyişiklik onun məcazi mənada işlədilməsindədir. Sözüün həqiqi mənası bilavasitə predmetə yönəlmiş olur və predmetlə əlaqədar olur. Sözüün məcazi mənası isə predmetə bilavasitə bağlı deyildir. Başqa cür desək, məcazi məna yalnız həmin məna vasitəsi ilə və onun sayəsində predmetlə əlaqələnir. Sözüün məcazi mənasının işlənməsi və onun başa düşülməsi üçün də həqiqi məna əsas olmalıdır. [6, səh. 116-117]

Dildə mövcud olan sözlərin müəyyən əlaqə əsasında yeni anlayışları bildirməsi hadisəsi semantik derivasiya adlandırılır. Semantik dəyişmələrin başlıca dilxarici səbəbi predmet və əşyaların dəyişməsidir. [6, səh. 125-126] Bundan başqa, həmində baş verən dəyişmələr: elmi-texniki tərəqqinin inkişafı və xalqlararası mədəni əlaqələrində sözüün mənasının dəyişməsinə təsiri olur ki, bu da dilxarici səbəbdəndir. Bu halda, real həyatdakı dəyişmə dilin lüğət tərkibinə birbaşa təsir edir. Cəmiyyətə miras qalmış dil ənənələri də zamanla, tədricən yenilənir.

Bütün bu izahlar leksik mənalarla o qədər də fərqlənmir və əsas etibarilə məcəzaların struktur tərkibinə uyğun olan fikirlər kimi təəssürat yaradır. Bu, o deməkdir ki, hələ dilçilikdə leksika, üslubiyyat və semasiologiya arasında sərhəd yaradan arqumentlərin özü tam dəqiqləşdirilməmişdir. Odur ki, istər leksikaya, istər üslubiyyətə və istərsə də semasiologiyaya dair aparılan tədqiqatlarda, demək olar ki, məcazi kateqoriyalar oxşar parametrlər əsasında izah edilir.

Məcəzlərdən leksikada, üslubiyyatda və semasiologiyada bəhs edildiyi kimi, onlar barəsində ədəbiyyat nəzəriyyəsinə aid mənbələrdə də fikirlər söylənilir. Ədəbiyyat nəzəriyyəsinə aid mənbələrdə məcazlar metafor, metaforizasiya, perifraz və ya leksik məcazlar adı ilə təqdim edilir. [10, səh. 35-36; 5, səh. 98]

Bütün bunlardan belə bir ümumi nəticə əldə etmək olar ki, Əli Vəliyevin bədii dilində məcazların işlədilməsinin başlıca mənbəyi çoxmənalılıqdan ibarətdir. Bu mənada bədii mətnlərdə metaforlardan, metonimiyalardan, sinekdoxalardan və s. digər mənə köçürmələrindən eyni standart model kimi istifadə edilir. Bədii ədəbiyyatda məcazların işlədilməsinə hər bir yazıçının özünün yanaşma prinsipi vardır. Bəzən yazıçı mətndə sözü elə mənalandırır ki, bunu məcazlara aid nəzəri fikirlərin heç biri ilə müqayisə etmək olmur. Odur ki, məcazlardan bəhs edərkən məsələyə yazıçının, bədii söz sənətkarının mövqeyindən də yanaşmaq lazım gəlir. Çünki bütün bədii əsərlərin təsvir üsulunu eyni qəlibə salmaq mümkün deyildir. Bu mənada bədii təxəyyülünü və yaradıcılıq imkanlarını eyni meyarla qiymətləndirmək doğru olmaz. Bəzi əsərlərdə bədiiliyin vüsəti çox, bəzilərinə isə az ola bilər. Əli Vəliyevin bədii dilində xəlqilik elementləri güclü olduğundan bu əsərlərdə bədii vüsətin özü də çoxcəhətlidir. Yazıçının əsərlərində məcazlaşmış sözlərin özünün işlənmə mühitinə görə iki əsas qrupa bölmək olar: 1. norma baxımından ümumişlək xarakter qazanmış dil vahidləridir ki, onların mənası bütün dil daşıyıcıları üçün məlumdur; 2. məcazlaşmada isə ümumişlək sözlər nominativ mənadan uzaqlaşır. Belə dil vahidlərinin nominativ mənası hamı üçün məlum olduğundan məcazi mənaları da dil daşıyıcıları üçün gizli qalmır. İstər bədii mətndə, istərsə də nitqdə bu mənaları aydınlaşdırmaq heç bir çətinlik törətmir. Yazıçının bədii dilində belə ifadə vasitələri anlayışın qabarıqlaşdırılmasına və bədii obrazın canlandırılmasına xidmət edir:

1. Sadə söz kimi işlənən dil vahidləri

Sadə söz kimi işlənən və məcazi mənə bildirən dil vahidləri, əsas etibarilə metaforlardan ibarətdir. Yunan mənşəli *metafor* termini nominativ mənasına görə "köçürmə" deməkdir. Ədəbiyyatda isə "bənzərliyə, oxşarlığa, analogiyaya əsasən söz və ya ifadənin məcazi mənada" işlənməsini bildirir. [2, səh. 308]

Metaforlarda məcazi mənə birbaşa deyildir. Onların ifadə etdiyi məcazi mənalar, əslində gizli mənələrdən ibarətdir. Ona görə də təsadüfi deyildir ki, metafor barədə fikir söyləyən tədqiqatçılar onları ya ixtisar edilmiş müqayisə və ya gizli müqayisə adlandırırlar. [13, səh. 23]

Metafor vasitəsi ilə yazıçı qəhrəmanların daxili aləmini, xarakterini açır. Əli Vəliyev metaforlarda, ümumiyyətlə, müqayisə obyektini üçün seçdiyi sözlərin xüsusiyyətlərini bütün incəlikləri ilə nəzərə alır. Məsələn, insanların simasında heyvanlara məxsus keyfiyyət və əlamət təsvir edərkən, şübhəsiz, həmin canlıların xüsusiyyət və keyfiyyətlərini əsas götürür. Metaforik mənə daşımaq bütün sözlərə şamil olunmur. Metafor kimi işlənən dil vahidləri daha çox isimlərdən ibarət olur. Hər bir dildə yaranan metafor xalqın yaşayış şəraiti, təsərrüfat fəaliyyəti, onun ətrafındakı mühitə münasibəti və adətləri ilə bağlı olur. [4, səh. 115]

Məsələn, Azərbaycan xalqının etnik təsəvvüründə *at* "murada çatmaq", *it* "sədaqətlik", *dəvə* "kinlilik", *qoyun* "bərəkətlik", *canavar* "yırtıcılıqla" yanaşı, "cəsarətlik", *tülkü* "hiyləgərlik", *çaqqal* "qorxaqlıq" və "satqınlıq" kimi rəmzi mənalar bildirir. Bütün bu kimi rəmzi, gizli və daxili mənalar obrazlaşdırma məqamında işlədilir. Bədii mətnlərdə belə obrazlaşdırıcı mənalar şəxs, subyektin daxili aləmini, xarakter xüsusiyyətlərini və bədii portretini canlandırır. Bədii obrazlaşdırma məqamında işlədilən metaforlar yazıçı təsvirində xüsusi bir rəngarəngliklə

oxucuya çatdırılır. Yazıçı dilinin ekspressiv və emosional keyfiyyəti nə qədər canlı olarsa, metaforlar əsasında bədii canlandırma və portretləşdirmə də bir o qədər cəlbedici olur. Əli Vəliyevin dilində ümumxalq dilinin qaynaqlarından istifadəyə daha çox üstünlük verildiyindən onun əsərlərində mövzusunun asılı olmayaraq, bədii obrazlaşdırma və portretləşdirmə oxucunun diqqətini daha çox cəlb edir. Ədibin əsərlərində metaforik mənalı emosionallıqla və lakonizmlə cilalandırıldığı üçün onlarda cəlbedicilik və cazibədarlıq xüsusi bir keyfiyyət qazanır.

a. Heyvan adları ilə bağlı olan metaforlar

Əli Vəliyevin əsərlərində ümumxalq təfəkkürünün məhsulu kimi işlədilən heyvan adları əsasında formalaşan metaforlar, əsas etibarilə bədii obrazın daxili aləmi, şəxsiyyəti, dünyagörüşü, eyni zamanda onun cəmiyyətdəki mövqeyi barədə təsəvvür yaradır: *Hampa cavab vermək istədikdə Novedski çağırırdı: - Bütün işlərin müqəssiri bu qoca **tazıdır***. [8, səh.135] *Yoldakıların biri dərəyə yürüdü və bərkdən dedi: - **Tülkü-çaqqalların** sürüsü gəlir. Özünüzdən muğayət olun*. [8, səh.128] *Yoldaş qızıl əsgərlər! Düşməni, faşisti, **itləri** qıran əsgərimiz var olsun!* [7, səh. 335] *Bir-birindən xeyli aralı faşist **tısbağası** irəliləyirdi*. [7, səh.352] *Nə olur olsun, sağlığın əl **tulası** Surxayı öldürüb dayımın qisasını alacağam!* [9, səh.9] – *Axmağın biri axmaq! Belə qaranlıq gecədə adam oskürüb **iti, qurdu** oyadarmı, - dedilər*. [7, səh.189] *Biz **ilanın** quyruğunu basıb acıqlandırmışıq*. [9, səh. 83]

Nümunələrdə təzi *“yaltaq, xəbərdəşiyən adam”, tülkü-çaqqallar “hiyləgər və qorxaq şəxslər”, itlər “düşmən əsgərləri”, tısbağa “düşmənin yastı döyüş tankı”, əl tulası “xəbərdəşiyən şəxs”, it, qurd “təqibçi”, ilan “kinli, qəddar şəxs”* mənalı metaforlar işlənilmişdir. Yalnız *tısbağa* metaforu zahiri görkəminə görə şəxsi subyekt mənalıdır. Qalan digər metaforlar: *tazı, tülkü-çaqqal, itlər, əl tulası, it, qurd, ilan* mətnə insanlara aid olaraq işlədilir və metaforikləşdirilərək bədii subyektin daxili aləmini canlandırır.

Əli Vəliyevin bədii nitqində bəzən heyvan adlarına aid metaforlarda şəxsi keyfiyyətlərdən əsas və psixoloji anların da canlandırılmasına rast gəlmək olur: *–Bəs niyə qaş-qabağından **ilan-qurbağa** yağır?!..* [8, səh. 49]

Nümunədəki *“ilan-qurbağa yağmaq”* ifadəsinə aid psixoloji metaforizm ümumxalq dilinə məxsus canlandırma hesab oluna bilər. Çünki *“ilan-qurbağa”* ilə *“yağmaq”* sözü ancaq ümumxalq dilinin lakonizminə aiddir. *“Qaş-qabağından ilan-qurbağa yağmaq”* metaforundakı *həm acıqlı, həm qəzəbli, həm kinli, həm narazı olmaq və həm də eybəcər görkəmdə görünmək* anlayışı bildirilir. Bu da yazıcının özünəməxsus təsvir metodudur ki, yığcam və lakonik bir ifadə ilə bir çox məqam ümumiləşdirilib oxucuya təqdim edilir.

b. Quş adları ilə bağlı olan metaforlar

Əli Vəliyevin bədii əsərlərində quş adları ilə bağlı olan metaforlardan da bədii canlandırma və portretləşdirmə vasitəsi kimi istifadə edilir:

Şahin. *Şahin* nominativ mənada *“möhkəm əyridimdikli, uzun, iti qanadlı yırtıcı quş”*a, məcaz kimi isə *“cəsur, mərd, igid, qorxmaz adam”*a verilən addır. [3, səh. 183] Əli Vəliyevin bədii dilində isə *şahin* sözü *“düşmənin qarşısına çıxıb döyüş meydanına daxil olan təyyarə”* anlamında işlədilir və bu söz vasitəsilə *cəsur, igidlik və qəhrəmanlıq* simvolu təsəvvürü yaradılır: *Bu sovet **şahini** üç yağı düşmənin təyyarəsini məhv etmişdi*. [7, səh. 381]

Quzğun. *Quzğun* sözü zoonim kimi *“qarğa növündən olan iri və bərk şığıyan yırtıcı quş”*a verilən addır. Məcəzi mənada isə *“1941-1945-ci illər müharibəsi vaxtı faşist təyyarələri”*ni bildirir. [2,

səh.228] Yazıçı *şahini* daha güclü, daha cəsarətli hesab etdiyi üçün özünün rəğbət bəslədiyi təyyarəni *şahinə*, düşmənin təyyarəsini isə “ölmüş heyvanların murdar cəsədlərini yeyən” *quzğuna* bənzədir. Bununla da, mətndə elə bir bədii lövhə yaradır ki, bu bədii lövhə həm də bədii obrazlaşdırmaya çevrilir: *Sovet şahini sərçə üstünə sıgıyan quzğun kimi yelləndi. Quzğunun arxasına keçməyi qət etdi.* [7, səh. 380]

Ala qarğa. *Qarğa* sözü nominativ mənasına görə “leş və böcəklərlə qidalanan iri, döşü boz qara quş” a verilmiş addır[2, səh. 57], ədəbiyyatda isə daim mənhus bir obraz kimi canlandırılır. Ədib bədii obrazın daxili aləmini, xislətini, təbiətini mənfi məqamda canlandırmaq üçün *ala qarğa* adından istifadədir: *Səhər-səhər yenə bu ala qarğa orada-burada veyillənir, sonra da gəlib bu qapını kəsdirib durur.* [9, səh. 286]

Bahar bülbülü. *Bülbül* fars mənşəli söz olub, “qaratoyuq fəsiləsindən olan çox gözəl səslə quş” un adıdır. Məcəzi mənada “çox gözəl səsi olan adam haqqında” da işlədilir. [1, səh. 370] Eyni zamanda *bülbül* ədəbiyyatda həmişə ülvə bir obraz kimi canlandırılır. Əli Vəliyevin əsərlərində isə *bülbül* bahar xatırladır, onun adı ilə həm də təbiətin canlanması, tərəvətlilik, sevgi və məhəbbət motivi ifadə olunur və seçilmiş nümunədə *bahar bülbülü* sintaktik vahidi “sevgili, qəlb dostu” mənasında işlədilir və oxucuda xoş bir təəssürat oyadır:– *Necə tanımıram ki, mənim ömrümün bahar bülbülü onun tikanlı güllərinin arasında oxuyardı.* [7, səh. 125]

Tərən. *Tərən* sözü zoonim kimi lüğəvi mənasına görə “güclü dimdiyi və uzun qanadları olan yırtıcı quş” u bildirir. Məcəzləşərək “qoçaq, igid, zirək, qəşəng” anlayışlarını ifadə edir. Şifahi nitqdə və yazılı mətnlərdə bir metafor kimi “məğrur, yaraşıqlı, xoşagəlimli” mənasını bildirməklə yanaşı, “obrazlı təşbəhlərdə qoçaq təyyarəçilərə verilən ad” ın adekvatı kimi də işlədilir.[3, səh. 324] Bədii üslubda poetik vüsət yaratmaq üçün çox zaman *tərən xəyal(ım), tərən kimi (şux), tərən duruşlu* ifadələrinin də işlədilməsinə rast gəlmək olur. *Tərən* sözü Əli Vəliyevin bədii dilində “əzəmətli, görkəmli şəxs” anlamında poetik vüsət bildirmək üçün işlədilir: *Eh Kamal! Mənim məğrur tərənəm! Bu sözləri yazmağa ürəyin necə şəhadət verir?* [7, səh. 149]

Məcəzlər bədii üslubda obrazlılıq yaratmaqla, mətni ifadəli, oxunaqlı və yaddaqalan edir. Olmasını canlandırır. Personajların daxili aləminin açılmasına təsir göstərir. Mətni Mətnin oxucu marağına çevrilməsi bu halda təsvir edilən hadisənin məzmunundan daha çox yazıçı üslubunun təsirediciliyindən ibarət olur.

İSTİFADƏ EDİLƏN ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. I c. (IV cildə). Bakı: “Şərq-Qərb”, 2006. 744 s.
2. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. III c.(IV cildə). Bakı: “Şərq-Qərb”, 2006. 671 s.
3. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. IV c.(IV cildə). Bakı: “Şərq-Qərb”, 2006. 712 s.
4. Budaqova Z. Azərbaycan bədii dilinin üslubiyyəti. Bakı: “Elm”, 1990. 148 s.
5. Xəndan C. Ədəbiyyat nəzəriyyəsi, Bakı, 1962. s. 98.
6. Verdiyeva Z., Ağayeva F., Adilov M. Azərbaycan dilinin semasiologiyası. Bakı: “Maarif”, 1979. 306 s.
7. Vəliyev Ə. Əsərləri. Altı cildə. I c., Bakı: Azərnəşr, 1968. 473 s.
8. Vəliyev Ə. Əsərləri. Altı cildə. III c., Bakı: Azərnəşr., 1969. 454 s.
9. Vəliyev Ə. Əsərləri. Altı cildə. VI c., Bakı: Azərnəşr., 1971. 470 s.
10. Абрамович Г.Л. Введение в литературоведение. - М.: Просвещение, 1979.
11. Виноградов В. В. О языке художественной литературы. - М., «Гослитиздат», 1959. 656 с.
12. Ефимов А. И. Образная речь, «Вопросы литературы», М., «Наука», 1959. 230 с.
13. Кожина М. Н. Стилистика и некоторые ее категории (К постановке вопроса) / Перм. ун-т. Пермь, 1961. с. 29-37.

UOT: 398(4/9)

AZƏRBAYCAN VƏ İNGİLİS ŞİFAHİ ƏNƏNƏSİNDƏ FİZİKİ OYUNLARLA BAĞLI UŞAQ FOLKLORU

Nigar Fikrət qızı AĞAYEVA

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası

Folklor İnstitutunun doktorantı

Bakı / AZƏRBAYCAN

nagayeva@beu.edu.az

XÜLASƏ

Fiziki oyunlar daha qədim oyun elementlərinə sahibdir. Bu oyunların əksəriyyəti qədim dini ayinlərlə əlaqəlidir. Bu oyunlarda top, ağac, bıçaq, papaq, daşlardan daha çox istifadə olunur. Fiziki oyunlarda çox halda heyvanlar təqlid olunur. Həm Azərbaycan, həm də ingilis uşaq oyunlarında qədim dini ritualların yaşadığının şahidi oluruq. Azərbaycan uşaq oyunlarında şamanizmə aid elementlər müşahidə edildiyi kimi, ingilis uşaq oyunlarında qədim birləşmə, kəltlərin, saksların qədim inanclarının izlərini müşahidə edə bilirik. Çox halda fiziki oyunlar sujetli olur.

Azərbaycan və İngiltərədə oynanılan bir qisim oyunlar həm nitqin inkişafı, həm də bədən tərbiyəsi məqsədi ilə oynanılır. İdman hərəkətləri və təkərləmələrlə zəngin olan bu tip oyunlarda uşaqlar söylədikləri sözlərə uyğun olaraq fiziki hərəkətləri icra edirlər. Bir çox fiziki oyun var ki, onları ya oğlanlar, ya da qızlar oynayır. Qız oyunlarında sərt hərəkətlər olmur. Oğlan uşaqları döyüş və mübarizə məzmunlu oyunlara üstünlük verir.

Açar sözlər: Uşaq folkloru, fiziki oyunlar, ayin, ritual, oğlan oyunları, qız oyunları.

CHILDREN'S FOLKLORE RELATED TO PHYSICAL GAMES IN AZERBAIJAN AND ENGLISH ORAL TRADITION

ABSTRACT

Physical games have more ancient play elements. Most of these games relate to ancient religious rites. In these games the ball, wood, knives, hats, stones are being used more. In physical games, animals are often imitated. We witness ancient religious rituals both in Azerbaijani and English children's games. As Shamanism elements observed in Azerbaijani children's games, we can also observe the traces of ancient beliefs, ancient Celtic and Saxon beliefs in English children's games. In most cases physical games are having a plot.

Some of the games played in Azerbaijan and England are played both for speech development and for physical training. In this type of sport games and nursery rhymes children perform physical actions according to the words they say. There are many physical games that play either boys or girls. There are no harsh movements on girl games. The boys give preference to battle and fighting games.

Key Words: Children's folklore, physical games, rite, ritual, boy games, girl games.

ДЕТСКИЙ ФОЛЬКЛОР, СВЯЗАННЫЙ С ФИЗИЧЕСКИМИ ИГРЫМИ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ И АНГЛИЙСКОМ УСТНОМ НАРОДНОМ ТВОРЧЕСТВЕ

РЕЗЮМЕ

Физические игры имеют более древние игровые элементы. Большинство из этих игр относятся к древним религиозным обрядам. В этих играх такие предметы как: мяч, дерево, ножи, шляпы, камни используются больше. Отдельно физические игры часто имитируют животных. И в Азербайджанских и в Английских детских играх мы стали свидетелями переоплощением древних религиозных ритуалов. Мы можем наблюдать следы шаманизма в азербайджанских детских играх а также древних верований древних бриттов, кельтов, саксов которые наблюдаются в английских детских играх. В большинстве случаев физические игры являются сюжетными.

В Азербайджане и в Англии некоторые из детских игр выступают с целью развития речи и для физической культуры. В спортивных играх и в детских стихах, дети выполняют физические упражнения в соответствии с тем, что они говорят. Есть много физических игр, в которые играют мальчики или девочки. Нет никаких жестких движений в играх для девочек. Мальчики отдают предпочтение играм с содержанием боевых действий.

Ключевые слова: детский фольклор, физические игры, обряд, ритуал, игры для мальчиков, игры для девочек.

İşlənmə arealı və funksiyasına görə uşaq oyunları uşaq folklorunun ən maraqlı qollarından biridir. Uşaq oyunları əsasən uşaqların dünyagörüşünün, bədii və estetik zövqünün formalaşmasına, fiziki və mənəvi hazırlığına, nitqinin səlisləşməsinə, söz ehtiyatının artırılmasına, ətraf aləmi düzgün və dəqiq dərk etməsinə, vaxtlarını səmərəli və maraqlı keçirilməsinə və onlarda müsbət insani keyfiyyətlərin formalaşmasına xidmət edir.

Zehni oyunlardan fərqli olaraq hərəkətlə bağlı oyunlarda daha qədim oyun elementləri qorunub saxlandığının şahidi oluruq. Onlarda əl, qol, bədən hərəkətləri ilə yanaşı, him-cim, qaş-göz, dil-dodaq və s. hərəkətləri də əsas yer tutur. Uşaq oyunlarının bu qrupuna eyni zamanda say sistemi ilə bağlı yaranmış oyunlar da daxildir. Say və saymaq oyunun əsas məzmununu təşkil etsə də bu oyunlarda hərəkət ön plandadır.

Bouling "doqquz sancaq" [15], oyunun inkişaf etdirmiş formasıdır. Bu oyun qədim dini görüşlərlə əlaqəlidir. Bowling İngiltərəyə XVI əsrin ortalarında gəlib çatmış və tez bir zamanda uşaqların evdə və həyətdə əyləncəli oyunlarına çevrilmişdir. Eyni zamanda, quits adlanan halqaları ataraq şaquli vəziyyətdə dayanmış taxta keçirmə oyunu XVIII əsrdə İngiltərədə məşhurluğu səbəbindən qanundankənar elan edilmişdir. 16-cı əsrin sonunda, Yorkun Hersoqu Paille Maille oyununun qaydasını öyrəndi, oyunda bir neçə kiçik taxta toplardan, həmin topları ortasından keçirmək üçün torpağa bərkidilmiş halqavari formada dəmirlərdən və topları o halqaya salmaq üçün çəkicdən istifadə olunurdu. Bu oyun İngiltərəyə yayıldıqda hər qrafliq özünə uyğun olaraq qaydaları dəyişirdi. Oyunçuları topları çəkiclə vurub halqadan keçirərkən oyunu qazanırdılar. Bu bir növ hazırkı "qolf" [22] oyununa bənzəyir.

Azərbaycanda topla oynanılan "Ortada qaldı" yaxud "Top vurdu" oyunu eyni qaydalarla oynanılır. "Cıza girmə" [4, səh.650], "Qırqovul" [11, səh.455], "Arada vurdu" [35, səh.37], "Papaq atdı" [31, səh.33], "Dədə boyu" [31, səh.26], "Qaçtı-Tutdu" [4, səh.667] kimi oyunlar da bənzər şəkildə oynanılır. Bu oyunlardan sadəcə "Papaq atdı" papaqla, digərləri isə topla oynanılır.

Azərbaycanda idman hərəkətlərinin icra edildiyi uşaqların bədən tərbiyəsilə bağlı oyunlar içində ağacla-dəyənəklə oynanılan oyunlar mühüm yer tutur. Vaxtilə çox oynanılan ağac-dəyənək oyunlarının variantları və növləri çoxdur. Azərbaycanda "Çiling-Ağac" ("Çiliy-Ağac", "Çilik-Ağac") [4, səh. 643; 4, səh.309] adı ilə oynanılan ağac-dəyənək oyunda uzun çubuğa ağac, qısa çubuğa çiling adı verilir. Ağacla-dəyənəklə bir-birinə bənzər şəkildə oynanılan digər oyunlara "Şütümə" [5, səh.418], "Şappı-şappı" [4, səh.750] oyunlarını nümunə göstərə bilərik. Ağacla oynanılan digər oyunlara "Zopa-Zopa" [4, səh.722], "Ağac-Ağac" [7, səh.433], "Biz" [7, səh.433], "Şortağac" [8, səh.150] və s. oyunları nümunə vermək mümkündür.

Əl yaylığını salma (Drop the Handkerchief) oyunu "Ördək ördək qaz, mən güdərkən, gizlən-qaç" [20] oyunları qədər çox oynanılan ingilis uşaq oyunudur. Gizlənqaç oyununa oxşayır və həm oğlanlar, həm də qızlar arasında oynanılır. Bu oyun İngilis kral mühafizəçisinin gündəlik fəaliyyətlərinə əsaslanır. Kral ov itini təqlid edən "Dovşan və itlər" oyunu Uelsdə "tülkü ovu" [2, səh.191] adı ilə tanınır və bu oyunu ancaq oğlanlar oynayırdılar. Bu oyunda dovşan və ya tülkü qaçıb meşədə gizlənir, digər oyunçular isə onu axtarırlar. Bu oyun vasitəsilə insanın ilk məşğuliyyəti olan qədim ovçuluq ənənələrinin izlərini müşahidə edirik.

Azərbaycan uşaq oyunlarında heyvanları təqlid etməklə əlaqəli olanlar da vardır. Heyvan obrazlarının canlandırıldığı uşaq oyunları çox maraqlıdır. Bunlara əsasən qurd və qoyun obrazlarının yer aldığı Azərbaycanda "Qurd baba" [5, səh.408-410], "Ana, məni qurda vermə" [3, səh.18], "Nənə, məni qurda vermə" [35, səh.59] oyunları daha məşhurdur.

Bu oyunların hamısında qurd qoyunları tutub yemək istəyir, lakin niyyətinə çata bilmir. Oyunların fərqli cəhətləri isə, "Qurd baba" da əsas iştirakçılar baş çoban, qurd, alabaş və qoyunlar, "Nənə, mənə qurda vermə" də qurd, nənə (nənə qoyun), quzulardır. Azərbaycanda "Qurd baba", "Ana, mənə qurda vermə" oyunlarının bənzər şəkildə oynanılan fərqli növü "Qazlar, ördəklər" dir [11, səh.453]. Bu oyunun da əsas mövzusu qurdun qazları yemək istəməsidir. Kökü daha əski çağlara qədər gedən bu oyun hal-hazırda ritual kökünü itirmişdir. Heyvanların səs və hərəkətlərinin təqlid edilməsi ibtidai zamandan onların ovlanması ritualları ilə əlqəlidir. Oyun uğurlu olması üçün onu təqlid edərək çanlandırmaq bilinən bir ritualdır.

Şamanizmdə qam ayinlərində heyvanların təqlid olunması və onlara bənzədilmə önəmli yer tutur. Belə ki, "Qam inancına görə qamın axirət dünyasına səyahətində ona yolyoldaşı-köməkçisi at, qaz kimi heyvanlardır. Qurd tülkü, ayı kimi bir çox heyvan növü də totem və qorxuluq şəklində qamın həyata keçirdiyi törələrdə özünə yer tapırdı. Qamlar ayinləri icra edərkən geyimlərini dəyişir, quş kimi qanad çırpır, at kimi dörd nala çapar, it kimi hürərlər. Qamın sadəcə heyvanların hərəkət və səslərinin təqlidi ilə kifayətlənmədiyi də müşahidə olunur. Ayı olmaq üçün ayı kürkünü geyir, bir çox heyvanın dəmir təsvirlərini və pəncələrini üzərlərində daşıyırlar." [27, səh.93] Azərbaycanda ov və heyvan təqlidi oyunlarında qədim ov rituallarının görünməsi ilə yanaşı, bu oyunlarda insanın heyvanı ovlaması yerinə, heyvanın başqa bir heyvanı ovlaması hadisəsi də müşahidə edilir. "Qurd baba", "Qazlar, ördəklər", "Qazlar, qazlar", "Ana, mənə qurda vermə" oyunları ov rituallarının və qam-şaman inancının izlərini daşıdığını söyləmək olar. Oyun qurdun, ananın uşağı rolunu oynayan oyunçulardan birini aparması ilə başlayır. Uşaq "ana, mənə qurda vermə, dostu sat, yada vermə" fəryadı ilə anasını çağırır və bu cümlədən sonra əsl oyun başlamış olur. Ana ilə qurd arasında keçən döyüşdə qurd öldürülür, ana uşağını xilas edir. Oyunun digər variantı mərasim şənliklərində icra edilir. Bu, sözlü, nəğməli uşaq oyundur ki, yenə də oyunçulardan biri Qurd rolunu oynayır. Qurd bir-birinin əlindən tutmuş dəstəyə və oyunun başçısı olan çobana, mən qurdam, bütün qış heç bir şey yeməmişəm, mənə qoyun ver, - deyər müraciət edir. Çoban, sən qurdsansa, al görüm, mən də çobanam, vermərəm, cavabını verir və dəstəni Qurddan qoruyur. Ancaq oyunun qaydasına görə qurdun əli dəyən oyunçu oyundan çıxmalı olur.

Süjetli oyunlardan biri olan bu oyunun kökü daha əski çağlara qədər gedir. Bu oyun hal-hazırda ritual təməlini itirmişdir. Öncə oynayanların içində ana və qurd rollarını ifa edəcək uşaqlar seçilir. Qalan uşaqlar ananın övladları rolunda iştirak edirlər.

Azərbaycanlılarla eyni etnik mənsubluğu olan Qaqauz türklərinin uşaq oyunlarında "Bozqurd" ilə əlaqəli motivlər var. Belə ki, "Qazlar" adlı oyunda uşaqlar öz aralarında qurd və çoban rolunu üçün oyunçular seçirlər. Digər oyunçular qaz rolunu oynayırlar. Qazlar tarlada gəzir, yemlənilər. Çoban və qaz rolunun ifaçılarının dialoqu aşağıdakı kimi olur:

Çoban: Qazlar, qazlar!

Qazlar: Qa, qa, qa!

Çoban: yem istəyirsizmi?

Qazlar: Hə, hə, hə!

Çoban: Uçub gəlin o zaman!

Qazlar: Biz gələ bilmirik

Bozqurd dağlardadır

Bizi evə buraxmır.

Çoban: İstədiyiniz kimi gəlin

Amma qanadlarınızı qoruyun [32, səh.5].

Çoban son sözlərini söyləyincə qazlar evlərinə uçar. Bozqurd evindən çıxıb qazları tutmağa çalışır. Bozqurdun toxunduğu qaz tutulmuş sayılır. Yeni oyun üçün qurd və çoban rolları dəyişdirilir. Bu oyun mahiyyətcə Azərbaycan uşaq oyunları olan “Qurd baba”, “Qazlar, ördəklər”, “Qazlar, qazlar” və “Ana, məni qurda vermə”nin Qaqauz variantıdır.

Azərbaycanda uşaqların dəstə halında oynadıqları “Bənövşə” oyunu uşaqlar arasında ən çox yayılan və sevilən oyunlardan biridir. Burada da uşaqlar iki dəstəyə bölünüb yarışa başlayırlar: “Uşaqlar özlərinə iki başçı seçirlər. “Halay-halay” gəlməklə iki dəstəyə ayrılırlar. Dəstələr bir-birindən yüz addım aralı əl-ələ tutub dayanırlar. Başçılardan biri o birisinə deyir:

- Bənövşə!

O birisi cavab verir:

- Bəndə düşə! Əvəlki başçı deyir:

- Bizdən sizə kim düşə?

O biri başçı uşaqların birinin adını çəkib deyir:

- Əli, yaxud Qəmər düşə!

Əli, ya Qəmər cərgədən ayrılıb yüyürə-yüyürə əl-ələ tutmuş uşaqların səfini yarmalıdır. Burada güclülük əsas şərtlərdəndir. Əgər oyunculardan biri güc verib əl-ələ tutmuş uşaqların əlini bir-birindən ayırsa, o biri tərəfə keçə bilsə, bir uşaq da götürüb yenə öz əvvəlki yerinə qayıdır. Yox, əgər keçə bilməsə, orada qalmalı, o dəstəyə qoşulmalıdır. Hansı tərəf uşaqların hamısını öz tərəfində saxlaya bilsə, o dəstə oyununda qalib gəlir [12, səh.325].

“Bənövşə” də ən qədim ayin və mərasimlərin günümüzə uşaq oyunu şəklində çatandır ki, kökü etibarilə tədqiqatçılar bu oyunda “dəstə” oyun mərasiminin izlərini görürlər. Qız və oğlan halaylarının ifa elədikləri “Bənövşə” haqlı olaraq “Yallı”nın bir şəkli kimi səciyyələndirilir. Əksər oyunlar kimi “Bənövşə” oyunu da strukturu baxımından iki hissəli bir tamdan ibarətdir. Belə bir struktur universal xarakterli olmaqla dünya xalqlarının oyunları üçün səciyyəvi olan bir xüsusiyyətdir. Bir qrup iki yerə ayrılır: bunlardan biri “biz” oluruq, digəri isə “onlar” olur. Bölünən tərəflərin hansının yanında olmağımızdan asılı olaraq bizim “biz”ə və “onlara”a münasibətimiz müəyyənləşir. Bizim oyunda iştirakçı və ya tamaşaçı olmağımızdan asılı olmayaraq yenə də bu bölünən tərəflərdən birinin tərəfində oluruq. Oyunda bölünən dəstələr bir-birinə qarşı oynayır, bunların arasında qalib olmaq üçün mübarizə gedir. Təbiətin ən təməl qanunauyğunluğudur ki, oyunda bölünmüşlər arasında mübarizə gedir və bu mübarizə nəticədə onları birliyə-vəhdətə doğru aparır.

Azərbaycan və İngiltərədə oynanılan bir qisim oyunlar həm nitq, həm də bədən tərbiyəsi məqsədi ilə oynanılır. İdman hərəkətləri və təkərləmələrlə zəngin olan bu tip oyunlarda uşaqlar söylədikləri sözlərə uyğun olaraq fiziki hərəkətləri icra edirlər. Bir çox oyunlar var ki, onları yalnız qızlar oynayır. Qız oyunlarında sərtlik olmur. Onların oyunlarındakı rolları daha çox dostluq, ailə, ana-bacıdır. İngilis qızları sinfin statusunu və ingilis protokolunu oyunçulara öyrətməyə xidmət edən müxtəlif söz oyunları oynayırlar. Orta əsrlərdə qızlar “Quşlar, heyvanlar və balıqlar” [2, səh.33] adlanan söz oyununu oynayırdılar. “İpdən tullanma” [13, səh.28-29] oyununda söylənilən qafiyəli şeirlər qızlara sosial dərsləri öyrədirdilər. Qarşı-qarşıya qrup oyunu XVII-XVIII əsrlərdə oynanırdı və bu oyunda İngilis qrafliqlarının adətinə uyğun unikal mahnılar söylənilirdi.

Azərbaycan uşaq oyunları içərisində qızların öz aralarında oynadıqları oyunlar da diqqətçəkicidir. Belə ki, “Evcik-evcik” [3, səh.72], “Dəsmalaldıqaç” [3, səh.65], “Bənövşə” [3, səh.36],

“Gizlənpaç” [3, səh.119] topla oynanılan, iplə oynanılan müxtəlif oyunlar onların boş vaxtlarını maraqlı edir. Bu oyunların bəzilərində kiçik yaşlı qızlar gələcəkdə evdar olmanın sirlərini öyrənirlər.

Kiçik və orta yaşlı qızlar arasında sevilərək oynanılan oyunlardan biri də “Evcik-evcik” oyunudur. Demək olar ki, Azərbaycanın bir çox bölgəsində oyun eyni qaydada oynanılır. Azərbaycanda “Evcil-Evcil, ebcil-ebcil, ebcik-ebcik, öycük-öycük” [3, səh.72], “Evcilik”, “Xalabacı” kimi adlarla da bilinir. “Evcik-evcik oyununun ailə-məişət şəraitində formalaşmışdır, oyunun formalaşdığı tarix ilkin ailə münasibətlərinin yarandığı dövrlə əlaqəlidir. Oyunun xüsusiyyətlərindən bəllidir ki, o, çox qədim tarixə malikdir. Təbii ki, qədimdə bu oyunun oynanılması üçün gələncilər və digər oyuncaqlar mövcud olmadığı üçün qızlar özləri ev əşyaları hazırlayıb ərsəyə gətirərək öz əl qabiliyyətləri formalaşdırırdılar” [14]. Bu baxımdan, oyun böyüməkdə olan nəslin həm intellektli, həm də gözəl davranış qaydalarına sahib olması və mükəmməl yetişməsi üçün mühüm rol oynayır. “Azərbaycan və Anadolu folklorunda oyun və tamaşalar” adlı araşdırmasında M. Məmmədova da “qız uşaqlarının balaca vaxtdan sevrək oynadıqları oyunların böyüdükləri ailə və mühitin adət-ənənələrinə uyğun olaraq, böyüklərin elədiklərini təqlid edərək” icra etdiyini vurğulayır [28, səh.14]. Bu oyun qız uşaqlarında əsl Azərbaycan xanımına xas olan xüsusiyyətlərin inkişafına münbit zəmin yaradır.

“Qaçdı-tutdu” oyunları da və uşaq meydançalarında sevilərək oynanılan ənənəvi ingilis oyunlarıdır. Uşaqlar bu oyunu əsasən qış aylarında oynayır, çünki onlar qaçaraq həm də isinirlər. Bu oyunda uşaqlardan biri digərlərinin arxasınca qaçaraq onları tutmağa çalışır. Əgər uşaqlardan hər hansı birini tutursa, həmin uşaq eyni qayda ilə uşaqların dalınca qaçmağa davam edir.

Azərbaycan uşaq folklorunda uşaqların günlük əyləncələri içərisinə çox variantı və növləri olan gizlətmə-gizlənmə tipli oyunlar əsas yer tutur. Bu tip gizlənmə oyunlarından biri Azərbaycanda uşaqların oynadıqları “Gizlənpaç”dır. “Gizlinpaç, gizlənpaç, qaçgizlən, gizlilimpars (Muğan), gizlənpaç, gizdələnpaç, gildirimpars (Naxçıvan), yaşınbacı (burada “yaşın” gizlənmə mənasındadır), yeşinbac, yeşinbaba, yeşinbabas, saxlambac, salanbac (şimal-qərb rayonlarımız), çapbakal (Vartaşen) və s.” [3, səh.119] kimi müxtəlif adlarla bilinir. Bu ən sevimli uşaq oyunudur. Dünyanın bir çox xalqlarının etnik yaddaşında ilkin ibtidai zamandan məlumdur. Oyun uşaqlar böyüdükcə mürəkkəbləşir. Oyunun ən sadə növü məktəbəqədər və kiçik yaşlı məktəbli uşaqlar arasında (3-9 yaş), bir az mürəkkəb forması (10-16 yaş) daha böyük uşaqlar arasında məşhurdur. Bu oyunun məzmunu çox sadədir: uşaqlar “Gizlən-qaç” oyununu qrup halında oynayırlar. Onlardan biri nümayəndə - əbə seçilir və saymağa başlayır. Əbə əvvəlcədən gözləri bağlı halda müəyyənləşdirilən rəqəmə qədər sayıb qurtardıqdan sonra “Alma saraldı, gözüm qaraldı, gəldim qaç, gizlənpaç” kimi təkərləmələr söylənilir. Sayıb qurtarana kimi uşaqlar gizlənilirlər. Sayan uşaq gizlənən uşaqları axtarmağa başlayır. Əvvəlcədən yer təyin olunur, axtaran zaman gizlənən uşağı tapdıqda nümayəndə təyin olunan yerə tez çatsa, daha oyunda saymır. Oyunda kim axırncı tapılsa, o saymağa başlayır. Oyunda iki nəfər uşaq olanda isə nümayəndə təyin olunmuş yerə tez çatıb birinci əlini həmin yerə vursa, bu zaman tapdığı uşaq saymağa başlayır. Yox əgər oyunda tapdığı uşaq əlini həmin yerə tez vursa onda nümayəndə yenidən oyunu saymağa başlayır.

Prof. M.Seyidov əski bir xalq oyunu kimi qiymətləndirdiyi “Gizlənpaç” oyununa münasibət bildirmişdir. Müəllif haqlı olaraq belə fikrə gəlir ki, bu oyunda oxunan əski poetik parça və onun ilkin variantı keçmiş çağlarda böyük ehtimalla ovçuluqla bağlı mərasimlərdə, ayinlərdə oxunmuşdur. Ehtimal ki, indi hətta uşaqların da bildikləri bu nəğmənin bizə çatan variantı zaman

tərəfindən xeyli dəyişilmişdir [33, səh.240]. Qeyd edək ki, bu oyunda qaçışdan əlavə gizlənmək, gözləmək, izləmək bacarığı da qiymətləndirilməlidir. Ovda uğur birbaşa bu keyfiyyətlərdən asılı olur. Ovçular mühitində meydana gəlmiş heyvan ovlamaq oyunun mənalı və tətbiqi əhəmiyyəti çoxdan unudulmuşdur, lakin oyun özü hələ də öz varlığını qoruyur. Bu oyun mövsümündən aslı olmayaraq oynanılır. Bu oyun mövsüm və havadan aslı olaraq həm ev şəraitində, həm də həyətdə oynanılır. Uşaqlarda qısa yollar axtarışı və cəld hərəkətlərlə qaçanı tutmaq vərdisləri formalaşdırır.

Kəndir və iplə oynanan oyunları hər iki xalqın uşaq folklorunda müşahidə edə bilirik. İpdən tullanma oyunları ingilislərdə uşaqların fiziki inkişafına yönəlmişdir. “Kəndir” [23] oyununda üç və daha çox oyunçu iştirak edir. Oyun üçün uzunluğu iki metr yarımaya yaxın olan kəndir lazımdır. İki oyunçu kəndiri fırladır, üçüncünün vəzifəsi ona toxunmadan altından keçməkdir. Kəndirin altından sürüşüb keçmək hər dəfə mürəkkəbləşir: ilk dəfə sərbəst edilir, sonra bir ayaq üzərində, sonra çarpazlaşdırılmış ayaqlarla, sonrakı mərhələdə isə bütün oyun gözüyümulu şəkildə təkrar olunur. Qalib bütün tapşırığı səhsiz yerinə yetirən oyunçu sayılır. Kəndirlə təmas oyunçunu növbəti oyuna qədər oyundan kənarlaşdırır. Azərbaycanda, İngiltərədə olduğu kimi dünyanın əksər ölkələrində də bu oyun oynanılır. Bu uşaq oyununun əsas məqsədi qayda-qanunlara uyğunlaşmağı aşılamaqdır. Oyunda fiziki güc və fəndgirlik özünü göstərir.

Həm Azərbaycanda, həm də İngiltərədə bəzi uşaq oyunları da vardır ki, həmin oyunları əsasən oğlan uşaqları oynayır. “Oğlan uşaqları döyüş və mücadilə məzmunlu oyunları tərcih edirlər” [1, səh.792]. İngiltərədə “Papaq tutma” [2,səh.14] oyunu zamanı bütün oğlanlar papaq geyinirdilər və atılan daşları papaq vasitəsilə tuturdular. Azərbaycan uşaqları da “Papaq” oyununu komanda şəklində oynanılır: “Hər komandada beş nəfər olur. On beş dəqiqə müddətində hansı komanda o birinin başından daha çox papax alsın, o qalib sayılır. Papağı götürən şəxs on beş dəqiqə onu özündə saxlamalıdır. Papağı gizlətmək olmaz. Əgər yoldaşının papağını götürüflərsə, səndə artıx papax varsa, verməlisən yoldaşına. Papağ başında qalmalıdır. Oyunçuların hamısının başında papağ olur. Papağ ya əldə olmalıdır, ya da başda” [25, səh.171]. Hər iki xalqın uşaq oyunları içərisində papaq oyunlarına rast gəlinərsə də Azərbaycanda papaq oyunları forma və məzmunu görə fərqlənir. Döyüş səhnələrini təqlid edən “Cəngavərlər” [2, səh.312] oyunu orta əsrlərdə İngiltərədə iki oğlan komandası tərəfindən oynanılan oyun idi. Böyük oğlanlar at idi, kiçiklər isə cəngavər. Kiçiklər “at”ların çiyində oturaraq digər cəngavərlərlə döyüşməyə cəhd edirdilər.

Azərbaycanda oğlan uşaq oyunlarımızdan biri də “Bıçaq-bıçaq”dır [9, səh.324]. Vaxtilə oğlanlar tərəfindən oynanılan, xüsusi bacarıq və diqqət tələb edən bu oyunda bıçaqla müxtəlif nömrələr göstərilirdi. Bu oyun da qədimdən döyüş hazırlıqlarının uşaq yaddaşında yaşayan nümunəsidir.

Azərbaycanda böyükələrin “Eşşək beli sındırdı” adlandırdığı, nisbətən gənc nəslin “Əvvəli” (bəzi bölgələrdə bu oyuna “Ənzəli” də deyirlər - N.A) adlandırdığı, “Topağacı”, “Yoldaş, səni kim apardı”, “Çilingağac”, “Qayısgötürmə”, “Yeddi şüşə” və s. oyunları oğlan oyunlarına misal göstərmək olar. Uşaqılıqda oynanılan oyunların onların həyatında mühüm rolu olduğunu qeyd edən. T.Səlimov-Şağani yazır: “Mütəhərrik idman səciyyəli oyunlar fiziki cəhətdən inkişaf üçün ən yararlı vasitədir. Əsrlər boyu uşaq və gənclərimizin qolu, biləyi bu cür xalq oyunlarında bərkiymişdir” [34, səh.4].

Uşaq oyunlarının yeniyetmə oğlanların fiziki cəhətdən güclü olmasına səbəb olduğunu qeyd edən folklorşünas Ləman Süleymanova isə bu tip oyunların əski türk əxlaqından doğduğunu

qeyd edir: "Oyunların müəyyən bir qismi uşaqların, xüsusilə də oğlan uşaqlarının fiziki cəhətdən güclü, əsl döyüşçü kimi böyüməsinə şərait yaradır. Bu da əski türk əxlaqından doğan haldır. Döyüşkən türklər övladlarının da əsl cəngavər kimi böyüməsində maraqlı idilər" [26, səh. 53]. Bu tip xalq oyunları gənclərdə, yeniyetmələrdə həmçinin cəldlik, çeviklik kimi qabiliyyətləri inkişaf etdirdiyi fikri ilə razılaşan Tahir Orucov deyir ki, "Hələ qədim zamanlarda Azərbaycanda fiziki tərbiyə spesifik vərdişə yiyələnmək bacarığına, işgüzarlığın artırılmasına və sağlamlığın möhkəmləndirilməsinə, nəticədə hərbi hazırlığa yönəldilmişdi" [30, səh.49]. Bu oyunlar xalqımızın tarixi keçmişini, adət-ənənələrini, məişətini, etnoqrafiyasını özündə aydın şəkildə əks etdirir. Oyunların trixi inkişaf qanunauyğunluqlarından bəhs edən T. Orucov qeyd edir ki, "Tarixin bütün mərhələlərində Azərbaycan xalq oyunları müəyyən qanunauyğunluqlar əsasında inkişaf etmiş, həm də cəmiyyətin iqtisadi inkişafı ilə bağlı olmuşdur" [30, səh.49]. Oyunlar uşaqların fiziki və mənəvi baxımdan kamilləşməsində mühüm vasitədir.

Tullanma oyunları ən məşhur ingilis uşaq meydança oyunlarıdır. Tullanma oyununun "İkiqat tullanma" [19], "Hədərən-pədərən" [21], "Kankan" [24], "Şüşə silən" [24] kimi növləri vardır. "Kan-kan" oyununun qaydası belədir: 6-7 nəfər dairə şəklində düzülür, ortaya vedrə və ya hər hansı bir qutu qoyulur, oyun başladıqda uşaqlar dairə şəklində bir-birlərinin əlindən tutaraq fırlanmağa və bir-birlərini ortaya dartmağa başlayırlar. Əgər kimsə ortadakı vedrəyə toxunsa oyundan çıxır. "Krendel" oyununda bir əl dizin altına qoyulur, digər əllə isə ipi fırladaraq tullanılır. "İkiqat tullanma" oyununda isə iki nəfər müəyyən məsafədə dayanır və hərəsi ipin bir ucundan tutaraq iki ipi əks istiqamətdə fırlatmağa başlayırlar. Ortada isə iki nəfər tullanaraq ipdən keçirlər, əgər kimsə ipə ilişsə məğlub hesab olunur və ipi o tutur.

İngiltərədə uşaqlar arasında say və say sisteminə əsaslanan oyunlar da maraqlıdır: uşaqlardan biri əlində müəyyən sayı göstərir və əlini tez gizlədir, digər oyunçu isə dərhal həmin sayı göstərməli olur. Oyunun analoji variantı Azərbaycan uşaq folklorunda sanama adlanır. "Sanamalar əsasən say sistemini öyrənmək, yaxud öyrətmək məqsədilə yaranmışdır. Saymaq-sanamanın əsas xüsusiyyətidir. Lakin bu başlıca xüsusiyyətin arxasında yeri gəldikcə başqa bir mənə da izah edilir. "Barmaqlar" adlı sanamaya fikir versək, görərik ki, bu sanamada birdən-beşə qədər saymağı öyrətmək əsas məqsəddir [29, səh.29]. "Beş barmaq" [6, səh.402], [10, səh. 413], [35, səh.258] oyununda isə balaca uşaqlara barmaqların adını öyrətmək məqsədilə müxtəlif təkərləmələr söylənir ki, bu da onlarda nitqin inkişafına kömək edir.

"Dördünü birləşdir" [18] oyunu səssiz ingilis oyunlarından biridir. Bu oyun əsasən iki nəfər arasında olur. Oyunçular qarşı-qarşıya oturur, dairəvi boşluqlara hərə öz rəngli dairəsini atır, dörd eyni rəng yan-yana olarsa həmin rəngin sahibi qalib sayılır.

"Fransız rezin bağı və ya fransız tullanması" [16; 17] adlanan lakin beynəlxalq arenada "Çin irəli tullanmaları" kimi tanınan Biritaniyada məşhur olan digər oyun isə eni 2 sm, uzunluğu 3 metr olan rezin bağı bir-birinə bağlayaraq oynanılır. İki uşaq rezinin içərisində dayanaraq rezini topuqlarında saxlayırlar. Üçüncü oyunçu isə müvafiq qafiyələr sədası altında bir sıra tullanmaları həyata keçirir. Oyun irəlilədikcə rezin bağ topuqdan dizə, ombaya və belə qədər qaldırılır və oyunçu bu tullanmaları daha hündürdə etməli olur. Bu zaman bəzi nəğmələr də söylənilir:

Şokoladlı tortu nə zaman bişirəcəm?

Neçə dəqiqəyə hazır olacaq?

Bir, iki, üç, dörd....

Bir dedikdə tullanılır, sol ayaq rezindən kənarda, sağ ayaq isə rezinin içərisində qalır. İki dedikdə tullanılır və hər iki ayaq rezin bağına daxilində qalır. Üç dedikdə, tullanılır və hər iki ayaq

rezindən kənarda qalır. Dörd dedikdə isə tullanılır və ayaqların hərəsi rezin bağın bir kənarında qalır, rezin bağ ayaqla burularaq kənara çıxılır. Bu oyuna aid digər qafiyələr də mövcuddur:

İngiltərə, İrlandiya, Şotlandiya, Uels,
Daxilə, kənara, daxilə, üstünə.

Azərbaycan uşaq oyunları içərisində bu oyuna bənzər və müqayisə edilə biləcək “Rezin-ko” [31, səh.33-34] oyunudur. Bir çox halda “Rezin-rezin” adlanan oyunda iki və üç metrlik rezin düyünlənir və iki nəfərin ayağına keçirilir. Bir oyunçu bu başda, digəri isə o başda dayanır. Üçüncü oyunçu rezinin ortasına tullanaraq, onacan müxtəlif idman növlərini icra edirdi. Oyunu udan oyunçu ikinci mərhələdə oynamağa başlayır. Lakin oyunda uduzsa rezin onun ayağına keçirilir və oyun yenidən davam etdirilir. Oyunun ikinci mərhələsində rezin dizdə, üçüncü mərhələdə belə, hətta dördüncü mərhələdə isə boğaza qaldırıla bilirdi. Lakin bu mərhələyə gəlib çatan az oyunçu olur.

Macəra və top oyunları ingilis uşaq oyunları arasında sevilən oyunlardır. Azərbaycan uşaqları daha çox papaq, ağac və daş oyunlarına üstünlük verirlər. Hər iki xalqın oyunları içərisində gizlənmə, tullanma, qaçdı-tutdu oyunları mahiyyətcə yaxındır.

Oyunlar müxtəlif növ - inkişaf etmiş və ya etməmiş, sadə məzmunlu, yarış formasında, qızlar üçün, oğlanlar üçün və s. ola bilər. Oyun qəti, hər hansı bir vasitə ilə ifadə edilən və ya müəyyən olmayan məqsədlərə çatmaq üçün müəyyən edilir. Mühüm fərq isə uşaq oyunları ilə böyüklərin əyləncələri arasında müşahidə olunur. Uşaq oyunları gələcəyə istiqamətlənmişdir. Böyüklərin oyunları məşğələlərin son nəticəsini, öz işlənmiş təcrübələrini göstərir. Böyüklərin həyatında oyun müəyyən bir müddəti əhatə edir. Uşaqlar isə demək olar ki, hər zaman oynayırlar.

Oyun hər bir etnosun həyatında baş verən ilk mühüm mədəni hadisədir. Millətlərin sivilizasiya səviyyəsinin müəyyən edilməsində oyunların rolu və əhəmiyyəti son dərəcə əhəmiyyətlidir. Oyun mədəniyyət tarixinin əvvəlində özünü göstərən vahidlərdən biri kimi etnosun estetik düşüncəsinin formalaşmasına təsir etmişdir. Belə ki, etnosun sivil mədəniyyətinə doğru inkişafının istiqamətləndirilməsində onun - oyunun rolu əvəzsizdir. Oyun insanın müxtəlif görüş, dini ayin və etiqadlarını ehtiva edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Ali Abbas Çınar, “Muğla Çocuk Folklorunda Oyun ve Oyunun İşlevi”, “Türk Xalqları Ədəbiyyatı (II): Beynəlxalq Uşaq Ədəbiyyatı Konqresi”, Materialları, II kitab, Qafqaz Universiteti, 13-15 Noyabr, Bakı - 2008. 1022 s., s.792
2. Alice Bertha Gomme, The Traditional games of England, Scotland and Ireland, Vol I, London, David Nutt 270-71 Strand, 1894, 433 pp.
3. Aslanov E. El-oba oyunu, xalq tamaşası. Bakı: İşıq, 1984, 275 s.
4. Azərbaycan folkloru antologiyası. III kitab. Göyçə folkloru / Toplayanı və tərtib edən H.İsmayılov. Bakı: Nurlan, 2009, 684 s.
5. Azərbaycan folkloru antologiyası. IV kitab. Şəki folkloru. I cild / Tərtib edənlər H.Əbdülhəlimov, R.Qafarlı, O.Əliyev, V.Asan. Bakı: Səda, 2009, 490 s.
6. Azərbaycan folkloru antologiyası. VIII kitab. Ağbaba folkloru / Toplayıb tərtib edənlər H.İsmayılov, T.Qurbanov. Bakı: Səda, 2003, 476 s.
7. Azərbaycan folkloru antologiyası. X kitab. İrəvan çuxuru folkloru / Toplayıb tərtib edənlər H.İsmayılov, Ə.Ələkbərli. Bakı: Səda, 2004, 471 s.
8. Azərbaycan folkloru antologiyası. XIII kitab. Şəki, Qəbələ, Oğuz, Qax, Zaqatala, Balakən folkloru / Tərtibçilər İ.Abbaslı, O.Əliyev, M.Abdullayeva. Bakı: Səda, 2005, 550 s.
9. Azərbaycan folkloru antologiyası. XX kitab (Loru-Pəmbək folkloru), Bakı, “Nurlan” nəşriyyatı, 2011, 400 s.

10. Azərbaycan folkloru antologiyası. Naxçıvan folkloru. I cild / Toplayıb tərtib edənlər M.Cəfərli, R.Babayev. Naxçıvan: Əcəmi, 2010, 512 s.
11. Azərbaycan folkloru antologiyası. Naxçıvan folkloru. III cild / Tərtib edənlər M.Cəfərli, R.Babayev. Naxçıvan: Əcəmi, 2012, 560 s.
12. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı (Antologiya). İki kitabda. Birinci kitab. Tərtib edən: Bəhlul Abdulla. XXI - Yeni Nəşrlər Evi, Bakı, 2001.-376 s.
13. Elizabeth Tucker. Children's Folklore: A Handbook. Greenwood Publishing Group, 2008 - Literary Criticism - 164 p.
14. <http://az.wikipedia.org/wiki/Evcik-evcik>
15. <http://www.tradgames.org.uk/games/Skittles.htm>
16. https://en.wikipedia.org/wiki/Chinese_jump_rope;
17. <http://projectbritain.com/education/break.html#4>
18. https://en.wikipedia.org/wiki/Connect_Four
19. [https://en.wikipedia.org/wiki/Double_Dutch_\(jump_rope\)](https://en.wikipedia.org/wiki/Double_Dutch_(jump_rope))
20. https://en.wikipedia.org/wiki/Duck,_duck,_goose
21. https://en.wikipedia.org/wiki/Game_of_graces
22. https://en.wikipedia.org/wiki/History_of_golf
23. https://en.wikipedia.org/wiki/Skipping_rope
24. <https://www.sasp.co.uk/uploads/playground-games-for-playground-leaders.pdf>
25. Qarabağ: Folklor da bir tarixdir. II kitab (Bərdə və Ağcabədi rayonlarından toplanmış folklor örnəkləri). Bakı, 2012.
26. Ləman Süleymanova. Şəki folklor mühiti, Bakı, 2012. – 248 səh.
27. Metin And. Oyun və бүgү. İş Bankası Kültür Yayınları. İstanbul, 1974, 332 s.
28. Məmmədova M. Azərbaycan və Anadolu folklorunda oyun və tamaşalar. Bakı, "Elm və təhsil", 2014. s.14
29. Nəbiyev A. Azərbaycan uşaq folkloru, B., 2000
30. Orucov T. "Qarabağda xalq oyunları", Qarabağ folkloru: problemlər, perspektivlər mövzusunda Respublika Elmi konfransının materialları, Bakı-2012, s. 35-54.
31. Özhan M., Muradoğlu M. Türk Cumhuriyetlerinde Çocuk Oyunları. Ankara: KB Yayınları, 1997, 143 s.
32. Rabia Uçkun, "Gagauz Çocuk Oyunlarında Arkaik Unsurlar." VII. Milletlerarası Türk Halk Kültürü Kongresi, Düzenleyen: Kültür Bakanlığı, Gaziantep 26-30 Haziran, 2006, 13 s.
33. Seyidov M. Azərbaycan xalqının soykökünü düşünərkən. Bakı, Yazıçı, 1989, 496 s., s.240.
34. T.Səlimov Şağani. "Oyunlar və əyləncələr də bir tarixdir". Bakı: Gənclik, 1993., s.4.
35. Təbriz folkloru örnəkləri. I kitab / Toplayıcılar K.Abbasi, Ə.Fərəhmədi, Ə.Bərazəndə, M.Ə.Muqəddəm. Bakı: Nurlan, 2013, 444 s.

UOT: 82.09;82-95

MARQARET ETVUDUN "SURFACING" ƏSƏRİNDƏ QADIN ƏSARƏTİNİN VƏ ÖZÜNÜDƏRK UĞRUNDA MÜBARİZƏNİN TƏSVİRİ

Türkan ƏLİYƏVA

Bakı Mühəndislik Universiteti

Bakı / AZƏRBAYCAN

tueliyeva@beu.edu.az

XÜLASƏ

Bu məqalə Kanada cəmiyyətində qadın əsarətinin səbəblərini araşdırır və onların öz həqiqi kimliklərini qazanmaq uğrunda mübarizəsini təsvir edir. Kanadanın dünya şöhrətli yazıçısı Marqaret Etvud əsərlərinin əksəriyyətində xüsusilə məşhur əsəri olan "Surfacing"-in baş qəhrəmanları vasitəsilə qadınların öz həqiqi kimliklərini necə itirdiklərini, onlara cəmiyyətdə necə davranıldığını və necə əziyyət çəkdiklərini və cəmiyyətdə həqiqi "mən"ləri uğrunda necə mübarizə apardıklarını təsvir edir. Qadının fiziki görüntüsünə, hətta ana ola bilmək imkanının olmasına görə cəmiyyət tərəfindən statusunun formalaşdırılması və onların təyin edilmiş standartlar daxilində özlərini aparmasının tələb olunması "Surfacing" əsərində öz əksini tapıb. Əsərdə adlandırılmamış baş qəhrəmanın atasının axtarışı ilə başlamış səyahəti sonradan onun "özünüdərək" səyahətini çevrilir. Qəhrəman "özünüdərək" prosesini üç mərhələdə başa vurur. Sonuncu mərhələni yəni fəvqəlnəşən səviyyəsinə yüksəlməni uğurla başa vurmasada qəhrəman daxilində olan həqiqi "mən"-ini aşkara çıxara bilir.

Açar sözlər:özünüdərək, qadın əsarəti, fəvqəlnəşən, daxili böhran.

WOMEN SUBJECTIONS AND FEMALE QUEST FOR SELF-IDENTITY IN MARGARET ATWOOD'S SURFACING

ABSTRACT

This article elucidates reasons for women subjection and their quest for self-identity. The well-known Canadian female playwright Margaret Atwood describes how women lose their identity, how they are treated in society, how they suffer and how they struggle for their real identity with the help of her women characters in most of her novels especially in "Surfacing". The novel depicts that women are socially defined with respect to their physical appearance and even their potential to bear a child and are expected to behave within some social standards. The unnamed character of the novel starts the investigation of her lost father which later turns to her own quest for self-identity. The female narrator fulfils her "self-identity" journey in three steps. Although she is unsuccessful for completing the last phase – anagnorisis, at least she can reveal her "real identity" by staying alone in the island.

Key words: self-identity, women subjection, supernatural, inner crisis.

ОПИСАНИЕ БОРЬБЫ ЗА САМОПОЗНАНИЕ И УГНЕТЕНИЯ В ПРОИЗВЕДЕНИИ МАРГРЕТА ЭТВУДА "SURFACING"

РЕЗЮМЕ

Эта статья исследует причину женского угнетения в Канадском обществе и описывает борьбу за настоящее приобретение своей личности. Всемирно известная Канадская писательница М. Этвуд во многих своих произведениях, и в самом главном произведении "Surfacing" с помощью главных героинь описывает как женщины потеряли свою личность, грубое обращение с ними в обществе и как они страдали, борьбу за настоящую "я". В произведении "SURFACING" нашли своё отражение формирование статуса из-за физического вида, и возможности стать матерью и требования по направленному стандарту. В произведении у главной героини нет имени. Она начинает путешествие в поиске своего отца и в продолжении это оборачивается путешествием "самопознания". Процесс "самопознания" героиня заканчивает в трёх этапах. Героиня уже в последнем этапе открывает во внутри себя своё настоящее "Я"

Ключевые слова: самопознание, угнетение, сверхъестественный, внутренний кризис.

Giriş

Əksər qadınlar üçün yazıçılıqla məşğul olmaq özlərini ifadə etmək, illərlə onları saran zəncirlərdən xilas olmaq və müstəqillik uğrunda mübarizə üçün bir vasitədir. 20-ci əsr Qərbi cəmiyyətində qadınların öz hüquqları uğrunda mübarizəsinin artdığı bir dövr idi. 40-cı illərdə işləmək hüququ qazanmaqla onlar nisbətən azadlıq əldə etmiş oldular. Orada qadınlar nisbi azadlıqdan zövq alır və öz məsuliyyətlərini dərk edirdilər. Onlar lazımlı bir işçi olduqlarını sübut etdilər, lakin 2-ci dünya müharibəsinin sona çatması ilə kişilər müharibədən qayıtdı və onlar işlərini tərk etməli oldular. Hər kəs onlardan ev işləri ilə məşğul olmalarını və mükəmməl ana və həyat yoldaşı olmalarını gözləyirdi. Lakin azadlığın dadını bilmiş qadınlar bu yolda mübarizə aparmalı olduqlarına inanırdılar.

Bu məqalədə Kanadanın məşhur qadın yazarı Marqaret Etvudun "Surfacing" əsərinin təhlilinə çalışılıb. "Surfacing" Kanada ədəbi cərəyanının formalaşmasında müstəsna rol oynayan Kanada'nın ekofeminist yazarının əsəridir. Bu əsər 1972-ci ildə nəşr olunub. Biz bu əsər vasitəsilə qadın obrazların necə əziyyət çəkdiqlərinin və patriarxal cəmiyyətdə necə öz "qadın kimliklər"ini tapmağa çalışdıqlarının şahidi oluruq.

Öz "mən"ini formalaşdırmağın bir neçə yolu var: birinin şəxsi həyat təcrübəsi ilə qazanılmış "kimliyi" və birinin müəyyən bir cəmiyyətin üzvü olması ilə mədəni normalar əsasında formalaşan "kimliyi". Bu xüsusiyyətlər insanın sabit şəxsi kimliyini formalaşdırması üçün çox vacibdir və bu xüsusiyyətlər olmadığı halda özünüdərək prosesində müəyyən çətinliklər yaranır. Beləliklə hər bir kəsin cəmiyyətdə özünəməxsus yer tutmağa, cəmiyyətdən uzaq olma və yadlaşma, şəxsiyyətində olan qarşıdurma kimi problemləri həll etməyə ehtiyacı var.

Marqaret Etvudun "Surfacing" əsərinin adlandırılmamış qəhrəmanı keçmişi ilə bağlı qeyri müəyyənlik, şəxsi həyatındakı müvəffəqiyyətsizlik, ətrafında olan insanlarla uğursuz qarşılıqlı əlaqə zamanı özünü kəşf etmək üçün səyahətə çıxır. Erik Erikson "şəxsiyyət böhranı" adlı nəzəriyyəsində insanın mübarizə aparmalı olduğu konfliktlər barədə açıqlamalar verir. Erikson qeyd edir ki, həyatının müxtəlif mərhələlərində müvəqqəti qeyri sabitliklə qarşılaşan insan öz şəxsi "mən"ini formalaşdırmalıdır.[1,12] Marqaret Etvudun qəhrəmanı həll olunmayan daxili krizisin mərkəzindədir, o müxtəlif dəyərlərin kəsişməsində dayanıb: özünəməxsus məni ilə başqalarına nümayiş etdirdiyi məni daima daxili mübarizə aparır. Əsər onun bu daxili şəxsiyyət böhranını həll etmək üçün çıxdığı səyahəti və həyatındakı ən çətin məsələlərdən birini dəf etmək üçün mübarizəsini əks etdirir.

"Surfacing" əsərinin qadın qəhrəmanı Kanadanın nümayəndəsi kimi qeyd edilir. Kanada ədəbiyyatının beynəlxalq nüfuzu əsasən Marqaret Etvud tərəfindən qazanılmışdı ki, onun ədəbi yaradıcılığı iki faktora əsaslanır: Kanadanın əsarət altında, müxtəlif mədəniyyətlərin hakim olduğu bir ölkə olması və Etvudun patriarxal - qadınların hüquqlarının tanınmadığı bir cəmiyyətin nümayəndəsi olması. Hər iki faktor baş qəhrəmana həyatı boyu yaşadığı cəmiyyətdə itirilmiş şəxsiyyətini tapmağa kömək olur. O şüurunda başqaları ilə münasibətində formalaşdırdığı yalnız kimliyindən uzaq olmaq istədiyini dərk edir. O ətrafında olan cəmiyyətdə özünü tapmağı arzulamasına baxmayaraq, suallarına cavabı təbiətdə axtarır.

"Surfacing" Şimali Qebekdə tərk edilmiş bir adada öz atasını axtarısa çıxan bir cavan qadının hekayəsidir. O səyahətə bir neçə dostu – sevgilisi Joe, dostu Anna və onun sevgilisi David ilə birlikdə başlayır. Atasını tapmağa çalışmağa cəhd etdiyi zaman keçmişi ilə əlaqəli hadisələri və hissləri xatırlayır. Əsərdə əsas toxunulan məsələ özünüdərək və "mən"i tapmaq uğrunda mübarizədir. Adı qeyd olunmamış qəhrəman özünü qurban adlandırır: bir tərəfdən o pat-

riarxal cəmiyyətin nümayəndəsi kimi kişilərin qurbanıdır. Baş qəhrəmana görə kişilər qadınlardan ancaq öz istəkləri üçün istifadə etmir, həmçinin qadınlardan daha çox hüquqa malikdirlər. Kişilər tarixi yaratmaq üçün qüvvələri olan varlıqlardır və düşünürlər ki, onlar “dünyanı xilas etmək üçün” məsuliyyət daşıyırlar. [4,176]

Digər tərəfdən o kanadalı kimi özünü amerikalıların mədəni təsirinin altında əzilən hiss edir. Cavan qadın uşaqlıq xatirələri ilə indi yaşadığı şərait arasında dəyişir. O yalnız öz ailəsində deyil, həmçinin Kanada cəmiyyətində öz mövqeyini anlamağa və tapmağa çalışır. Bir qurban kimi o yalnız ailəsindən xüsusilə atasından deyil, həm də tarixindən, dilindən, mədəniyyətindən uzaqlaşır. O özünü hər şeydən təcrid olunmuş biri kimi hiss edir. Bu hisslər nəticəsində o özünü yenidən bərpa etməyə ehtiyacı olduğunu anlayır: “Surfacing”in qəhrəmanı öz itirilmiş “mən”ini axtarmaq, tapmaq və yenidən formalaşdırmaq istəyir.

Marqaret Etvudun “Surfacing” əsərinin qəhrəmanı uşaqlığını keçirmiş olduğu şimal çöllüklərində fəvqəltəbii obrazları öz şüurunda canlandırmaqla indiki və əvvəlki mövcudluğunda rahatlıq tapır. Əsərin adlandırılmamış qəhrəmanı həmçinin öz keçmişinə bir zamanlar olduğu saf təmiz uşağın onun indiki ümitsiz və yalan üzərində qurulmuş həyatına dair məsləhəti olacağına görə ümidlə qayıdır. Atasına axtarmaq üçün başlamış olduğu səyahət əslində qəhrəmanın öz həqiqi kimliyini axtarması və tapması üçün bir imkan idi. “Quebek çöllüklərində öz həqiqi kimliyini taparaq, o cəmiyyətin qadın haqda yaratmış olduğu alçaldıcı stereotipdən qurtulmuş olur. Lakin o Ontarioya qayıtdıqdan sonra əvvəlki saxta kimliyini yenidən qazanaçaqmı? Əlbəttə o daimi olaraq xəyallar aləmində yaşaya bilməz lakin mütləq şəkildə fəvqəltəbii varlıqlar səviyyəsinə qalxmalıdır.

Özlüyündə “Surfacing”in mifik əsər olmasına baxmayaraq əsərin sonu antimifik tamamlanır. Bununla da Marqaret Etvud Northrop Fryeın “Anatomy of Criticism” (“Tənqidin Anatomiyası”) əsərində inamla dəyərləndirdiyi əfsanəvi prototiplərin birinə əlavə və dəyişiklik etməyə çalışır. Fəvqəltəbii qüvvələrə inamları araşdıran əsərdə Frye göstərir: “birinin öz kimliyini fəvqəlinsan səviyyəsinə yüksəlməklə tapması üç mərhələdə tamamlanır: təhlükəli səyahət və az macəranın olduğu mərhələ, əsas mübarizə və qəhrəmanın fəvqəlinsan səviyyəsinə yüksəlməsi mərhələləri.”[5,187] Əsərin təhlili zamanı biz qəhrəmanın özünüdərk müddətində hər üç mərhələdən keçdiyini görürük lakin sonuncu – üçüncü mərhələni – anagnorisis yəni insanın öz daxili məni tapma mərhələsini tamamlaya bilmir.”[5,187]

Marqaret Etvud qarşısına həm quruluş, həm də ideya cəhətdən çox çətin məqsəd qoymuşdur: tamamilə müasir bir məsələni köhnə klassik ədəbi forma ilə araşdırırdı. Bir insan tərک edilmiş, yabancılaşmış bir yerdə öz “mən”ini necə tapa bilər? Bir qadın güzgü kimi cəmiyyətin ondan istədiklərini – himayədar, itaətkar və hüquqsuz olmasını - əks etdirməkdən necə qurtula bilər? Bu suallar itmiş atasının axtarışının tədricən qəhrəmanın öz kimliyini axtarmağa çevrildiyi zaman meydana çıxır.

Qəhrəmanın özünüdərk prosesinin ilkin mərhələsi Fryeın da vurğuladığı kimi “aqon yaxud konflikt”(təhlükəli və az macərələrin olduğu mərhələ) adlanır və növbəti mərhələ “patos yaxud ölümlə mübarizə” üçün zəmin hazırlayır. Lakin Etvud romanına “romantik olmayan ” notlarla başlayır. İtmiş atasının axtarışında olan qızı müasir dünyadan çox stabil köhnə dünyaya cəzb edir. Atanın tədricən üzə çıxan xarakteri onun ideallığı təmsil etmədiyini göstərir. İlk öncə o müharibə dövründə özünü 18-ci əsrdəymiş kimi formalaşdıran anaxronizm (yaşadığı zamana uyğun gəlməyən, daha çox keçmişlə yaşayan insan)dir.

Həm də onun ailəsi ilə birgə yaşamaq istədiyi balaca rəşadətli dünya Şimali Quebec çöllüklərinin geniş dünyasına uyğun gəlmir. Onun tapılması bu çöllüklərə məhsuldarlıq gətirməyəcək

çünkü o bu yerləri çoxdan satıb. Ərazini araşdırıb taxta-şalban şirkətləri üçün ağacları işarələməklə təcavüzkar sənaye dünyasına, qızının ifadəsi ilə desək "amerkanlara" qarşı kiçik adanı qorumuş olmur. Bunlar isə onun qızının ancaq tədricən aşkara çıxardığı reallıqlar idi. Lakin onun axtarışının zənn etdiyindən daha çox istiqamətli olduğu aydın idi. Qəhrəmanın əsərdə ilk konflikti onun ətrafında və olduğu vəziyyətdə gözü ilə gördüyündən daha çox şeyin olduğu və baş verdiyini anlaması idi. Belə ki, onun tərəfdaşlarından fərqli olaraq o işarələrə, nişanlara fikir verirdi.

Köhnə butulkalardan düzəlmiş şərab evi onların marağına səbəb olsa da onun üçün keçmişinə simvolik girişdən başqa bir şey deyil, o bu tikilini "a preposterous monument to some quirkish person exiled or perhaps a voluntary recluse like my father", "bəzi sürgün olunmuş insanlar yaxud atam kimi tənhalığı sevən insanlar üçün mənasız bir abidə" [4,11]. hesab edirdi.

Eyni ilə turistlərə texniki xidmət məntəqəsində sığın ailəsi ilə qarşılaşması ilə yazıçı qəhrəmanın ailəsi haqda demək istəyirdi. "Ata sığın", "ana sığın," və "balaca erkək sığın"ın birgə məntəqənin yanında olmasına baxmayaraq, "little girl moose in a frilly skirt and a pigtailed blonde wig, holding a red parasol in one hoof" is up on the roof of the service station" [4,13] büzməli yubkada, sarışın parikdə və buynuzunun birində qırmızı çətir olan balaca dişi sığın" xidmət məntəqəsinin damındadır. Bu sığın ailəsinin təsviri qəhrəmanın öz ailə quruluşunun aydın əksidir – qız ailənin digər üzvlərindən ayrı düşüb.

Qəhrəman təhlükəli daxili səyahətinin meydana gəlməsinə səbəb olan əlamətlər ilə hələ yolda olarkən qarşılaşır. Yolun hər iki tərəfində "Xoş gəlmisiniz" mənasını verən iki işarə "BIENVENUE" yolun bir tərəfində, "Welcome" digər tərəfində var idi, lakin hər iki nişan güllə ilə deşilmişdi. Bu nişanə qəhrəmanın daxili ziddiyyəti ilə əlaqədardır: "Now we're on my home ground, foreign territory. My throat constricts..." [4,11]. "İndi biz mənim ana yurdumda, yadelli torpaqlarındayıq.....". Sonra o üç səyahət yoldaşı ilə Quebec ərazisinə daxil olur və uşaq vaxtı gəzdiyi dar döngəli yolların müasir yollarla əvəz olunduğunun şahidi olur. "Köhnə yol bağlanıb və bu cənubdan gələn xəstəliyin – təhlükənin hələ də yayıldığına işarədir." [4,7]

Çətin döngəli yolçuluq sona çatır lakin uşaqlığında onun üçün fiziki çətin olan şeylər indi yetkin dövrü üçün psixoloji problemə çevrilir. Qəhrəman bütün bu dəyişikliklərdən şikayətlənir. Atasını kimi o da hər yerdə tətqiqatçılar, qayıqlar, atılmış qablar və butulkaların olmasına baxmayaraq çöllüyün təbii vəziyyətini saxlamaq istəyirdi. Əsərdə baş qəhrəmanın məhv edilməmiş təbiət arzusu ilə daha şəxsi ümitsiz arzuları eyniləşdirilir.

"Surfacing" əsərində özünüdərək prosesinin ikinci mərhələsi "ölümlə mübarizə" qəhrəmanın sivilizasiyanın dəyişmiş olduğu dünyadan –ardıcıl olaraq çirkli turist bölgələrindən, Amerikanların raketlərini yerləşdirdiyi maddədən – keçərək sürətlə dəyişməkdə olan vəhşi təbiətə getdikdən sonra başlayır. Birinci "konflikt" mərhələsi yolda baş verdiyi halda ikinci "mübarizə" mərhələsi adada gerçəkləşir. "Özünüdərketmə" prosesində "mübarizə" mərhələsinin tamamlandığı "tamamilə məhv edilmiş dünya ilə təbiətin özünəxas dünyasının" həmahəng olduğu ən uyğun mifik yer dağ zirvəsi, ada və qala kimi simvolik cəhətdən önəmli ərazilərdir. [5,203] Öz uşaqlıq evinə qayıdaraq adada o indiki həyatının çətinliklərindən müəyyən qədər uzaqlaşmış olur. O dərhal atasının axtarışına başlayır.

Adada iki gün qaldıqdan sonra atasının axtarışının uğursuz olduğunu görəndə o adanı tərk etmək qərarına gəlir. Lakin yoldaşlarının adada qalmaq üçün tətili növbəti həftəyə kimi uzatdığını biləndə onun planları dəyişir. Atasının axtarışını davam etdirmək əvəzinə o yeni plan qurur. "I wanted to get them off the island, to protect them from him, to protect him from them" [4,83]. "Mən onları adadan uzaqlaşdırmaq təbiəti onlardan, onları təbiətdən qorumaq istəyirəm."

O atasının onları müşahidə etməsinin mümkün olduğunu təsəvvür edirdi. Hətta o dostlarının onunla gəldiyinə görə peşman olmuşdu. Hətta yolda ikən o bunu hiss etməyə başlamışdı. *"Either the three of them are in the wrong place or I am"* [4.8]. *"Ya onlar səhv yerdədirlər ya da mən"* deyər düşünürdü. Tezliklə kimin həqiqi və məcazi mənada səhv yerdə olduğu aydın olur. Digər üç dost – evli cütlük olan David və Anna, sevgilisi Joe – özləri ilə birgə gəldikləri böyük şəhərləri nümayiş etdirən qüvvə və tendensiyaları da gətiriblər. Bütün bunlar onun üçün dəhşətli idi.[3]Etvud göstərməyə çalışıb ki, baş qəhrəmanın özünüdərkində mübarizə ilk əvvəl özünü tapması və dərk etməsi üçün hətta dostlarına qarşı mübarizə aparmalı olduğunu anlamasıdır. Onun bunu anlaması digər gölə balıq tutmaq üçün böyük balıqdan quş və onu tutan iki amerkanlı ilə qayıqda gedərkən qarşılaşdığı səhnə ilə başlayır. Öldürülmüş balıqla qarşılaşması zamanı o başa düşür ki, bu hissiyatsız qəddarlıqda nəşə məntiq var.

"The deed itself serves "to prove that [the perpetrators] could do it, they had the power to kill. Otherwise [the bird] was valueless: beautiful from a distance but it couldn't be tamed or cooked or trained to talk, the only relation they could have to a thing like that was to destroy it... It must have been the Americans; they were in there now, we would meet them" [4,116-117]

"Bu əməl sübut edir ki, ancaq cinayətkar bunu edə bilər, onların öldürmək üçün qüvvələri var.Əksinə (quş) dəyərsiz idi: uzaqdan gözəl görünür lakin nə əhəmiyyətli deyil, nə bişirilə, nə də danışmaq öyrədilə bilər. Onların yalnız belə varlıqlara etdikləri onları məhv etmək idi.....Bunu edən yalnız Amerikan olmalıdır; onlar buradadırlar indi, biz onlarla qarşılaşa bilərik."

Yazıçı qeyd edir ki, amerkanların cinayətkar olduğu onların sifətlərindən hiss olunur. Əgər onlara Amerikanın hansı hissəsindən gəldiyi soruşulsa onlar kanadalı olduqlarını iddia edə-cəklər. Yazıçıya görə kanadalı olduqlarını demək heç nəyi dəyişmir:

"But they'd killed the heron anyway. It doesn't matter what country they're from, my head said, they're still Americans, they're what's in store for us, what we are turning into" [4,129].

"Hər halda onlar həmin quşu öldürüblər. Onların hansı ölkədən gəlmələrinin fərqi yoxdur, mənim qəlbim deyir ki, onlar amerkanlardır, onlar bizim olana sahib olmaq istəyən və tədricən bizim çevrildiyimiz insanlardır."

Həmin düşüncə ilə o David və Joenu da "amerikanlar"- öz mövcudluqlarının nişanı olan işğalçılıq və istismarla məşğul olan robot adlandırır. Bu zaman onun daxili mübarizəsi başlayır. O dərk edir ki, başqalarının qələbəsinin sadəcə nişanı olaraq o özü üçün heç bir qələbə qazana bilməz.Joenu istəklərini yerinə yetirmədiyi üçün ona qarşı olur və artıq baş qəhrəman üçün mübarizə aparmalı olduğu biridir. O da David kimi qadın üzərində hökmranlıq etmək, idarə etmək niyyətindədir. Hətta Anna belə dostunu Joeya tabe olmadığı üçün qınayır. Uğursuz ailə həyatı olmasına baxmayaraq Anna həyat yoldaşının mənasız qaydalarını və istəklərini qəbul edir. Həmişə qarşı cinsin istəklərinə uyğun özünü formalaşdıran Anna onun bu hərəkətlərini qınayır.

Joe sakit şəkildə, Anna və David isə danışaraq onu mühakimə edirlər. Onlar onun varlığına dözə bilmirdilər və mövcudluğunu inkar etməyə çalışırdılar. O artıq kişilərə nifrətlə, əsl qadın ola bilməmə və kişi olmaq istəyi ilə dolmuşdu. Bütün həyatı boyu ondan başqaları tərəfindən formalaşdırılan və vəzifələri müəyyənləşdirilən qadın olması tələb olunur. Məsələn, uşaqlıq dövründən qalan kitabçasına baxır və haradan gəldiyini və nələrin həyatında yalnız getdiyini tapmağa çalışırdı. Kitabça jurnallardan kəsilmiş müxtəlif xanımların müxtəlif pozada və paltarada şəkilləri ilə dolu idi. Yalnız indi "dostları" ilə və adada tək olarkən o necə boş mənasız həyat yaşadığını dərk edir. İkinci - mübarizə- mərhələsi yekunlaşmaq üzrədir.

Fryeya görə romansların adətən dialektik quruluşu olur. Axtarışda olan xarakter bu yolda əsasən iki qrup insanlarla – yaxşı və pis: ona kömək edən və mane olanlarla qarşılaşır. Axtarışda mane olan insanlar sadəcə "qorxaq və xəbis" adlandırılır. [5,195]

Öz səyahətinin üçüncü mərhələsinə çatmamışdan əvvəl baş qəhrəman artıq dostlarını onların özlərini qurban edilmiş kanadalı adlandırmasına baxmayaraq "Second hand Americans" yəni düşməni kimi görür.

Xarakter hər hansı bir formada nəticəyə gəlməmişdən əvvəl üçüncü – anagnorisiz(özünü, öz mövcudluğunu dərk etmə) mərhələsindən keçməlidir. Bu mərhələyə fəvqəltəbii qüvvələr daxildir. Və əsərin bu bölümündə biz "həqiqətin" xarakterin psixoloji ehtiyaclarında əks olunduğunun şahidi oluruq. Bu mərhələdə normal insan beyni tərəfindən dərk edilə bilinməyən ülvü varlıqlar– mələklər və şeytanlar təsvir olunub. Baş qəhrəman mütamadi olaraq hisslərdən üstə bir şey olan fəvqəlbəşər varlıqları dərk etməyə cəhd göstərir. O tədricən bu axtarışın məhz onun "mən"ini tapmaq axtarışı olduğunu anlayır və onun uğurunun sübutu olacaq ülvü varlıqları öz ruhunda təcəssüm etdirir.

Üçüncü mərhələ qəhrəmanın öz atasının cəsədini tapması ilə başlayır. Beləliklə o özünü rahatlaşmış hiss edir və artıq yetim olduğdan sonra özünü yenidən kəşf etməyə başlayır. Bu mərhələdə Etvud qəhrəmanın atası ilə ölmüş uşağı arasında əlaqəni vurğulayır. Boynunda kameranın ipi ilə boğulmuş atası boynuna göbək bağı sarılmış dölə bənzədilir. Xarakter uşağı olmadığını qəbul etməmişdən əvvəl ölmüş atasını tapmaq üçün gölə dibinə enməli idi. Metoforik olaraq, o atasının meyidini tapdıqdan sonra ölmüş uşağını canlandırma bildi. Atasını məhv edilmiş dölə bənzətməsi bu simvolik halqanı tamamlayır. O özünü xəyallarında öz məhv edilmiş uşağına bənzətdiyi atasının anası kimi təsəvvür edir. Və o yenidən hamilə qala biləcəyinə inanır. Öz keçmişinə psixoloji səyahət ona özünü dərk etməyə, özündə inanılmağa dəyər nəyinsə olduğunu tapır. O artıq bu mifik səyahətini yekunlaşdırmaq üzrədir.

Qəhrəmanın özünüdərək prosesinin üçüncü mərhələsi onun adada tənha tamamilə öz daxili həqiqi məninə nail olması ilə tamamlanır. O əvvəlcə yerin "tanınmayan yaxud unudulmuş" tanrısına öz geyimlərini qurban verir. Sonradan onlar qəhrəmandan keşmiş yalnız sosial həyatına aid hər şeyi tələb edirlər. Ətrafındakı canlı təbiətə təslim olaraq o tamamilə təbiətə qarışır. Gözəgörünməz qüvvələr tərəfindən idarə olunaraq o meşəlikdə çılpaq vəziyyətdə qəfir. O anası ilə təbiətlə çox mükəmməl harmoniyada olan və quşları yemləyən Mükəddəs Francis ilə qarşılaşır. Vəhşi təbiətdə uzun müddət qaldığından canavar görüntülü məxluqa çevrilmiş atası ilə qarşılaşır. Lakin sonradan atasının simasında özünü görür.

"I place my feet in [his tracks] and find that they are my own" [4,187].

"Mən ayaqlarımı onun izi ilə getmək üçün onun ləpirlərinə qoydum, lakin bu ləpirlər mənim öz ayaq izlərimə çevrildi."

Hər iki qarabasmalar onun vəziyyətinin müxtəlif cəhətlərini əks etdirirdi. Bu nişanlar həmçinin onun uşaq vaxtı yaratdığı simvolik işarələrdir. Görünür ki, onun şəkilləri və Hind qayalıq şəkilləri tamamilə eynidirlər və onun soy- kökünün eradan əvvəl dövrə getdiyini və haqqındakı həqiqətlərin necə təbii aləmdəki qayalıqlara həkk edildiyini qavrayır. Belə sujet xətti qurmaqla Etvud baş qəhrəmanın həyatının bütün dövrlərini birləşdirməklə əsəri sonlandırır. Biz əsəri oxuduqca qəhrəmanın necə "insan" haqqında fikrinin dəyişdiyini, necə insanlardan uzaqlaşmaq istədiyini və necə xilas olmaq və öz həqiqi məninə tapmaq üçün fəvqəlbəşəri dünyaya qayıtmalı olduğunu şahidi oluruq.

Qəhrəmanın özünü tamamilə təbiətin bir hissəsi olduğunu göstərməsi ilə biz onun Annanın əksi; əsarətdə olarkən öz xilasedici cəngavərini gözləyən qadının əksi olduğunu şahidi oluruq. Lakin o fəvqəlinən səviyyəsinə qalxa bilmir. Qısa müddətə ilahi varlıqlar tərəfinən idarə olunmasına baxmayaraq o ümid etdiyi kimi ilahəyə çevrilmir. Adada tənha, heç bir müdafiə olmadan o donə bilər. Onun vəhyinin bir hissəsi ölümdür – valideynlərinin ölümü kimi. O əmin idi ki, öz daxilində yeni həyat peyda olub. Əgər o meşədə tənha qalmağı seçsə bu həyat çiçəklənməyəcək. O atasının və anasının yaşadığı həyatı davam erdirməməli və şəhərə qayıtmalıdır. Və o bunu yalnız daxilindəki yeni qüvvə ilə edə bilər. O bütün həyatına hakimlik edən yalana qalib gəldi və demək olar ki, həmişəlik əvvəlki yalnız həyatından imtina etdi. O hətta dərk etdi ki, meşədə tənha olarkən öyrəndiklərini qorumaq, inkişaf etdirməli, lakin cəmiyyətə qayıdarkən bir qədər gizli saxlamalıdır.

Qəhrəman başa düşür ki, meşədə çılpəq vəziyyətdə “kimliyini təsir edən bütün yalnız xüsusiyyətlərdən” azad olmaq həmçinin fiziki cəhətdən məhv olmaq deməkdir. Əgər mənəvi qəhrəmanlıq fiziki məhv olunma ilə əldə olunacaqsə, bu Pir qələbəsi (özünü məhv etməklə əldə olunan qələbə)olar. Əksinə, şəhərə, cəmiyyətə geri qayıtmaq qadın qəhrəmanın əldə etmiş olduğu zəfəri inkar etmək olur.

Surfacing əsərinin sonunda qəhrəmana iki seçim verilir: o öz adasında qala bilər yaxud buranı tərk edə bilər. Ətraf aləm bu sadə seçimi əks etdirir.

“The lake is quiet, the trees surround me, asking and giving nothing” [4,192].

“Göl sakitdir, mənə əhatə edən ağaclar məndən heç nə soruşmur və heç nə vermir.”

Təbiət heç nə soruşmur çünki bilir ki, heç nə verə bilməyəcək. Onun artıq bir seçimi var. O onu qeyri – mükəmməl əlaqələrin, uğursuzluqların olduğu real olan alt dünyaya aparmaq istəyən Joe ilə qayıtmalıdır.

“If I go with him we will have to talk . . . we can no longer live in spurious peace by avoiding each other, the way it was before, we will have to begin. For us it’s necessary, the intercession of words; and we will probably fail, sooner or later, more or less painfully. That’s normal. . .” [4,192].

“Əgər mən onunla getsəm biz danışmalıyıq..... biz artıq əvvəllər etdiyimiz kimi bir- birimizdən uzaqlaşmaq üçün yalandan sükunətdə yaşaya bilmərik, biz yenidən başlamalıyıq. Bizim üçün fikir mübadiləsi etmək vacibdir; ola bilsin uğursuz olacağıq. Lakin bu normaldı.”

Kitabın sonunda qəhrəmanın göyərtədə “bir ayağının suda, digərinin quruda olmasını” sonluğun qeyri – müəyyən bitməsi deməkdir. Lakin qeyri – müəyyənlik qarşısına qoyduğu məsələ ilə qarşılaşan və həll edən baş qəhrəmanın öz uğuru haqda danışmağa cəmiyyətin olmadığına ifadəsidir. O krallıq olmadan kralıqadır. O əlbəttə öz daxili “mən”ini, cəngavərini üzə çıxardıb bərpa edərək öz- özünün qəhrəmanıdır.[6]O artıq doğulmamış körpəsinin ölümünü qəbullanmaqla yenidən ana olmaq istəyir. Ən əsası bir qadın qəhrəman (“female hero”) kimi cəmiyyətdə özünəməxsus yer tutmamasına baxmayaraq o indi öz övladına arzusunda olduğu yol ilə getməyə kömək edə biləcək biliyə sahib idi.

Baş qəhrəman valideynlərini ölümünü aşkara çıxarmaqla və körpəsinin ölümünü qəbullanmaqla artıq nə olduğunu (keçmiş) və nə olmaq istədiyinin (gələcək) fərqləndirirdi. O öz daxili məni aşkara çıxarmaqla mənən və ruhən rahatlamışdı.

ƏDƏBİYYAT

1. Agnew, E. Colonialism. In Margaret Atwood's Surfacing. 2003
2. Aspenlieder, E. (2009). Tips for surviving "Atwood": Confronting the complexities of the wilderness celebrity. Margaret Atwood Studies.2009
3. Annis Pratt. Margaret Atwood's Surfacing and the Rebirth Journey, Margaret Atwood Special Session, MLA Convention, Chicago, 29 Dec. 1977
4. Margaret Atwood. Surfacing. Toronto: McClelland and Stewart, 1972
5. Northrop Frye. Anatomy of Criticism: Four Essays. New York: Atheneum, 1968
6. Roberta Rubenstein. Surfacing: Margaret Atwood's Journey to the Interior. MFS, 1976

UOT: 81`373;001.4**DİLLƏRİN QARŞILIQLI ƏLAQƏSİ PROSESİNDƏ SÖZALMA****Esmira AĞAMİRZƏYEVA**

ADPU

Bakı / AZƏRBAYCAN

esmaaqa@gmail.com

XÜLASƏ

Dillərin qarşılıqlı zənginləşməsi prosesi hələ qədim dövrlərdən başlanıb davam edən bir prosesdir. Bu məsələyə elmi-praktik baxımdan münasibət müxtəlif dillərdə fərqlidir. Yəni hər bir dilin öz daxili qrammatik xüsusiyyətləri əsas götürülür. Hər bir dil başqa dillərə ehtiyac olduqda müraciət edir. Belə ehtiyac isə müəyyən faktlar, hadisələr nəticəsində meydana çıxır. Buna cəmiyyətdə elmi, texniki, siyasi, iqtisadi dəyişikliklərin artması və yeni anlayışların yaranması, dilin həmin anlayışları adlandırmaq tələbatı başqa dildən sözalmanı gerçəkləşdirir. Dil yeni sözləri alır. Dil lazım gəldikdə başqa xalqın dilindən müəyyən sözləri hazır şəkildə qəbul edir və ya onları öz dilinin müxtəlif səviyyə normalarına uyğunlaşdırılaraq işlədilir.

Açar sözlər: sözalma, anlayış, alınmalar, beynəlxalq dillər.

BORROWINGS IN THE PROCESS OF MUTUAL RELATION OF LANGUAGES**ABSTRACT**

The process of mutual enrichment of languages began since ancient times and is still an ongoing process. The relation to this issue from scientific and practical point of view is distinct in different languages. Internal grammatical peculiarities of each language are taken as a basis. Each language applies in the case of need for other languages. Such need appears as the result of certain facts and events. It realizes the growth of scientific, technical, political and economic changes in the society and formation of new conceptions, the demand for calling of those conceptions of language and borrowing of words from other language. Language borrows new words. If necessary, language receives certain ready words from language of other nations or uses of them by coordinating them with different level norms of its own language.

Key words: word formation, concept, borrowings, international languages.

ЗАИМСТВОВАНИЕ СЛОВ В ПРОЦЕССЕ ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ ЯЗЫКОВ**РЕЗЮМЕ**

Процесс взаимообогащения языков начался с древних времен и продолжается поныне. Научно-практическое отношение к данному вопросу в разных языках различное. То есть за основу берутся грамматические внутренние особенности каждого языка. Каждый язык обращается к другому языку по мере необходимости. А такая необходимость возникает в результате определенных фактов и событий. Рост научных, технических, экономических изменений в обществе и появление новых понятий, потребность языка в именовании этих понятий приводит к заимствованию слов из других языков. Язык заимствует новые слова. По мере необходимости язык принимает и применяет определенные слова из языка другого народа в готовом виде или приводит их в соответствие со своими различными уровневными языковыми нормами.

Ключевые слова: словообразование, понятие, заимствованное слово, международные языки.

Dillərin qarşılıqlı təsiri müxtəlif dillərin daşıyıcıları arasında əlaqələrin yaranmasının nəticəsi kimi meydana çıxır.[6,səh 8] Hər bir ictimai birlik üçün daxili əlaqələr ilə yanaşı, xarici əlaqələr kompleksi də səciyyəvidir. Beləliklə, bütün əlaqələrin gerçəkləşməsində dil özünəməxsus rol oynayır. Siyasi, iqtisadi, ictimai, sosial vəziyyətdə baş verən dəyişmələr dil əlaqələrinə bir-başə təsir göstərir, onun istiqamət və formalarını təyin edir. Dillərin bir-birinə yaxınlaşması, bir-birindən uzaqlaşması və hətta süni maneələr vasitəsi ilə bir-birindən təcrid edilməsi də real gerçəklikdə özünü göstərmişdir. Məsələn, sovet dövründə türk dili ilə Sovet İttifaqında yaşa-

yan türk xalqlarının dilləri bir-birindən təcrid edilmiş, onların yaxın təmasına, demək olar ki, yol verilməmişdir. Sovet dövründə kinofestivallara gətirilən türk filmlərinin türkdilli respublikalarda türk dilində nümayiş etdirilməsinə qadağan qoyulmuşdur. Türk radiolarının efirə çıxdığı dalğalarda süni küy yaratmaqla onlara qulaq asmağa imkan verilmirdi. Bu, qohum dillər arasındakı istər təmaslı, istərsə də təmassız əlaqələrin olmaması bu dillərin inkişafına əks təsir edir. Belə ki, bu dillərdə Azərbaycan dilinə alınmalar rus dilindən daxil olurdusa, türk dilinə birbaşa Avropa dillərindən daxil olmuşdur.

Əlaqələr prosesində təmasda olan iki ayrı dil daşıyıcılarından biri ona məlum olmayan əşyanın, məfhumun adını digər dil daşıyıcısından götürmüş və onu öz dilində işlətməyə başlamışdır. Deməli, başqa dilə məxsus sözün dilə gətirilməsi müəyyən ehtiyaclardan irəli gəlmişdir. Bir dil daşıyıcısının başqa dildə danışmaq istəməsi və ya ünsiyyətdə iştirak etməsi dillərin qarşılıqlı təsirinin əsasını qoymuşdur.

Hər bir dilin formalaşması onun daşıyıcısı olan xalqın inkişaf tarixindən, məskunlaşma yerindən, əlaqədə olduğu başqa dillərin təsirindən asılıdır. İctimai-siyasi prosesdə qohum və qohum olmayan millətlər arasında müxtəlif səciyyəli əlaqələri ayırmaq mümkündür. Ticarət, mədəniyyət, siyasət, hərbi, sosial və s. əlaqələr vardır. Bir-biri ilə əlaqədə olan dilləri onların qohumluğuna görə üç növə ayırmaq olar: 1) qohum dillər arasında əlaqələr; 2) qohum olmayan dillər arasında əlaqələr; 3) qarışıq əlaqələr. Qeyd etmək lazımdır ki, dil əlaqələrini başqa şəkildə də səciyyələndirmək olar: 1) eyni sistemli dillər arasında əlaqələr; 2) müxtəlif sistemli dillər arasında əlaqələr; 3) qarışıq əlaqələr. Göstərilən əlaqə növlərindən birinci ikisində əlaqə iki dil arasında gedə bilirsə, üçüncü növ, yəni qarışıq əlaqə ən azı üç dilin qarşılıqlı təsirini nəzərdə tutur. Qarışıq əlaqə həm birinci, həm də ikinci növ əlaqəni özündə birləşdirir. Bununla yanaşı, üçüncü növ əlaqə mürəkkəbliyi ilə seçilir. Əlaqədə olan müxtəlif dillərin sayı artdıqca əlaqə nəticəsində dildə baş verən dəyişmələr, dilə olan təsirin formaları da artır.[6,səh 9]

Deməli, xalqlar arasında mədəni, ictimai, iqtisadi əlaqələr artdıqca dillərarası əlaqələr və dillərin qarşılıqlı təsiri də güclənmişdir. Bu təsirlə bağlı dillərin birindən digərinə sözlərin keçməsi prosesi baş vermiş, dil yeni ifadə vasitələri ilə zənginləşdirilmişdir.[6,səh 9]

“Dillərin qarşılıqlı zənginləşməsi məsələsi millətlərin və xalqların, onların mədəniyyətlərinin qarşılıqlı əlaqəsi və qarşılıqlı zənginləşməsinin qanunauyğunluqlarından doğur. Dillərin bir-birini zənginləşdirməsi, başqa sözlə desək, dillərin qarşılıqlı əlaqəsi nəticəsində bir dilin başqa dildən söz alması əksər hallarda dillərin təbii ehtiyacından bəhrələnmişdir. Yeni yaranan məfhum və anlayışları ifadə etmək üçün dilin özünün müvafiq vahidləri olmadıqda başqa dilə müraciət olunur, digər dilin leksik sistemindən söz və ifadələr alınır”.

Başqa dildən sözlərin alınmasının səbəbləri hələ XX əsrin əvvəllərində öyrənilməyə başlanmışdır. Həmin vaxtdan indiyədək qeyd edilən proses müxtəlif şəkildə tədqiq olunmuşdur. Bütün tədqiqatçılar alınmanın əsas səbəbi olaraq əşya və anlayışların adlandırılması zərurətini göstərirlər. Bununla yanaşı, dil, sosial, psixi, estetik və s. xarakterli hadisələr nəticəsində də sözlərin baş verər. Yeni dil formalarına ehtiyac, anlayışların parçalanması tələbi, ifadə vasitələrinin rəngarəngliyi, tamlığı, qısalığı, əlverişliliyi və s. də alınmaların dilə gəlməsinə yol açır.[6,səh 13]

Dillərdə sözün alınmasının başlıca səbəbi həmin sözün adlandırdığı əşyanın, predmetin, prosesin, hadisənin, anlayışın alan dildə ifadə olunması üçün müvafiq sözün yoxluğuudur. Müvafiq sözün yoxluğu anlayışı bildirmək üçün ya dilin öz imkanlarından, onun söz yaradıcılığı vasitələrindən istifadə etməklə yeni sözün yaradılmasını, ya da başqa dildən sözlərin alınmasını zəruriləşdirir. Şübhəsiz ki, hər bir yeni anlayışı ifadə edə bilən və mənşəcə dilin özünə aid olan

sözü dərhal tapmaq, onun işlədilməsini təsbit etmək mümkün deyildir.[6,səh 13] Bu baxımdan yaranmış vəziyyətdən çıxış yolu başqa dildən sözü hazır şəkildə götürüb işlətmək olmuşdur. Belə ki, milli dillərdə alınmaların xüsusi çəkisinin artması dillərarası əlaqələrin də genişlənməsinin təzahürüdür. Ona görə də terminologiyada alınma hadisəsi milli dillərin leksikasının inkişafına təkan verir. Belə bir proses ayrı-ayrı dillərə deyil, bütün dillərə xasdır. Yəni hər bir dil başqa bir dildən söz alır. Bununla belə, ayrı-ayrı dillərdəki leksik alınmaları mənşəcə təsnif etdikdə müəyyən qanunauyğunluqlar aşkara çıxır.(6, Dildəki alınma sözlər hansı dildən alınmasına görə kəmiyyət xarakteristikalarına malik olur. Deyək ki, Azərbaycan dilində, ərəb-fars və rus dillərindən alınmalar çoxluq təşkil edir. Avropa dillərinə aid alınma sözlər Azərbaycan dilinə rus dili vasitəsilə gəlmişdir. Qeyd olunan cəhət dillərin qarşılıqlı əlaqəsindən doğur. Dillərin qarşılıqlı əlaqəsi isə müxtəlif dil daşıyıcılarının iqtisadi, siyasi, ictimai, mədəni əlaqələri fəvqündə gerçəkləşir.[6,səh 14]

Alınma-fonoloji, morfoloji, sintaktik, leksik və semantik elementlərin başqa bir dildən alınub istifadə edilməsidir. Bu baxımdan sözalma başqa dillərdən sözün, terminalma isə terminin alınmasıdır. Cəmiyyət inkişaf etdikcə, hər bir dildə alınma sözlərin həm miqdarı artmış, həm də mənşəyə görə alınma arealı genişlənməmişdir. Bu zaman, yəni qarşılıqlı dil əlaqələr prosesində dil sisteminin müxtəlif səviyyələrində qarşılıqlı təsir baş verir. Qohum və onlarla bir ərəzədə yayılmış qohum olmayan dillərin qarşılıqlı təsiri əlaqədə olan dillərin hər birinin müxtəlif struktur səviyyələrində özünü göstərir. Dilin təsirə ən tez və ən çox məruz qalan sahəsi onun lüğət tərkibidir. Alınma ilk olaraq dilin lüğət fondunda qeydə alınır və burada funksiyasını yerinə yetirir. Ona görə də alınma deyərkən məhz başqa dildən keçən söz nəzərə alınır. Tədqiqatçılar, ümumiyyətlə alınma, o cümlədən də leksik alınmalarla bağlı problemin müxtəlif aspektlərini tədqiq etmişlər [1, səh.124]. Buna baxmayaraq, müasir dövrdə dilə daxil olan alınma sözlər problemi bir çox dillər üçün yenidən aktualıq kəsb etməyə başlamışdır. Belə bir vəziyyəti doğuran səbəbləri aydınlaşdırmağa, yeni leksik alınmalarla bağlı həlli zəruri olan məsələlərin əsas dairəsini müəyyənləşdirməyə dair indi müxtəlif tədqiqatlar aparılır. Həmin tədqiqatlarda qırmızı xətt kimi keçən bir müddəə vardır. Alınma dilxarici və dildaxili səbəblər nəticəsində meydana çıxır. Bu da onu göstərir ki, dilin müəyyən ünsürləri, o cümlədən sözlərin alınmasına təkan verən və mane olan səbəblər mövcuddur. Alınma sözə müraciət etmək intralingvistik və ekstralingvistik səbəblər kompleksindən bəhrələnir. Ekstralingvistik səbəblər sırasında siyasi, iqtisadi, sosial, mədəni sahələrdə əlaqələr üçün həyata keçirilən və ya həyata keçən dil əlaqələri durur.[6,səh 14]

M.Bragina dildaxili alınma səbəblərini aşağıdakı kimi müəyyənləşdirir: yeni əşya və anlayışı bildirmək üçün doğma dildə ekvivalent sözün olmaması; mənanın dəqiqləşdirilməsi və ya konkretləşdirilməsi; ekspressivliyə meyil; üslubi sinonimlərə ehtiyac; çoxmənalılığın aradan qaldırılması və s. [2,səh.38]. Müəllifin qeyd etdiyi səbəblərdən ikincisi, yəni mənanın dəqiqləşdirilməsi və ya konkretləşdirilməsi dildə anlayışı ifadə edən əvvəlki sözün mənasının birqiymətli olmamasıdır. Yəni dildə istifadə edilən söz bəzən ayrılıqda götürüldükdə, bəzən də kontekst daxilində başqa yozuma, mənə çalarına malik olur. Həmin mənə çalarının aradan qaldırılması üçün anlayışı daha konkret ifadə edən yeni söz başqa dildən alınır. Bu cür sözalma anlayışda mənanın dəqiqləşdirilməsi və ya konkretləşdirilməsinə xidmət edir. Doğrudur, mənanın dəqiqləşdirilməsi sintaktik üsulla, dəqiqləşdirici kontekstlə də mümkündür. Məsələn, *deputat, komissiyanın sədri, investisiya dəyəri, Milli Məclisin sədri*. Verilmiş üç nümunədən birincisi ümumi mənaya malikdir. “Sədr iclası açdı” cümləsi ayrılıqda götürüldükdə *sədr* haqqında informasiya tam deyildir. Aydın olmur ki, sədr kimdir. İclası açanın iclasın, komissiyanın,

İdarə Heyətinin, Milli Məclisin, müəssisənin və s. sədri olması aydın deyildir. Həm qənaət prinsipi, həm də bəzən tez-tez müraciət olunan anlayışın bir sözlə ifadəsi tələbi yeni sözləməyə səbəb olur. *“Spiker iclası açdı”*. Hazırda bu cümlədə işlənən *“spiker”* sözü Azərbaycan dilində və birmənalı qəbul olunur. Spiker Milli Məclisin (parlamentin) sədrini bildirir. İngilis dilindən alınmış bu söz mənbə dildə müxtəlif mənalara malikdir.

Qloballaşma və integrasiyanın böyük vüsət aldığı bir dövrdə yer kürəsinin müxtəlif ərazilərində yaşayan xalqlar arasında əlaqələr yaranır. Müstəqil, suveren dövlət başqa dövlətlərlə, iqtisadi, siyasi, mədəni əlaqə və əməkdaşlıq yaradır, müxtəlif sahələrə aid dövlətlərarası müqavilələr bağlayır. Elmi-texniki tərəqqi müxtəlif dillərdə nitqin yayılmasına şərait yaradır. Çoxkanallı və rəqəmsal televiziya ayrı-ayrı ölkələrin telekanallarında gedən verilişləri izləməyi reallaşdırır. İnternet səhifələrində dünyanın, demək olar ki, bütün işlək dillərində məlumatlar yerləşdirilir. Bütün bunlara baxmayaraq, müasir dövrdə söz yaradıcılığının əsas yükü dünyanın inkişaf etmiş ölkələrinin payına düşür. Şübhə yoxdur ki, elmi-texniki tərəqqinin yeni nailiyyətlərinin, müasir texniki və məişət əşyalarının, vasitələrinin, müxtəlif elmlərlə bağlı anlayışların adlandırılmasında beynəlxalq dillər aparıcı rol oynayır. Nəticədə Avropa mənşəli yeni sözlərin, terminlərin sayı sürətlə artır. İnformasiyanın ötürülməsi və qəbulunun sürətlənməsi hesabına Avropa mənşəli yeni sözlər hər bir dilin daşıyıcısına qısa zaman kəsiyində çatır. [6, səh 21] A. Axundov yazır: *“Müstəqillik illərində terminalma mənbələri də dilin əvvəlki inkişaf dövründən xeyli dərəcədə fərqlənməyə başlamışdır ki, bu da bilavasitə cəmiyyətdə gedən proseslərlə birbaşa bağlı şəkildə üzə çıxır. Yəni əgər sovetlər birliyi dövründə digər müttəfiq respublika xalqlarının dillərində olduğu kimi, Azərbaycan dilində də alınma terminlər, əksər hallarda terminin hansı dillə mənsub olmasından asılı olmayaraq rus dilindən alınmışdır (bu qaçılmaz, iqtisadi-siyasi fakt idi), müstəqillik illərində artıq cəmiyyətin müasir inkişaf durumuna uyğun olaraq rus dilindən uzaqlaşma meyli güclənmiş və termin mübadiləsində üstünlük daha çox müxtəlif səpkili əlaqənin qurulduğu Avropa dillərinə verilmişdir”*. [3, səh.99]

Doğrudan da müasir mərhələdə Avropa dillərindən alınmaların sayca artımı aşkar müşahidə edilir. Bu dövrdə leksik sistemdə baş verən dəyişmələri mətbuat dilində daha aşkar şəkildə hiss etmək olur. Mətbuat yazıları, xüsusən xəbərlər ən yeni informasiyalara, hadisələrə, elmi kəşf və ixtiralarla həssas reaksiya verir. Yeni xəbər ilk dəfə mətbuatda ifadəsini tapır. Şübhəsiz ki, insan məişətinə, həyatına daxil olan yeni predmet və əşyalar haqqında da mətbuat məlumat verir. Bütün bunlar dilin leksik sistemi ilə bağlı müəyyən proseslərin üzə çıxmasına öz təsirini göstərir. Nəticədə mətbuatda yeni sözlərin işlənməsi qeyd-şərtsiz qəbul olunur.

Azərbaycan dilinin uzun dövrlər demək olar ki, müəyyən tarixi dövrlərdə başqa dillərin təsiri altında olması onun leksik fondunda izini buraxmışdır. Əgər dilimizdə onun inkişafının müəyyən tarixi dövründə ərəb-fars alınmaları üstünlük təşkil etmişdirsə, başqa bir dövrdə rus və rus dili vasitəsi ilə Avropa dillərinin təsiri altında alınma sözlərin sayı sürətlə artmışdır.

Hazırda bu proses Avropa dillərindən alınmaların sayının sürətlə artması ilə müşayiət olunur.

Son dövrlərdə ayrı-ayrı dillərin ingilis dili ilə əlaqələri artır. Bu baxımdan Azərbaycan dili də istisna təşkil etmir. Azərbaycan və ingilis dil əlaqələri qohum olmayan dillər və ya müxtəlif-sistemli dillər arasında əlaqələrə aiddir. Azərbaycanla Böyük Britaniya arasında ərəzi yaxınlığı olmadığından bu dillər arasında əlaqənin tarixi lap qədimlərə getmir. İngilis və Azərbaycan dilləri qarışıq dil əlaqələrində də iştirak etmişdir və bu tipli əlaqə müasir dövr üçün də müəyyən dərəcədə səciyyəvidir.

Azərbaycan-İngilis dil əlaqələrinin mövcudluğunu sübut edən əsas amil müasir Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində İngilis mənşəli xeyli sözün olmasıdır. Məsələn, qazon, qol, bunker, buldoq, bluminq, biznes, biznesmen, blok, blokada, beysbol, bar, banknot, banket, ballast, noutbuk (notebook), laptop, audiobuk, peycer, taymer (timer), şreder, plotter, skayner, printer və s. Bu cür alınma sözlərin həm izahlı və terminoloji lüğətlərdə, həm də ayrı-ayrı funksional üslublara aid rəhbərlik mətnlərində işlənməsinə dair külli miqdarda misallar gətirmək olar. İngilis-Azərbaycan dil əlaqələrinin öyrənilməsi, hər şeydən əvvəl, bu əlaqələrin yaranma səbəblərini, təşəkkül dövrünü, başvermə xüsusiyyətlərini aydınlaşdırmağı tələb edir. Təhlil göstərir ki, Azərbaycan-İngilis dil əlaqələrinin özünəməxsus cəhətləri və xüsusiyyətləri vardır. Bu əlaqələr istər yaranma, istər inkişaf, istərsə də müasir dövrdəki vəziyyətinə görə müəyyən xüsusiyyətləri ilə seçilir. Azərbaycan-İngilis dil əlaqələrinin təşəkkülü tarixinin dəqiq sərhədini təyin etmək bir qədər çətindir. İlk araşdırmalar bu əlaqələrin formalaşma tarixini XIX əsrin ortalarına aid etməyə imkan verir.[6,səh 23] Azərbaycan-İngilis dil əlaqələrinin həm təmaslı, həm də təmassız növləri olmuşdur. Təmassız əlaqə rus dili vasitəsi ilə baş vermişdir. İngilis dilindən sözlər rus dilinə keçmiş və bu dildən Azərbaycan dilinə ötürülmüşdür.

Təmaslı əlaqələr isə daha çox müasir dövr üçün səciyyəvidir. Azərbaycan müstəqil dövlət olduğu üçün indi beynəlxalq münasibətlər sisteminin də subyektidir. Ona görə də respublikada İngilis dili beynəlxalq dil olaraq geniş istifadə edilir. Son dövrlərdə İngilis dili artıq rus dilinin Azərbaycanda ikinci dil olmaq statusunu əlindən almışdır. İndi ikinci dil kimi İngilis dilinin öyrənilməsinə xüsusi diqqət verilir. Eyni zamanda Azərbaycan dilinə keçən İngilis alınmalarının sayı da sürətlə artmaqdadır.[6, səh 23]

Sözləmə, o cümlədən İngilis dilindən sözlərin alınmasının araşdırılması aşağıdakı səbəbləri fərqləndirməyə imkan verir: 1) sosial-iqtisadi təsisatların yeni fəaliyyət formalarının adlandırılması; məs: softmeyker (softmaker) “istehsalçıdan alınmış malların satışını təşkil edən ticarət agent”, barter (barter) “puldən istifadə etmədən malların dəyişdirilməsi”, 2) şəxsi təşəbbüskarlıqla bağlı fəaliyyətin adlandırılması; məs: sponsorluq (sponsor) «sosial əhəmiyyətli hadisə və proseslərə qeyri-dövlət yardımı»; 3) cəmiyyətdəki kriminogen şəraitlə bağlı anlayışların adlandırılması; məs: killerlik (killer) “sifarişli qətlə məşğulluq (sifarişli qətlə məşğul olan şəxs)”, narkodiler (narkodiller) “narkotik maddələrin qeyri-qanunlu satışı ilə məşğul olan agent” və s.

Rus dilçisi N.M.Şanski yazır ki, sözlər və ifadələr həm bütöv, yəni real nominativ vahidlər, müəyyən mənalara malik olan səs kompleksləri kimi, həm də onların ayrı-ayrı elementləri hesabına alınır. [4,səh.15]

Müasir dövrdə ictimai həyatda baş verən hadisələri adlandıran İngilis mənşəli sözlərin böyük əksəriyyəti semantik dəqiqliyə malik olub konkretliyi ilə seçilir. Məsələn, spicmeyker (speech-maker) “yüksək vəzifəli şəxslər üçün nitq hazırlayan”; sammit (summit) “dövlət başçıların görüşü və danışıqları” və s.

Reseptor dildə işləyən alınmanın mənbə dildə qeydə alınmaması hallarına da rast gəlinir. Belə halların yaranması səbəbi mənbə dildən alınmış sözlər əsasında reseptor dilin sözdüzəltmə modeli əsasında yeni sözlərin yaranması ilə bağlıdır. Məsələn, şop-tur, avto-tur. Belə kompozitlərin yaranmasına hər iki dildə oxşar sözdüzəltmə modelinin varlığı imkan verir. Belə alınmaların işlənməsinə sədd qoymaq zərurəti yaranır.

Dildə alınma sözlərin miqdarına müəyyən hədd qoyulması, onlara dilin lüğət tərkibində müəyyən qədər yer ayrılması ilə bağlı müxtəlif fikirlər vardır. Alimlərin bir qismi belə hesab edir ki, alınma sözlər yeni realiyaların və anlayışların adlandırılması üsuludur. [5,səh.52]

Sözalma öz tarixinə görə qədim olan dil hadisəsidir. Ona görə də, sözalma səbəblərini aydınlaşdırarkən yalnız müasir cəmiyyətdə baş verən dilxarici və dildaxili proseslərə baxmaqla kifayətlənmək olmaz. Azərbaycan dilinin müxtəlif inkişaf dövrlərində alınma sözlərin həm miqdarı, həm də geneoloji mənzərəsi fərqli olmuşdur. Azərbaycan dilində ərəb, fars, rus alınmalarının müvazi işlənməsi halları vardır. Dilin öz sözü ilə alınmanın paralel işlənməsi də həmişə özünü göstərmişdir.

Sözalma yalnız Azərbaycan dili üçün deyil, dünyanın bütün dilləri üçün səciyyəvidir. Hər bir dil başqa dildən söz alır. Bu baxımdan ingilis dilində də sözalma prosesi getmiş və bu gün də getməkdədir.[6,səh 24]

Azərbaycan dilində Avropa dillərindən olan alınmaların böyük əksəriyyəti rus dili ilə əlaqələr prosesində alınmış və mənimsənilmişdir. Lakin Azərbaycan dilində hazırda gedən proseslər Avropa dillərindən yeni alınmaların birbaşa və ingilis dili vasitəsi ilə alınmasının tədricən aparıcı mövqeyə çıxmasını təsdiq edir.[6,səh 24]

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT:

1. **Kitab:** Мирзоев Р. С. Русское словообразование. - Баку: Maarif 1986. – 244 с. (Mirzoyev R.S. Russkoye slovoobrazovaniye.-Baku, Maarif 1986.-244 s.)
2. **Jurnal.** Брагина М.Е. К вопросу о причинах лексического заимствования// Актуальные проблемы лексикологии. – Минск: 1970.- С. 24-31(Braqina M.E. K voprosu o priçinax leksişeskoqo zaimstvovaniya// Aktualniye problemı leksikologii.-Minsk: 1970.-s.24-31)
3. **Jurnal:**Axundov A. Dilimizə dövlət qayğısı // Dirçəliş. XXI əsr. –B.: 2001, №41, s.34.
4. **Kitab:** Шанский Н.М. Иванов В.В. Современный русский язык, М.:Просвещение, 1981, 192 с (Şanskiy H. M., İvanov V.V. Sovremenniy russkiy yazık, M.: Prosveşeniye, 1981, 192 s.)
5. **Jurnal.** Дьяков А. И. Причины интенсивного заимствования англицизмов в современном русском языке//Язык и культура. –Новосибирск: НПУ, 2003. - С.35-43. (Dyakov A.İ. Priçini intensivnoqo zaimstvovaniya anqlizmov v sovremennom russkom yazıke// Yazık i kultura.-Novosibirsk: NPU, 2003.-s.35-43)
6. **Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilən Dissertasiya.**Ağamirzəyeva E.H.Milli dillərin termin yaradıcılığında alınmalar(Azərbaycan və ingilis dillərinin materialları əsasında)

UOT: 81`366

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ İSMİN YÖNLÜK HALININ TARİXİ İNKİŞAFI

Yeganə Qürbət qızı QƏHRƏMANOVA

ADPU-nun dosenti, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Bakı / AZƏRBAYCAN

yegane.qehremanova.1976@mail.ru

XÜLASƏ

Azərbaycan dilinin qrammatik quruluşunda xüsusi rol oynayan hal kateqoriyasının bu istiqmətdə araşdırılması da bu sahədəki problemlə və mübahisəli məsələlərin aradan qaldırılmasına kömək edir. Bu baxımdan Azərbaycan və ümumən türk hal sistemində ən çox mübahisə doğuran hallardan biri kimi yönlük halın ayrılıqda tədqiqinə ehtiyac vardır. Yönlük hal Azərbaycan dilinin halları sırasında həm tarixən, həm də müasir dilimizdə, əsasən, yönəlmə-istiqlal mənası ifadə etməsi, müstəqil morfoloji əlamətə malik olması ilə diqqəti cəlb edir. Azərbaycan dilində yönlük hal başqa hallardan həm forma, həm də vəzifəsi etibarilə fərqlənir. Başqırd, qırğız və qumuq dillərində -ğa, -ğə, -ka, -kə, -qa, -qə kimi hal şəkilçilərinə, türkmən dilində -na//-ne, türk dilində isə -a, -e kimi şəkilçilərlə işlənən yönlük halı Azərbaycan dilində -a, -ə, -ya, -yə şəkilçiləri ilə sabitləşmişdir. Lakin yönlük hallı sözlər Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi inkişafı boyunca, əsasən, müasir dilimizdə olduğu kimi -a, -ə, -ya, -yə şəkilçisi ilə işlənmiş olsa da, İ.Nəsiminin, N.Kişvərinin, Əmani, Məsihi və digər klassiklərimizin dilində bu şəkilçinin -qa, -ka, -ğa, -ğə kimi qədim və müasir qıpçaq, eləcə də karluk qrupu türk dillərində işlək olan variantlarına da rast gəlinir.

Açar sözlər: hal kateqoriyası, yönlük hal, Azərbaycan dili, qıpçaq-karluk dilləri.

HISTORICAL DEVELOPMENT OF DATIVE CASE OF NOUN IN AZERBAIJANI LANGUAGE

ABSTRACT

Investigation of category of case of nouns that plays a special role in the grammatical structure of the Azerbaijani language helps to solve the problematic and controversial issues in this area. From this point of view, there is a need for a separate study of Dative case as one of the most controversial issues in Azerbaijani language and the entire Turkic language system. Dative case according to the fact that both in the historical language and the modern form of Azerbaijani language are mostly oriented to express the meaning of orientation-direction among the cases of nouns, and have an independent morphological attribute. Dative case has been stabilized as -ğa, -ğə, -ka, -kə, -qa, -qə in Bashkir, Kyrgyz, and Kumyk languages, as -na//-ne in the Turkmen language, as -a, -e in the Turkish language and as -a, -ə, -ya, -yə in the Azerbaijani language. However, even though the words in dative case have been used in historical development of the Azerbaijani literary language, mainly in our modern language, such as -a, -ə, -ya, -yə, in the language of Nasimi, N. Kishvari, Amani, Masihi and in other classics is encountered the ancient form of this case as -qa, -ka, -ğa, -ğə, and used form in modern Kipchak and Karluk group Turkic languages.

Key words: case category, dative case, Azerbaijani language, kypchak-karluk languages.

ИСТОРИЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ ДАТЕЛЬНОГО ПАДЕЖА СУЩЕСТВИТЕЛЬНОГО В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКЕ

РЕЗЮМЕ

Изучение категории падежей существительных, играющих особую роль в грамматической структуре азербайджанского языка, помогает решать проблематичные и противоречивые проблемы в этой области. С этой точки зрения существует необходимость в отдельном изучении дательного падежа как одной из самых противоречивых проблем в азербайджанском языке и во всей тюркской языковой системы. Дательный падеж, как в историческом языке, так и в современной форме азербайджанского языка в основном ориентированы на то, чтобы выразить смысл направления среди падежей существительных и иметь независимый морфологический атрибут. Дательный падеж стабилизирован как -га, -га, -ка, -кə, -qa, -qə на башкирском, кыргызском и кумыкском языках, как -на // -не на туркменском языке, как -a, -e на турецком языке и as-a, -ə, -ya, -yə в азербайджанском языке. Однако, несмотря на то, что слова в дательном падеже использовались в историческом развитии азербайджанского литературного языка, в основном на современном языке, таких как -a, -ə, -ya, -yə, на языке Насими, Н. Кишвари, Аmani, Масихи и в других классиках встречается древняя форма этого дела как -qa, -ka, -ğa, -ğə и используется в современных тюркских языках Кипчака и Карлуга.

Ключевые слова: категория падежа, дательный падеж, азербайджанский язык, кыпчак-карлукский язык.

Azərbaycandilçiliyində birsıraqrammatikkateqoriyalar, ocümlədən halkateqoriyası ilə bağlı tədqiqatlar genişləndikcə bu kateqoriyaların tarixi və dialektoloji aspektdə, eləcə də türkdilləri ilə müqayisədə öyrənilməsi zərurəti ortaya çıxır. Azərbaycan dilinin qrammatik quruluşunda xüsusi rol oynayan hal kateqoriyasının bu istiqmətdə araşdırılması da bu sahədəki problemlə və mübahisəli məsələlərin aradan qaldırılmasına kömək edir. Bu baxımdan Azərbaycan və ümumən türk hal sistemində ən çox mübahisə doğuran hallardan biri kimi yönlük halın ayrılıqda tədqiqinə ehtiyac vardır.

Yönlük hal Azərbaycan dilinin halları sırasında həm tarixən, həm də müasir dilimizdə, əsasən, yönəlmə-istiqamət mənası ifadə etməsi, müstəqil morfoloji əlamətə malik olması ilə diqqəti cəlb edir. "Azərbaycan dilinin hal sistemində üçüncü yerdə duran yönlük hal başqa hallardan həm forma, həm də vəzifəsi etibarilə fərqlənir. Yönlük halının formal əlamətləri hal şəkilçiləri ilə hal suallarından ibarətdir. Başqırd, qırğız və qumuq dillərində -ğa, -ğə, -ka, -kə, -qa, -qə kimi hal şəkilçilərinə, türkmən dilində -na//ne, türk dilində isə -a, -e kimi şəkilçilərə malik olan yönlük halı Azərbaycan dilində -a, -ə, -ya, -yə şəkilçilərinə malikdir." [4, səh. 33]

Ə.Rəcəbli yazır ki, "Tədqiqatçılar göytürk Orxon-Yenisey yazısı yazısı abidələrinin dilində iki yaxın mənalı halın- yönlük və istiqamət hallarının olduğunu göstərir. Göytürk dilində yönlük hal -a, -ə, -ya, -yə, -ğa, -ğə, -ka, -kə, -na, -nə şəkilçilərindən biri ilə düzəlir. Bunlardan -a, -ə həm samitlə bitən isim köklərinə, həm də mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etmiş isimlərə, -ya, -yə yalnız istiqamət, yer, cəhət adı bildirən isimlərə, -ğa, -ğə, -ka, -kə yalnız isim köklərinə, -na, -nə isə təkcə mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etmiş isimlərə birləşir. Yenisey abidələrində -ka, -kə şəkilçisi mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etmiş sözlərə də bitirir". [13, səh.103]

Tədqiqatçıların bir qismi -a, -ə şəkilçisini yönlük halın ən qədim forması, -ya, -na formalarını isə onun variantları hesab edirlər. "İntervokal mövqedə -y bitişdiricisi samit kimi meydana çıxır, -n isə mənsubiyyətli hallanmanın elementidir." [11, səh.77] Türkoloji ədəbiyyatda bu şəkilçinin mənşəyi haqqında bir-birindən fərqli mülahizələr mövcuddur. K.Q.Menqes, A.M.Şerbak və B.A.Serebrennikov və bir sıra digər dilçilər -a, -ə şəkilçisinin -k, -q, -ğ ünsürünü sonradan qəbul etdiyini göstərsələr də, O.Bötlinqə görə, -a şəkilçisi -ğa dan törəmişdir, əvvəlcə şəxs əvəzliliklərinə, sonra isə isimlərin sonuna artırılmaqla ümumtürk səciyyəsi əldə etmişdir. Ə.Abdullayev bu şəkilçinin monqol dilində qol mənasını verən müstəqil mənalı qarışq sözündən əmələ gəldiyini, qarışqa>a istiqamətində şəkilçiləşmə prosesi keçirdiyini göstərir. [11, səh.77] M.Məmmədli isə yazır ki, "çox güman ki, ilkin orta əsrlərdə -a danışq faktı kimi fəal olmuş, sonra oğuz tayfalarının dilində normalaşmışdır." [11, səh.78]

-a, -ə şəkilçisi türkmən dilindən başqa müasir türk dillərinin oğuz qrupu üçün əsas morfoloji göstərici kimi çıxış edir. "Yönlük halın ən qədim ifadə formalarından olan -a, -ə şəkilçisi oğuz dillərində tarixi forma, məna və vəzifələrini saxlamışdır. Həmin forma türk yazılı abidələrində -ğa, -gə şəkilçisi ilə müvazi şəkildə işlənmiş, daha çox mənsubiyyət şəkilçili sözlərə əlavə olunmuşdur." [11, səh. 75] Yönlük hallı sözlər Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi inkişafı boyunca da, əsasən, müasir dilimizdə olduğu kimi -a, -ə, -ya, -yə şəkilçisi ilə işlənsə də, İ.Nəsimi, N. Kişvəri, M.Əmani, Məsihi və digər klassiklərimizin dilində bu şəkilçinin -qa, -ka, -ğa, -ğə kimi qədim və müasir qıpçaq, eləcə də karluk qrupu türk dillərində işlək olan variantlarına da rast gəlinir:

Nə halimə behbud, nə dərdimğə təbib,
Nə vəsliinqa ümmid, nə hicranqa şəkib.

Ğeyrətim ol həddədür zülfi-pərişanınğa kim,
İstəmən badi-səba kim olə yoldaşın sənin.

[N.Kişvəri]

Bu məratibğə fələkdin yetdim,
İrür zindan gözümğə gülüstanlıq.

[M.Əmani]

Maraqlıdır ki, M.Əmaninin dilini araşdıran Z.Rzayeva şairin yaradıcılığında yönlük halın -ğa, -kə şəkilçi variant ilə işlənməsini daha işlək hal hesab edir və yazır ki, " Qədim türk dili abidələrində və uyğur yazıçıların əsərlərində işlənən bu şəkilçi [-ğa, -kə] M.Əmaninin "Divan"-ında -a, -ə şəkilçisinə nisbətən üstün yer tutur" [14, səh. 100] H.Mirzəzadə -ğa, -gə şəkilçisinin dilimizdə işlənməsini qədim türk təsiri ilə izah edərək yazır ki, "Azərbaycan dilində arxaik vəziyyətdə olan bu şəkilçinin işlədilməsi qədim türk dillərinin təsirindən başqa bir şey deyildir. Digər tərəfdən orta əsrlərdə Azərbaycan ilə Orta Asiya xalqlarının elm və ədəbiyyat xadimləri arasındakı yaxın münasibət, şairlər arasındakı sənətkarlıq mübadiləsi və s. bu cəhətdən müəyyən rol oynamışdır." [12, səh.76] N.Kişvəri "Divan"-ının dilini araşdıran R.Eyvazova da N.Kişvəridən başqa İ.Nəsimi, Saib Təbrizi, Məhəmməd Əmani kimi sənətkarlarımızın dilində rast gəlinən bu xüsusiyyəti qıpçaq-karluk təsiri ilə izah edərək yazır ki, "bu şəkilçiyə yerli dialektlərimizdə və şivələrimizdə təsadüf etmirik. Deməli, Kişvərinin "Divan"-ında bu tip şəkilçinin işlədilməsi qıpçaq-karluk təsirindən başqa bir şey deyildir. "Şühədanamə" dilində həmin şəkilçinin təqlidi şeir papçalarında üslub ənənələrini saxlamaq məqsədi ilə işlədilməsi bunu bir daha sübut edir." [5, səh.21] Yönlük halın -ğa, -gə şəkilçisini Azərbaycan dili üçün ötəri hadisə hesab edən S.Əlizadə də bu şəkilçinin "Əsrnamə"-nin dilindəki təqlidi şeirlərdə üslub ənənəsini saxlamaq məqsədi ilə işləndiyini göstərir. [6, səh.73]

Yönlük halın -ğa, -gə variantına Nəsiminin yaradıcılığında da bəzi isimlərin hallanmasında rast gəlinir. [3, səh.254]. AMEA-nın Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun nəşr etdirdiyi "Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi" kitabında bəzi dialektlərimizdə özünü göstərən -ğa, -gə şəkilçisinin tarixi dilimizdə işlək olmadığı, yalnız müəyyən dövrdə, müəyyən şairlərin dilində istifadə olunduğu göstərilir. Kitabın 253-cü səhifəsində bir sıra türk dillərində norma səviyyəsinə yüksələn bu şəkilçiyə klassiklərimizin əsərlərində, eləcə də bəzi dialektlərimizdə təsadüf olunduğu göstərilirdiyi halda, 254-cü səhifədə həmin şəkilçiyə nə ümumxalq dilində, nə də dialektlərimizdə təsadüf olunmadığı qeyd edilir. Bir-birinin əksi olan bu fikirlərlə məsələyə təzadlı münasibət əks etdirən yazıda göstərilir ki, "Azərbaycan ədəbi dili tarixində -ğa, -gə şəkilçisi daha çox XV əsrin şairləri Nemətulla Kişvərinin bədii yaradıcılığında özünü göstərir; XVII əsrin söz sənətkarı Əmaninin də qəzəllərində, bayatılarında bu şəkilçi müşahidə edilir. Lakin bütün bunlar Azərbaycan ədəbi dili tarixində səciyyəvi hal kimi qəbul edilə bilməz. Bu, XV əsrdə qıpçaq köklü məşhur Əlişir Nəvai, Hüseyn Bayqara ədəbi məktəbinin bütün Orta və Ön Asiya şairlərinə göstərdikləri təsirlə əlaqədar olan hadisədir. Azərbaycan ədəbi dili tarixində -ğa, -gə şəkilçisinin işlənməsi yalnız Əlişir Nəvai, Hüseyn Bayqara kimi şairlərə təqlidçilik, onları yamsılamaq səciyyəsi daşıyır. Təsadüfi deyil ki, həmin şəkilçiyə ümumxalq dilində, dialekt və şivələrdə təsadüf olunmur." [3, səh. 254]

Maraqlıdır ki, -ğa, -gə şəkilçisinin müəyyən dövr sənətkarlarının dilində işləndiyi göstərilərsə də, bu morfoloji göstəriciyə XVII-XVIII əsr Azərbaycan şairlərinin yaradıcılığında da ara-sıra rast gəlinir. Bunu Məsihidən gətirdiyimiz aşağıdakı nümunədən də görmək mümkündür:

Gəməsi gər könlümə bidad edər,
İşvəsi canımğa rahat göstərir.
Çarəsi bir neçə cami badə mala mal irür,
İşvəsi canımğa rahat göstərir.

-ğa, -ğə şəkilçisinə hazırda mağa, sağa formasında Zaqatala-Qax, eləcə də Qərb qrup dialect və şivələrimizdə rast gəlinir.[15, səh. 118] M.Məmmədli yazır ki, "Azərbaycan dili şivələrində yönlük halın qədim -ka // qa // ğa şəkilçisi şəxs əvəzliliklərinin tərkibində qalmışdır. Manqa // manğa, mənqə, sanqa // sanğa, sənqə, onqa // onğa // unqa // unğa, honğa" [11, səh. 75-76] Müəllif bu şəkilçinin oğuz qrupu dilləri üçün səciyyəvi hesab edilmədiyini göstərsə də, fikrimizcə, dilimizdə yönlük halın bu təzahürünün özünü göstərməsi yalnız qıpçaq-karluk təsiri ilə izah olunmamalıdır. Azərbaycan dilinin tarixi abidələrində, klassiklərimizin əsərlərində, eləcə də dialektlərimizdə rast gəlinən ikiqat hallanma təzahürünü əks etdirən dil faktlarının araşdırılmasından sonra bu şəkilçi variantlarında əks olunan "q", "k", "ğ" ünsürlərinin daha qədim tarixi köklərlə, ikiqat hallanmada tarixən adlıq hal kimi başlanğıc hal funksiyasını yerinə yetirmiş yiyəlik halın sağır nun elementinin qalığı ilə əlaqələndirmək mümkündür. Bu barədə tədqiqatlarımızı daha da dərinləşdirmək niyyətində olduğumuzdan növbəti yazılarımızda mövzu ilə bağlı daha ətraflı məlumatlar verə biləcəyimizə ümid edirik.

Özbək, qazax, türkmən kimi dillərdə yönlük halın yuxarıda qeyd etdiyimiz fonetik variantları ilə yanaşı, -ra, -rə formasına da rast gəlinməsi vurğulayan İ.Cabbarzadə bu ünsürün yer, məkan və sahə mənasını bildirdiyindən bilavasitə yönlük halın qədim şəkilçisi kimi qəbul edildiyini göstərərək yazır ki, "uzun müddət -ra, -rə şəkilçisi bir sıra türk dillərində yönəlmə, məkan istiqamətini bildirməyə xidmət edən şəkilçi kimi işlədilmişdir. [4, səh.33] Dərbənd dialektində də hazırda hancaru sözünün hara, haraya mənası qorunmaqdadır. [2, səh. 100]

A.M.Şerbak türk dillərinin cənub-qərb qrupunda -ğaru, -ğərü şəkilçisinin -aru, -ərü şəklində ilk saitini itirmiş formada geniş fəaliyyət göstərmiş olduğunu qeyd edir. Tədqiqatçıların tarixən daha çox Orxon-Yenisey və uyğur, qismən də Şərqi Türkünstan mətnlərində işləndiyini göstərdikləri [9, səh. 46] -ğaru, -ğərü şəkilçinə dilimizin Lerik rayon şivələrində bu gün də rast gəlinməkdədir. Burada "daşğaru" sözünün tərkibində işlənən -ğaru şəkilçisinin qorunub saxlanması faktını M.İslamov özünün "Azərbaycan dilinin Lerik rayonu şivələrinin bəzi xüsusiyyətləri haqqında" adlı məqaləsində vurğulamış, nümunələr göstərmişdir. [10, səh.74]

-ğaru, -ğərü şəkilçisinin mənşəyi haqqında dilçilik ədəbiyyatında müxtəlif fikir və mülahizələrə rast gəlirik. Əksər tədqiqatçılar bu şəkilçinin tarixən -ğa, -ğə və -ra, -rü hissələrindən yaranmış olduğunu göstərsələr də, həmin hissələrin tarixi funksiyaları haqqında fikir müxtəlifliyi mövcuddur. Şəkilçinin ilk tərəfində iştirak edən -ğa, -ğə elementinin yönlük halın qədim forması olması haqqında tədqiqatçıların əksəriyyəti yekdil fikirdə olduğu halda, -ra, -rü ünsürü barədə xeyli fərqli mülahizələr irəli sürülmüşdür. Belə ki, S.E.Malova görə, -ğaru, -ğərü şəkilçisinin tərkib hissəsini əmələ gətirən -ğa və -ra ünsürlərinin hər ikisi yönlük hal şəkilçisidir, yəni yönlük hal şəkilçisinin qədim fonetik variantlarıdır. [18, səh. 45] E.B.Sevortyanın fikrincə, mürəkkəb tərkibə malik olan -ğaru şəkilçisi tarixən daha qədim olan -ğa, -ka yönlük hal şəkilçisi ilə -pa istiqamət halının morfoloji göstəricisi vasitəsilə meydana çıxmışdır. Müəllif -ğaru, -ğərü şəkilçisini yaradan hər iki elementin mənşəyini şəkilçinin özündən daha qədim hesab edir. [19, səh. 46] "B.Kotviç və B.M.Nasilovun fikrincə, -ğərü şəkilçisini iki tərkib hissəyə ayırmaq olar: birinci tərəf -ğa//-ğə - yönlük hal, ikinci tərəf -ru//-rü isə istiqamət hal şəkilçisidir. Yeri gəlmişkən, qeyd etmək lazımdır ki, vaxtilə Q.İ.Ramstedt də -ri, -rü şəkilçisini istiqamət halın ən qə-

dim ifadə vasitəsi hesab etmişdir.” [9, səh.47] F.Q.İsxakov –ğa yönlük hal şəkilçisinin tarixən müstəqil mənalı söz olan, müasir türk dillərində işlənməyən “ğar” sözündən əmələ gəlmiş [17, səh.103], B.A.Serebrennikov isə -r ünsürünün tarixən istiqamət məzmunu bildirməsi haqqında maraqlı fikirlər irəli sürmüşlər. F.Q.İsxakov belə hesab edir ki, -ğar ünsürünün -ğa şəkilçisinə çevrilməsi türk dillərinin Orxon-Yeniseydən əvvəlki dövrlərə aid hadisədir. Çünki abidələrin dilində artıq -ğaru istiqamət halının, -ğa, -ğə isə yönlük halın şəkilçisi kimi formalaşmışdır. [17, səh.103] Ə.Abdullayev ğaru morfeminin inkişaf prosesini göstərərək yazır ki, “müasir türk dillərindəki faktlara əsaslanaraq, onun iki xətt üzrə inkişaf etdiyi qənaətinə gəlmək olar:

- 1) qarı > qar > qa > a [incə variantları ilə birlikdə]; 2) qar > ar // -ra [digər variantları ilə birləş]
- [1, səh. 116]

N.K.Dmitriyev, J.Deni və A.N.Kononovun fikrinə gəldikdə tədqiqatçılar –ğaru, –ğərü şəkilçisinin -ğa, -ğə yönlük hal şəkilçisi, -ra, -ru isə istiqamət bildirən qoşmadan əmələ gəlməsi qənaətinə gəlirlər. Ş.Xəlilov yazır ki, “-ğaru, -qərü, -ru, -rü, -ra, -rə - qədim istiqamət hal şəkilçiləri öz qəribə taleyi ilə diqqəti cəlb edir. Belə ki, onlar ... türk dillərinin erkən dövrlərində hal şəkilçisi kimi fəaliyyət göstərmiş, lakin zaman keçdikcə öz ilkin xüsusiyyətlərindən əl çəkərək, dilin başqa bir sahəsinə- söz yaradıcılığı prosesinə xidmət etməyə başlamışdır.” [9, səh.48-49]

Fikrimizcə, -ğaru, -ğərü şəkilçisinin qədim yönlük hal şəkilçisi –ğa, -ğə, -qa, -qe, -ka, -ke ilə istiqamət bildirən -ra, -ru qoşmasından əmələ gəlməsi haqqında irəli sürülən fikirlər daha ağlabatandır. Elə müasir dilimizdə işlənən ora, bura sözləri də o tərəfə, bu tərəfə mənasını ifadə etdiyi üçün özündən sonra yönlük hal şəkilçisinin işlənməsinə ehtiyac qalmır. Digər tərəfdən hazırda Azərbaycan ədəbi dilində işlənən sarı qoşması qoşmasının tərkibində də -rı hissəciyi qorunub saxlanmışdır. Müasir dilimizdə özündən əvvəlki sözün yönlük halda işlənməsini tələb edən sarı qoşması tarixən ismin digər halları ilə də işlənmə xüsusiyyətinə malik olmuşdur. Belə ki, tarixi dilimizdə sarı qoşması yönlük halla yanaşı həm də adlıq, yiyəlik və təsirlik hallarda da işlənmişdir. Z.Rzayeva bu fakta aid M. Əmaninin yaradıcılığından aşağıdakı nümunələri göstərmişdir:

“Cananı **Əmani sarı** gəlsə [səh.34]

Kəltürünüz uşbu **mənazil sari** [səh.36]

Hər nəzər kim, ğeyr **cananum sari** salur, mənə,

Cansitan zəxmi irür nayab mərhəm neyləyin? [səh.89]

Göndərə bilsən məni **evim sari**[səh.34]

Gər tüşsə mənim sari güzari [səh.22]

Evi sari eylədi ani rəvan [səh.34]

Göründüyü kimi, I və II misralarda sarı qoşmasından əvvəl gələn söz adlıq halda, III, IV və V misallarda yiyəlik halda, sonuncu misalda isə təsirlik halda işlənmişdir. Halbuki, bu nümunələrdəki sarı qoşması mənasına görə özündən əvvəl gələn isimlərin yönlük halda olmasını tələb edir.” [14, səh. 101]

Yönlük halın –aru, –ərü şəkilçisi ilə işlənməsinə “indi də türk dillərində, o cümlədən Azərbaycan dilində rast gəlinir. Məsələn: iç-rə, dışra, iç-ə-ri, dış-a-rı, o-ra, bu-ra, bə-ri və s. Bu şəkilçilər sözlərə bitişib, tam halda müəyyən məkanı bildirməyə xidmət edir. Burada qapalı və açıq saitlərdə fərq vardır ki, bu da işlədilən dil qruplarının xüsusiyyətindən irəli gəlmişdir.” [4, səh. 33] B.Xəlilov da bu tipli sözlərdə yönlük halın qədim forması olan –ra, -rə şəkilçisinin birik-

miş halda çıxış etdiyini göstərir və yazır ki, “Bu qəbildən olan sözlərdə -ra, -rə şəkilçisi məkan bildirir. Ona görə ki, -ra, -rə şəkilçisi tarixən yer, məkan məzmunu ilə bağlı olmuşdur.” [8, səh. 179] Lakin yönlük hallı məkan bildirən sözlər haraya? sualına cavab verdiyi halda, bu qrup sözlər tərkibindəki hal şəkilçisinin müasir dilimiz baxımından daşlaşmış şəkllə düşdüyünə görə hara? sualına cavab verir. Məsələn: Ora [hara? – haraya?], baxma. İçəri [hara? – haraya?], qaçdı və s.

Məlumdur ki, müasir dilimizdəki “irəli” sözü də tarixən ilğaru, iləri formalarında işlənmiş, yönlük halın qədim şəkilçi variantını özündə əks etdirir. Ona görə də hazırda irəli sözü də hara? sualına cavab verən sözlər sırasındadır. Eyni formaya “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında tez-tez rast gəlinir. Aşağıdakı nümunələrə diqqət yetirək:

Yuqarıdan **aşağa** kafər oğlanı qatı urdı [səh.108]. **Tışra** ayaq yolına çıxdı [səh 110]. **İçəri**- söhbətə girdi [səh.111].

Azərbaycan dilinin Zaqatala və Gədəbəy şivələrində də uyğun faktlar müşahidə olunmaqdadır. Burada işlənən tışqaru sözünün yönlük halda tışqaruya şəkllində çıxış etdiyi müşahidə olunur.[7, səh. 38]

Ş.Xəlilov “Əsrarnamə”nin dilində yönlük halı araşdırarkən -aru, -əri şəkilçisindən də bəhs etmiş, burada bir neçə sözdə həmin şəkilçinin izlərinə rast gəldiyini söyləmişdir.: İləri yeri...; keşiş içəri girdi və s.[9, səh.46] Bundan başqa dilimizdə XX əsrin əvvəllərinə qədər işlək olub sonradan fəallığını itirmiş hancarı // hancaru əvəzliyi də tarixən bir sıra maraqlı keyfiyyətlər qazanmış, müasir ədəbi dilimizdə işlənməsə də Azərbaycan dilinin Qərb qrup dialektlərində, eləcə də Dərbənd dialektində geniş şəkllə iştirak edərək tarixi köklərini qoruya bilmişdir. Tarixən qancaru // xancaru// hancaru // hancarı kimi müxtəlif fonetik variantlara düşmüş bu əvəzlik həm mənə, həm də funksiya baxımından xeyli dəyişikliyə uğramışdır. Tarixən yer, məkan məzmunu bildirən və ədəbi dil vahidi olan bu söz daha sonralar “hara”, “necə”, “nə cür”, “niyə”, “nə üçün”, “nə vaxt”, “nə zaman” kimi müxtəlif mənalarında da işlənməyə başlamışdır.[2, səh. 98-99] Tarixi dilimiz üçün xarakterik olan q-x-h əvəzlənməsini özündə əks etdirən hancarı, həcəri sözünün etimologiyası haqqında müxtəlif fikirlər irəli sürülsə də, həmin sözün “Qədim türk lüğəti”ndə öz əksini tapan kansa sözü ilə -ra,-ru,-rı yönlük hal şəkilçisinin birləşməsindən əmələ gəlməsi haqqında mülahizələr daha ağılabatandır[2, səh.99-100].

Türk dillərində tarixən yönlük hal müxtəlif fonetik variantlarda işlənməmiş olsa da, mənə və funksiyaca əksəriyyətində oxşar, hətta eyni mənaları ifadə etmiş və müasir dövrümüzdə də etməkdə davam edir. Tarixən isimlər, isimləşmiş sifət, say, feili sifətlər, məsdərlər, əvəzliliklər və zərflər yönlük hal şəkilçisini qəbul edərək satlə bitən sözlərdə “y” bitişdiricisi ilə, samitlə bitən sözlərdə isə bitişdirici samit olmadan işlənmişlər. Bir sıra faktlara diqqət yetirək:

Tanrı bilir bir qılını verməyim,
Gər verərlərsə **bana** dünyaca mal.

[Kitabi-Dədə Qorqud]

Ol ucdan **mənzilə** irəməyəvüz,
Öküzümüz, ussumuz dirəməyəvüz.

[“Dastani-Əhməd Hərami”]

Xumarımız çu yazıldı, tur imdi badə götür,
Xumarımız çu yazıldı, ayaq ziyadə götür.

Gül qıldı ərəq yüzi suyini yerə dökdi,
Qılalı nəzər gül yüzün üsdündə **həyayə**.

[Qazi Bürhanəddin]

Düşdüyüm ayru səndən uş yanar od oldi **canımə**,
Ey gözümin çirağı, sən yaxma məni bu narə gəl!

[Nəsimi]

Sufi isən alıb satma,
Halalına haram qatma.
Yolun **əyrisinə** getmə,
Doğru **yola** nəzər eylə.

[Xətai]

Ey **silsileyi-vücudə** nazim,
Rəzzaqi- ərazilü əazim.

[Füzuli "Leyli və Məcnun"]

Qəfəs əsiri olan əndəlib peyğamın,
Çəməndə **bülbülə** ərz eylə, **növbaharə** yetir.

[Qövsü Təbrizi]

O igid kim deyirsən **şahə** pabus,
Kiriiftari-bəla **zindana** məhbus.

[Fədai]

Mən ha səni nuri-ilahi sannam,
Camalının **şöləsinə** dolannam.

Atəşinə mərdü mərdanə yannam,
Bu xasiyyət **mənə** pərvanədəndir.

[Vaqif]

Tarixi mənbələrimizdə, eləcə də dilimizin dialekt və şivələrində yönlük halın bir sıra digər halların yerində, eləcə də digər halların yönlük hal vəzifəsində iştirakına rast gəlirik. N.K.Dmitriyev türk dillərində adlıq halın funksiyaca rus dilində olduğundan daha geniş imkanlara malik olduğunu göstərərək yazır ki, "Əgər rus dilinin adlıq halı yalnız mübtədə halı kimi işlənirsə, başqırd dilindətən kileş [yəni adlıq hal] yalnız mübtədə halı deyil, başqa halları da [təsirlik, yiyəlik, bəzən hətta yerlik, çıxışlıq və yönlük] ifadə edə bilər" [16, səh.62] Adlıq hal haqqında deyilən bu fikri yönlük hala da aid etmək mümkündür. F.Q.İsxakov türk dillərində yönlük halı mənə və funksiya baxımından rus dilinin yerlik halından geniş və zəngin hesab edir. [17, səh. 115]

Tarixi dilimizdə tərəf, yön, istiqamət kimi müxtəlif məzmunlar ifadə edən yönlük halın həm müasir dilimizdə olduğu kimi-a, -ə, -ya, -yə şəkilçisi ilə, həm də -ğa, -ğə, -ğaru, -ğəru kimi tarixi formalarında digər halların yerində işlənməsinə aid çoxsaylı nümunələr vardır. Bəzi nümunələrə diqqət yetirək:

Yönlük halın təsirlik hal mövqeyində çıxış etməsi.

Tarixi ədəbi dilimizdə yönlük halın təsirlik halı əvəz etməsi faktına tez-tez təsadüf edirik. "Kitabi-Dədə Qorqud"dan başlamış əksər bədii nümunələrimizdə rast gəlməyimiz bir daha

sübut edir ki, ismin halları günümüzdə gəlib çıxana, tam formalaşana qədər tam sabit olmamış, həm mənə, həm də funksiya baxımından bir-birini əvəz etmişdir. Məs:

Babasına çağırır soylar, görəlim, xanım, nə söylər.

[“Kitabi-Dədə Qorqud”]

Yönlük halın tarixən adlıq, yerlik, çıxışlıq halların yerində işlənməsi hallarına da tez-tez rast gəlinir. Məs: Fərat çayının qırağına bir-birinə uğraşdılar [“Şühədanamə”]. Ki tökmə qanlı yaşını gözüne [“Əsrarnamə”] və s.

Göründüyü kimi, yönlük hal tarixən dilimizin hal sistemində özünəməxsus rol oynayan, öz mənə və funksional zənginliyi ilə seçilən, ifadə vasitələri baxımından qədim tarixə malik olan hallardan biridir. Bu halla bağlı dilçilik ədəbiyyatımızda çoxsaylı fikirlər və mübahisəli mülahizələr olması da sübut edir ki, yönlük hal Azərbaycan dilində, eləcə də digər türk dillərində zəngin tarixi inkişaf yolu keçmiş, funksional sabitlik əldə edərək bu günümüzdə gəlib çatmışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayev Ə. Türk dillərində yönlük hal şəkilçisinin mənşəyi haqqında. ADU-nun Elmi əsərləri. Bakı, 1969, 3-4, səh. 115-121
2. Azərbaycan dilinin Dərbənd dialekti AMEA. Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu. Bakı, “Elm”, 2009
3. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. II cild. AMEA. Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu. Bakı, 2007
4. Cabbarzadə İ. Azərbaycan dilində ismin yönlük halı. S.M.Kirov adına ADU-nun “Elmi Əsərləri” Bakı, 1959. № 1. səh. 33-47
5. Eyvazova R. Kişvəri “Divan”ının dili. Bakı, Elm, 1983
6. Əlizadə S. “Şühədanamə”də ismin hal kateqoriyası. ADU-nun Elmi əsərləri, Dil və ədəbiyyat seriyası, 1967, № 1 səh.72-79
7. Hüseynov A. Azərbaycan dialektologiyası. APl-nin nəşri. Bakı. 1979
8. Xəlilov B. Azərbaycan dilinin morfolojiyası. I hissə. Bakı, “Elm” 2000
9. Xəlilov Ş. “Əsrarnamə”nin dili. Azərbaycan SSR EA., S.M.Kirov adına ADU. Əlyazmalar xəzinəsindən. Bakı, Elm, 1988. səh. 46
10. İslamov M. Azərbaycan dilinin Lerik rayonu şivələrinin bəzi xüsusiyyətləri haqqında. Azərbaycan SSR EA “Xəbərləri” [ictimai elmlər seriyası], 1962 №11-12, s.74
11. Məmmədli M. Azərbaycan dili şivələrində ismin qrammatik kateqoriyaları. Bakı, Elm, 2003
12. Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi morfolojiyası. Bakı. 1962
13. Rəcəbli Ə. Göytürk dilinin morfolojiyası. Bakı, 2002
14. Rzayeva Z. Məhəmməd Əmaninin dilində hal kateqoriyasının bəzi xüsusiyyətləri. Azərbaycan SSR EA-nın Xəbərləri. Ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası, 1973, № 4. səh. 98-106
15. Səmədova K. Şimal- Qərb qrupu dialektlərinin fonetikasi. Bakı, 2018
16. Дмитриев Н.К. Грамматика башкирского языка. Москва, 1948
17. Исхаков Ф.Г. Имя существительное. ИРСГТЯ, II, морфология, Москва, ст.103
18. Малов С.Э. Памятники древнетюркский письменности. Москва, 1951. səh. 45
19. Севортян Э.В. Категория падежа. ИПСГТЯ, II, морфология, Москва, 1956

UOT: 82.09;82-95

“CƏHƏNNƏM” ROMANINDA OBRAZLAR SİSTEMİNİN GERÇƏKLİK VƏ ALTERNATİV TARİX KONTEKSTİNDƏ TƏHLİLİ

Yeqzar CƏFƏRLİ

Bakı Mühəndislik Universiteti

Bakı / AZƏRBAYCAN

yeceferli@beu.edu.az

XÜLASƏ

Məqalədə əsərin obrazlar sistemi təhlil olunur. Əsərin əsas bədii strukturunu formalaşdıran obrazlar sistemi gerçəklik və alternativ tarix kontekstində şərh olunur. Yazıçı təxəyyülünün uydurması hesab olunan obrazların çox hissəsi ümumilikdə yazıçının ideyalarını əks etdirir. Əsərdə dünya əhalisinin artımı başlıca problem kimi qoyulur. Mətn Dante Aligyerinin “İlahi komediya” poemasının “Cəhənnəm” hissəsi üzərində qurulur. Dantenin ideyalarını müasir dövrümüza gətirən yazıçı postmodern oyun texnologiyası quraraq özlüyündə yeni, fərqli mətn nümunəsi yaradır. Əvvəlki romanlardan tanıdığımız Robert Lenqdon bu əsərdə də baş plandadır. Burada onun köməkçisi rolunda Sienna Brüks iştirak edir. Den Braunun əsərlərində başlıca mövzulardan olan elm-din qarşıdurması bu romanda da davam etdirilir. Den Braun Dantedən fərqli olaraq daha dünyəvi çıxış edir. Məqalədə mövcud hadisələrə qarşılıq kimi qurulan alternativ tarix əsas obrazların iştirakı ilə daha da zənginləşir.

Açar sözlər: Cəhənnəm, obrazlar sistemi, alternativ tarix, postmodern struktur, gerçəklik.

**THE ANALYSIS OF CHARACTER SYSTEM IN THE NOVEL “INFERNO”
IN THE CONTEXT OF REALITY AND ALTERNATIVE HISTORY**
ABSTRACT

Character system of the work is analyzed in the article. Character system that shapes the key literary structure of the work is interpreted in the context of reality and alternative history. Most of the characters that are considered fantasy of writer's imagination generally reflect the ideas of the writer. World population growth is set as a preliminary problem in the work. The text is built on the part “Inferno” of the poem “The Divine Comedy” by Dante Alighieri. The writer that brought Dante's ideas to our modern age creates new and distinctive text sample by postmodern motif-technology. Robert Langdon that is known to us from previous novels is foreground in this work too. Here, Sienna Brooks is his assistant. Science-religion confrontation, that is one of the major themes in the works by Dan Brown is extended in this novel as well. Dan Brown approaches the theme in a more secular way unlike Dante. Alternative history in the article that is built as corresponding to present occurrences flourishes more with the participation of main characters.

Key words: Inferno, character system, alternative history, postmodern structure, reality.

**АНАЛИЗ РЕАЛЬНОСТИ ОБРАЗНОЙ СИСТЕМЫ И АЛЬТЕРНАТИВНЫЙ
ИСТОРИЧЕСКИЙ КОНТЕКСТ В РОМАНЕ «ИНФЕРНО»**
РЕЗЮМЕ

В статье анализируется работа персонажей. Главная особенность работы, которая формирует персонажную структуру интерпретируется в контексте реальности и альтернативной истории. Большинство персонажей в воображении беллетриста отражают идеи писателя. В произведении основной проблемой является рост численности населения в мире. В основу текста взята часть поэмы Данте Алигьери «Чистилище» (Божественная комедия). Писатель переносит идеи Данте в нашу современную эпоху, используя технологии постмодернистской игры и при этом создает новый, иной текстовый пример. Роберт Ленгдон, которого мы знаем из предыдущих романов, также играет главную роль. В роли помощника участвует Сиена Брукс. В этом романе продолжается конфронтация между наукой и религией, которая является одной из главных тем в «Дене Брауне». В отличие от Данте, Дэн Браун высказывается более светский. Альтернативная история, построенная в ответ на событие в статье, обогащается присутствием ключевых фигур.

Ключевые слова: Ад. Система визуализации, альтернативная дата, постмодернистская структура, реальность.

"Cəhənnəm" əsəri müəllifin digər iki əsərində ("Mələklər və İblislər", "Da Vinçi şifrəsi" romanları nəzərdə tutulur Y.C). olduğu kimi obrazlarla olduqca zəngindir. Məqalədə əsasməqsəd obrazların xarakteriztikasını postmodern biçimdə təhlil etməkdir. Əsas diqqətimizi də bu obrazlar sisteminin gerçəklik və alternativ tarix kontekstində ümumiləşdirilməsi yönəldəcəyik. Əsərdə əsas müstəvidə Robert Lenqdon, Sienna Brüks, Bertrand Zobrist, Elizabeth Sinskey və s.obrazlar təhlil edilir. Digər obrazlar da əsərdə iştirak etsə də, əsasən bu dörd obraz qoyduğumuz mövcud problemin qoyuluşunu sabitləşdirmək baxımından önəmlidir. Əsərin obrazlar sistemindən danışdığımız zaman qeyd edək ki, əsər postmodern kontekstdə yazıldığı üçün Dante Aligyerinin "İlahi komediya" əsərinin dekonstruksiyası sayıla bilər. Zaman və məkan olaraq dekonstruksiya zamanı ardıcılıq pozulsa da, ayrı-ayrılıqda zamanlar və məkanlar postmodern əsərdə birləşərək ümumi məzmunun, strukturun formalaşmasını sürətləndirir. *Postmodernizm zamanın ruhu, dövrün intellektual və emosional qavrayışının adekvat ifadəsində daxilən ardıcıl deyil. O, ayrı olanları birləşdirməyə cəhd edir.* [3]

Burada əsas fərqli cəhət əsərin sırf dekonstruksiv adlandırılaraq ümumilikdə mətnin məzmunu və sxematikası ilə birbaşa səsleşməsini təsdiq etməkdir. Lakin bu bağlılıq özünü haçalanmış ideya dəyişkənliyi səviyyəsində göstərdiyindən tam olaraq dekonstruksiya tələblərinə cavab vermir.Qısacası, postmodernizmin yeni mətn qurmaq prinsipi burada çox zəifdir. Yazıçı Dantenin "İlahi komediyası"nın "Cəhənnəm" hissəsini yenidən yazır. Sadəcə Dantenin qoyduğu əsas problemlərdən birini – insanın təmizlənməsi, saflaşması, həqiqətə çatması ideyaları dekonstruksiya edilir. Dantenin əsərində insan bir varlıq kimi günahın və savabın arasında qalır, buna görə də üç yoldan (Cəhənnəm, Əraf, Cənnət) keçərək günahlardan təmizlənməyə istiqamətlənir.

*Adama bənzəyirdim uçurumun dövrəsində
Əvvəllər ürəyimi şirnikdirən xəyallar,
Düşündükcə məhv oldu qorxunun pəncəsində[2,səh. 25]*

Əsərin əvvəlində qeyd olunduğu kimi, Lenqdon yaralı halda xəstəxanada tapılır. Xəstəxana da Dantenin doğma şəhəri Florensiyada yerləşir. Əsərin əvvəlindən yazıçı obrazını Florensiyaya gətirməklə bizi hansı macəraların gözlədiyinə işarə verir. Başına nə gəldiyini bilmir. Kəskin ağrılar onu haldan salır. Sonradan qolunda iynəni görəndəyavaş-yavaş anlamağa başlayır ki, xəstəxanadadır. Lakin heç cürə ona nə olduğunu təxmin edə bilmirdi. *"Otaq parlaq idi. Lenqdon tək idi. Havadan kəskin dərman iyi gəlirdi. Yaxınlıqdakı kardiogram onun ürəyinin sakit ritminə uyğun səs salırdı. Lenqdon sağ qolunu tərpətməyə çalışsa da, kəskin ağrı buna imkan vermədi. Aşağı baxanda damarına taxılan iynəni gördü."* [1, səh.14]

Yanındakı masanın üzərində paltarlarını görsə də, hələ də çoxlu mətləblər ona qaranlıq idi. Den Braun burada əsas qəhrəmanın özəlliklərini verməklə bir növ onun vasitəsilə gerçəklik və alternativ tarix kodeksi qurur və strukturu işləməyə başlayır.

Lenqdon xəstəxanada olarkən gözüne qəribə kabuslar görünürdü. O bunlardan bir tərəfdən diksindir, digər tərəfdən də məsələnin mahiyyətini anlamağa çalışırdı. Can verən vüudlarla əhatə olunmuş çadralı qadının siması Lenqdonu çaşdırırdı. *"Dr. Brüks lövhədə qeydlər edirdi. Üzündəki ifadə dəyişmirdi. "Bu cür yuxu görməyinizin səbəbi nə ola bilər, sizcə?"* [1, səh.17]

Lenqdon xəstəxanaya düşər-düşməz sayıqlamlarını artırmışdı, nəşə mızıldanırdı. Xəstəxanada olduğu müddətdə Dr. Makroni və Dr. Brüks nə baş verdiyini anlamağa çalışırdılar. Burada diqqət yetirmək lazımdır ki, Den Braun bu obrazları Lenqdonu yardımçı kodeksdə verir. Bu obrazlar Lenqdonun xarakteri açmaq üçün olduqca önəmlidir. Yazıcının obrazları xarakteri-

ni ümumi qrupa nəzərən verməsi oxucu tərəfindən müəyyən şübhələrə də səbəb olur. *Qrupu təmsil etmək iddiasında olan şəxs nə istədiyini izah etməyə çalışarsa, buna şübhə ilə yanaşmaq lazımdır, çünki danışan şəxs öz şəxsi fikrini çox böyük cəhdlə insanlara inandırmağa çalışır və ya belə desək, təmsil etdiyi bir amal var.* [4]

Den Braununun yazıçı kimi özəlliklərindən biri də onun memarlıq nümunələrinə biganə qalmamasıdır. Hansı hadisədən bəhs edirsə etsin, orada mütləq hadisələrin cərəyan etdiyi məkanın memarlıq abidələri ilə oxucunu tanış edir və tanışlıq oxucuda maraq oyadır. “Cəhənnəm” romanı da bu qalıbdandır. Burada da yazıçı memarlıq abidələri ilə oxucuları tanış edərək hadisələrə və obrazların xarakterinin açılmasına rəng qatmağa çalışır. “*Lenqdon orta əsr memarlığına yaxşı bələd idi*”. [1, səh.19]

Xəstəxanaya düşər-düşməz Lenqdon bir tərəfdən hadisələri analiz etməyə çalışırdısa digər tərəfdən də, bu cür halda olması onu üzürdü. Digər düşüncəsi də onun kimin bu hala salması idi. Düşünürdü ki, kimsə onu öldürmək üçün sifariş vermişdir. “*Lenqdon beyninin ayıq hissəsi gərgin halda düşünürdü. Kimsə məni öldürmək istəyir.*” [1, səh.30]

Romanda hadisələrin baş verdiyi əsas məkanlardan biri də Adriatik dənizində üzən gəmidir ki, orada Rəis və Vayenta xarakterləri yenə də yardımçı kodeksdə bizi Lenqdonun xarakterini açmağa kömək edir. Lenqdon xəstəxanadan qaçmasionları da təşvişə salır. Düşünürdülər ki, Lenqdon həmin o əşyanı da götürmüşdür. Həmin əşya isə yazıçının obrazlarının roman boyu axratdığı bir maddə idi. “*Bununla belə, düşüüyü durumdan çıxmaq üçün rəisə yardım əlini uzadacaq kimsə lazım idi və Vayenta bu iş üçün ən münasib şəxs idi.*” [1, səh.32]

Yazıçı burada alternativ tarix kodundan istifadə edərək bədheybət varlıq vasitəsilə insanlara mesaj verməyə çalışır, bir növ diqqəti Dantenin “Cəhənnəm”inə cəmləyir. “*Mən Kölğəyəm. Əgər bu videonu izləyirsinizsə, deməli, nəhayət ki, mənim ruhum rahatlıq tapa bilər. Mən dünyaya yerin altından səslənirəm. İşığı əks etdirməyən al qırmızı göl sularının topladığı qaranlıq bir mağaradan*”. [1, səh.54]

Yazıçının Dantenin “Cəhənnəm”inə yönəltdiyi diqqət ümumilikdə postmodernist struktur olaraq əsər boyu həm hadisələri, həm də xarakterləri izləyir. İnsanları uçurumun kənarına gətirən Dante günahların onları məhvə aparmasına işarə verir.

*Ayağımız altında qalaqlanan qayalar
Hər qarışda bir dəhşət yaradırdı azından,
Uçurumun önündə gəlib durduq biqərar* [2, səh.65]

Əsərdə obrazlar sisteminin alternativ tarix və gerçəklik kontekstində təhlili yazıçıda müəyyən zəruri ümumiləşdirmələr yaratmaq meyilləri formalaşdırır. Bu ümumiləşdirmənin əsas kodlarından biri də ÜST (Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı) rəhbərinin silueti idi. Bu obraz əsərin sonlarına doğru canlı olaraq romana gətirilir. Digər ümumiləşmiş kod Bertrand Zobrist obrazıdır ki, yazıçı əsərin çox yerində onu canlı şəkildə oxuculara təqdim etsə də, bir neçə yerdə simvolik olaraq obrazın xarakterinə bənzətmələr verir. “*Arxa oturacaqda iki əsgərin arasında sanki əsir götürülübmiş kimi qəşəng bir yaşlı qadın oturmuşdu. Gözləri şişmişdi, başı isə maşın hərəkət etdikcə o tərəf-bu tərəfə yellənirdi. Ağlımı itirmiş və ya uymuş kimi görünürdü.*” [1, səh.91]

Bu şəxsin kimliyi, hansı planı qurması, bəşəriyyətin xilas (antixilas) üçün hansı tədbirlər görməsi kimi bənzər məsələlər gözədən qaçmır. “*Seyfin içindən kiçik bir əşya tapacaqsınız. Mənə nəsa olsa, istəyirəm, mənim adımdan bir nəfərə çatdırasınız. Bir növ əmanətdir*”.

"Lap yaxşı". Rəis qeyd etmək üçün qələmini götürdü.

"Kimə çadır malıyq?"

"Gümüşü saçlı şeytana". [1, səh.94]

Bəşəriyyətin xilas problemi romanda əsas problemlərdəndir. Bu problem əsərin əsas nüvəsi hesab oluna bilər. İnsanların sayının azaldılması ilə onların xilasa çatması problemləri bir çox nəzəriyyəçilərin (Maltus nəzəriyyəsi) əsərlərində öz əksini tapsa da, Den Braun həmin o nəzəriyyələri özünün yaratdığı Bertant Zobrist obrazı vasitəsilə möhkəmləndirir. *"Bir qədər mü-rəkkəbdir? Əslində yox! Bundan asan heç nə ola bilməz. Əgər adambaşına düşən təmiz suyun miqda-rını artırmaq istəyirsinizsə, o zaman yer üzündə adamların sayını azaltmalısınız. Zəhərli qazların miqdarının azalması üçün sürücüləri ixtisar etmək lazımdır. Okeanda balıq ehtiyatının bərpa olmasını istəyirsinizsə, onunla qidalanan insanların sayının az olması gərəkdir!"* [1, səh.175]

Romanda qeyd olunur ki, insanların elmi texnikanı kəşf etmələri onların öz günahıdır. Bunlar olmasaydı insanların sayı azalmazdı. Buradan belə bir ideya hasil olur ki, insanın icad etdiyi müharibə onun özünü məhv etməyə xəstəliklər, epidemiyalar onu məhv edəcək. Çünki insanların sayının çoxlması dünyadakı qida ehtiyatını da tükədir. Və bu tükənmə sonradan insan-ları bir-birinə vuracaq. Hələ üstəlik kapitalist sivilisasiyanın hakim olduğu sinfi cəmiyyətlər-də sonradan qətlərin və xəstəliklərin sayını da kəskin şəkildə çoxaldacaq. *"Onlar böyük dağıdıcı ordunun sələfləridirlər və bu tükürpədicisi işi özləri tamamlaya bilərlər. Lakin onlar özləri özlərini qırıb qurtara bilməslər, xəstəliklərlə dolu fəsilələr, epidemiyalar, taun, vəba işə qarışacaq və minlərlə, on min-lərlə insan tələfatına səbəb olacaq".* [1, səh.182]

Romanda "Konsorsium" adlı təşkilatın varlığı haqqında kifayət qədər məlumat var. Konsor-sium təşkilatı haqqında yazıçı əsərin əvvəlində məlumat verir. Təşkilatın digər gizli təşkilatlar kimi özünün xüsusi qaydaları, qanunları var idi. Məsələn, Şef öz müştərisi haqqında az mə-lumatlı olmalı idi. *"Protokolun tələbinə görə şef müştəriləri haqqında mümkün qədər az bilməliydi. O, uzun zaman öncə özlüyündə qərara gəlmişdi ki, Konsorsium mənəvi nöqtəyi-nəzərdən müştəriləri haqqında mülahizəyə borclu deyil".* [1, səh.200]

Əsərdəki məşhur "Beşyüzlər zalı" müəllifin haqqında danışdığı nümunələrdən biridir. Burada Sienna ilə Lenqdonun Marta ilə tanışlığı maraqlı hadisələrdəndir. Sienna əvvəlcə özünü Lend-qonun bacısı kimi təqdim etsə də, sonradan dost olduqlarını qeyd edirlər. *"Qonağın Amerikanın tanınmış simvolist və mədəniyyət tarixçisi Robert Lenqdon olduğunu öyrəndikdə bu iki məşhur insanı sarayın qalereyasında müşayiət etmək hissi Martaya xüsusi zövq vermişdi".* [1, səh.217]

"Konsorsium" təşkilatının həyata keçirdiyi layihələr, bəşəriyyətin gələcəyinə doğru meyillə-nən proseslər əsər boyu öz məziyyətini qoruyur. Təşkilatın hər işində aralarında məsləhət et-dikləri, sirləri aşkara çıxararkən sayıq davranmaları diqqətdən qaçmır. *"Konsorsiumun koordi-natoru Laurens Noulton hələ də rəisə zəng vurduğuna görə özünü məzəmmət edirdi. Videyazını sabah mətbuata yaymazdan öncə rəislə məsləhətləşməyin gərəkliliyini bildirdi".* [1, səh.229]

"Konsorsium"un bəşəriyyətin xilas üçün həyata keçirdiyi tədbirlər bir tərəfdən xilas müstə-visində insanların gələcəyindən narahat idisə digər tərəfdən də, insanların sayının azaldılma-sını tələb edərək cəmiyyətin sütunlarını iftar kapitalist təmayüllərə doğru yönləndirirdi. Zob-rist fəaliyyətə başladığı anlarda qarşısına qoyduğu məqsədə görə gündəmdə idi. Sonradan in-tihar edərək gündəmlərin sayını ikiləşdirdi. *"Zobrist təkcə biotəbabət dünyasında uğurlu şəxsiy-yyət olması ilə deyil, həm də ötən həftə inthar etməklə baş xəbərlərə çevrilmişdi".* [1, səh.230]

Dantenin cəhənnəmə səyahəti burada onun başına gələnləri Den Braun dekonstruksiya edərək günümüze gətirir və günümüz insanını ayıq-sayıq olmağa səsləyir. Dante ilə bağlı Den Brau-

nun qeydlərindən danışdığımız zaman bir vacib məqamı da qeyd etməyimiz zəruridir. Bildiyimiz kimi Dante qatı katolik idi və bütün dünyanın katolik olmasını arzu edirdi. Xristianlıqda 3 rəqəmin müqəddəs olduğunu, həmçinin Dantenin yaradıcılığında da davam etdirildiyinin şahidi oluruq. Əsərin 3 fəsildən ibarət olması, üç əsas qəhrəmanın olması (Dante, Vergili, Beatrice) və başqa bu kimi işarələr Dantenin 3 rəqəminin müqəddəsliyini əsərdə tərənnüm etdiyinə işarədir. Den Braunun əsərlərində xristianlıqla bağlı ziddiyyətli fikirlərin şahidi olmamışımız baxmayaraq burada yazıçı xristianlığın bu məziyyətini – 3 rəqəminin simvolikliyi tənqid etmir, əksinə Danteyə qoşularaq onun əsərini təhlil etməyə meyillənir. Bütün bu simvolik prosesləri fikir istehsalı olaraq dəyərləndirmək olar. *Ona görə də, postmodern əmtəə istehsalı və təcrübələrdəki yenilikləri başa düşmək üçünsimvolik istehsalatda, xüsusilə də, incəsənət adamları, intellekt sahibləri, akademiklər və mədəni vasitəçilər arasında dəyişən əlaqələrdə və onların biznesmenlər, siyasətçilər və administratorlardan ibarət daha geniş sinfində fərqli hala gələn (dəyişən) müstəqilliklərində mütəxəssislərə dahaböyük şöhrət gətirən prosesləri cəmiyyət daxilində (miqyasında) araşdırmalıyıq.* [5, səh.35]

Yazıçı Dantenin durulma mərhələsinə çatmaq üçün anıdan göyə qalxmasını qeyd etməklə simvolik olaraq əsərin bu hissəsini günümüzə əlaqələndirməyə çalışır. *“Dante böyük İblisin tüklü qarnı boyu aşağı düşməli olmuşdu. O, İblisin göbəyinə çatan zaman – dünyanın alleqorik mərkəzi – dünyanın cazibəsi birdən yerini dəyişir və Dante durulma mərhələsinə çatmaq üçün aşağı düşmək əvəzinə anıdan yuxarı dırmanmalı olur”.* [1, səh.244]

3 rəqəminin müqəddəsliyi, həmçinin 3 rəqəminin kvadratı olan 9 rəqəminin əsərdə əks olunması Danteyə işarə olmaqla həm də günümüzün reallıqlarına göndərmə sayıla bilər. Necə ki, Dantenin də ideyası bu idi. Dini kitablarda cənnət, cəhənnəm haqqında haqqında kifayət qədər məlumatlar olsa da, ümumilikdə bədii əsər kimi, konkret olaraq poema səviyyəsində Dante ustalıqla bu səhnələri canlandırır və ədəbi estetik nümunə yaratmağa nail olur. *“Gördüyünüz kimi, cənnətlər yerin ortasında yeddi konsentrik sferada əks olunub. Cənnətin dünya ətrafındakı doqquz mərtəbəli quruluşu yerin altındakı doqquz xəndəyi əks etdirərək balans yaratmaq məqsədilə göstərilir. Çox güman ki, doqquz rəqəminin Dante üçün təkrarlanan mövzu olması diqqətinizdən yayınmayıb”.* [1, səh.310-11]

Əsərdə işlədilən ifadələrin çoxunun mesaj xarakteri daşması təsadüfi sayılmamalıdır. Belə ki, hər bir aforizmdə həyat həqiqətləri ilə səsələşən məqamlar vardır. İnsanlar çox zaman bir hadisəni yaşamadan onun doğru və yanlış olması ilə bağlı fikri yürütməkdə çətinlik çəkə bilərlər. Məsələn, adicə suyun dəyərini bilməyən adam onu israf edərcəsinə çox işlədə. Lakin o Afrikada susuzluğun tüğyan etdiyi bir ölkədə yaşasa suyun qədrini daha yaxşı bilər və onu boşuna israf etməz. Belə ki, suyun vacibliyi, həyatı əhəmiyyət kəsb etməsi haqqında susuz bir ölkədə yaşayan bir insanda rahat və dolğun danışa bilər. Romanda da bu məsələlər, həmçinin oxşar məqamlarla bağlı fikirlər vardır. *“Cinsi məsələləri bəkir qalacağına and içmiş 80 yaşlı kişilərdən yaxşı kim izah edə bilər ki?”.* [1, səh.335]

Əsərdə vacib simvolik obrazlardan biri də Dantenin maskasıdır ki, bu da əsərdə obrazlar sisteminin vacibliyini şəxələndirən əsas prinsiplərdəndir. Bu maska postmodernist stuktur vəhidi olaraq əsərdə çox işlənmədiyi üçün, üstəlik sırf dedektiv hadisələrin davamı üçün lazımlı simvolik obraz olduğu üçün bunun üstüdə çox dayanmağı lazım bilmirik. Lakin onu qeyd etməliyik ki, Ferris və Siennanın Lenqdonu amneziyadan xilas etməsi üçün maskanı seçmələri təsadüfi deyildi. Çünki əksər gizli mətləblər məhz o maskanın arxasında gizlənmişdi. *“Özünü məhvərdən qopmuş kimi hiss edirsən yaqın ki”, - Ferris əlavə etdi, “amma bizə indi sənin beynini qorumaq lazımdır ki, irəli gedə bilək. Bu maskanın nə deməyə çalışdığını bilmək bizim üçün çox önəmlidir”.* [1, səh.340]

Den Braun əsərdəki hadisələri danışa-danışa təbiət gözəlliklərinə də biganə qalmır, İtaliyanın əsarəngiz təbiəti ilə oxucuları tanış edir. *“Lenqdon üzünü pəncərəyə tutdu. İtalyan kəndlərinin çalaları birləşərək gözəl ahəng yaradırdı. Getdikcə meynəliklər və fermalar yerini Appenin dağlarının atəyinə uzanan düzənliklərə verirdi”*. [1, səh.341]

Əsərin obrazlar sistemindən danışarkən yazıçının tez-tez Lenqdonu mühazirələrinə səyahət etməsi diqqətdən qaçmır. Yazıçı dini simvolika ilə bağlı tələbələrinə verdiyi mühazirələri canlandıraraq əsərin strukturun ilə vəhdət təşkil etdirməyə çalışır. Bu məqam Den Braunun Lenqdonla bağlı olan hər dörd əsərində var. Hər əsərdə əsərin mövzusunə uyğun mühazirələr deyən Lenqdon *“Cəhənnəm”* romanında da Dante haqqında tələbələrinə mühazirə oxuyur. Əsəri oxuduqca aydın hiss olunur ki, Den Braun Danteni ustad sayaraq, çox önəmli şəxsiyyət hesab edir və onu öyrənməyin vacibliyi qeyd edir. Dantenin *“İlahi komediyası”* – əsas da onun daha dolğun olan *“Cəhənnəm”* hissəsini çox şaxəli əsər adlandıraraq onun önəmini artırır. Əsərdə dini, siyasi və fəlsəfi təfsirlərin olmasını qeyd edən yazıçı *“İlahi komediya”*-nın öyrənilməsini Tövratla bərabər tutur. İnsanların müharibələrdən qaçması, sülh arzulaması maraqlı bir paradoks kimi izah edilə bilər. Baxmayaraq ki, insanın qaçmağa çalışdığı müharibəni də insan özü yaratmışdır.

*Qorxunc vuruşmalarda, yürüşlərdə, davada,
Bəzən də canlarını qurtarmaq həsrətilə
Qaçanları görmüşəm ya atlı, ya piyada* [2, səh.115]

Yazıçını Dante mövzusunda tamamilə haqlı saymaq olar. Əsər öz bədii çəkisinə, məziyyətlərinə görə sanballı və spesifikdir. Bu baxımdan bu əsərin öyrənilməsi, tədqiq olunması çox vacibdir. Den Barun həminin əsərin çox asan əsər olmamasını, onu oxuyub mətnaltı mənasını anlamağın çətin olduğunu da təkidlə qeyd edir. *“Dantenin bu allegorik əsəri dini, siyasi və fəlsəfi təfsirlərlə o qədər zəngindir ki, Lenqdon tez-tez tələbələrinə italyan şairin külliyyatının, ən azı, Tövrat qədər tədqiq olunmasının gərəkliyini söyləyirdi. Sətirləri oxuyub altında yatan mənanı dərhal anlamaq da çətinidir”*. [1, səh.343]

Lenqdon Sinskeylə xarici əlaqələr şurasında görüşərkən onunla bəşəriyyətin gələcəyi barədə çox danışmışdı. Onlar nüvə silahının artımından, vəba virusundan və başqa digər bəşəriyyəti narahat edən məsələlərdən danışaraq müzakirələr aparmışdı. Lenqdon düşünürdü ki, hansı dövrlər Vəbanın yayılmasına dəstək verə bilər ki? Sinskeysə onun bu sualı ətrafında düşünərək nüvə silahına eyham vuraraq bu silahı bazara çıxaran dövlətlərin də məhz bu virusu yaymasına şübhə qalmayacağına işarə edir. *“Nüvə silahlarını qara bazara çıxarmağa çalışan dövlətlər. Unutma ki, effektiv virus həm də vacib biokimyəvi silahdır və çox baha başa gəlir. Zobrist asanlıqla öz tərəfdaşlarına yalan deyər və onları virusun məhdus sayda olacağına inandırır bilərdi. Yaratdığından nəyə qadir olduğunu özündən başqa kimsənin bilməməsi də kifayət qədər mümkündür”*. [1, səh.365]

Əsərdəki obrazlar sistemini formalaşdıran şəxslərdən biri də Misrat obrazıdır ki, onu əsərin sonlarında görürük. Den Braun obrazlarını Türkiyəyə gətirməklə bir çox sirləri açmağa çalışır. Əsər ümumiliklə təsvir baxımından çox kasıb olsa da Türkiyədəki memarlıq nümunələrinin təsviri göz oxşayır. Den Braun maraqlı tablolar quraraq oxucunu həyəcanlandırmağı bacarır. Qeyd olunur ki, Lenqdonun qəfildən səcdəyə qapılması Mirsatı da təəccübləndirir. Lenqon sonradan qulağını daşın üzərinə qoyur. Daş buz kimi soyuq idi. Aşağıdan gələn səs Dantenin *“Cəhənnəm”*-inin sonunu danışdı. *“Mirsatın təlaşla qışqırmasına baxmayaraq, Lenqdon ovuclarını məzarın üzərinə qoyub səcdə etdi. Sifətini yerə yaxınlaşdırarkən Məkkəyə səcdə etdiyinin fərqinə vardı. Görünür ki, bu hərəkəti Mirsatı bir az da çaşdırdı. İndi o, dinməzə dayanmışdı”*. [1, səh.492]

Zobristqatı Dante azarkeşi idi. O yazdığı şeirlərdə belə Dantenin fikirlərindən istifadə edirdi. Zobrist Dantenin "Cəhənnəm"ini xilas modeli görərək hazırladığı virusu da buna xidmət etmək üçün yaratmışdı. O Dantenin insanları "Cəhənnəm"ə gətirib yandırmaqla onları xilas edə-cək deyə düşünürdü. Lakin cəhənnəmə düşmüş insanların heç də hamısı xilas olmur. Buradan belə bir nəticə çıxır ki, başqa insanlar cəhənnəmdə yanan insanların ölümü ucabından xoşbəxt olur. Əsərdə maraqlı tərəflərdən biri də Zobrist Bertranda Sienna arasında olan əlaqələr idi ki, bu tədqiqatçıları da yaxından düşündürə bilər. Belə ki, Sienna Lenqdonndan bu əlaqəni gizlət-mişdi. Onun məqsədi, həyata keçirməyə çalışdığı planlar Siennanı da çaşdırmışdı. Yazıçı aşı-ğıldakı sitatda olduğu kimi bunu xüsusi vurğulayaraq onun məqsədlərinin vacibliyini bir daha qeyd etmiş olur. *"Sienna ah çəkdi. Robert, mən Bertranda yaxşı tanıdığımı səndən gizlətmisəm. O, alim idi. Mütləq nəticəyə nail olmaq istəyirdi. Mən indi başa düşürəm ki, lövhədəki tarix virusun yayıl-ma tarixi deyilmiş. Tamam başqa bir şey imiş, onun məqsədi üçün vacib nəşə".* [1, səh.531]

Əsərin əsas ideyası kimi insanların sayının azaldılması, bu azalmanın bəşəriyyətin gələcəyinə verəcəyi töfhə (zərər) indinin özündə də müzakirə mövzudur. Bir sıra ölkələrdə baş verən müharibələr nəticəsində insanların sayı azalmağa doğru gedir. Bir tərəfdən düşünülə bilər, insanların sayının azaldılması yerin təbii ehtiyatlarından istifadənin balanslaşmasına gətirib çıxaracaq. Lenqdonun fəaliyyəti, ümumilikdə yazıcının ideyaları obrazlar səbiyyəsində portret şəklində canlanır və obrazların xarakteristikasını onların fəaliyyəti ilə qarışdır salmır. *Ədəbi-bədii portret və ya obraz anlayışını nitq portreti ilə, yəni əsərdə iştirak edən surətin nitq manealarının xarakteristikası ilə qarışdırmaq olmaz, çünki həmin nitq xarakteristikası personajın ümumi ədəbi-bədii portretinin yalnız bir hissəsini təşkil edir.* [6, səh.8]

Ümumilikdə həm obrazın xarakteristikası, həm də hadisələrin dinamikası postmodern əsər miqyasında birləşərək vahid kontekstdə ifadə edilmir. Bəşəriyyətin xilas modelini də bu qəbil-dən düşüncək ideyaların haçalanması müəyyən mənada başa düşülür. Çünki kapitalizmin hakim olduğu cəmiyyətlərdə kapitalın gücü ilə müəyyən olunan bir sıra prinsiplər nisbətən kapitaldan məhrum olan insanların taleyinin kölgə altına düşməsinə təsir edir.

Nəticə olaraq qeyd edək ki, Den Braunun Danteyə nəzərən yazdığı bu əsər insanları günah-lardan təmizlənməyə səsləyir. İnsan yalnız özünü təmizləməklə həqiqətə çatır, saflaşır bilər. Yoxsa özümüzə bərabər çirkinliyimizi də gələcəyimizə aparsaq gələcəyimiz də çirklənəcək. Yazıçı əsərin sonlarında bir daha Dantenin "Cəhənnəm"inə işarə edərək simvolik gecəni ümu-miləşmiş ifadəyə çevirir. "Bu gecəni unutma"-deyərək insanın başına gələcəkləri heç zaman unutmasını vurğulayır. İnsan həmişə hər hansı bir əməl tutarkən başına gələcəkləri düşün-məli, günahlarından dərs çıxarmalıdır. Dantenin "Cəhənnəm"ində saflaşır "Əraf"a, son olaraq isə "Cənnət"ə düşənlər bu gecənin önəmini anlayan insanlardır. Bütün bunlar bir təbəqələş-mə meyarı kimi başa düşülə bilər. *Tarixin sonunun bu təhrikəddi haddən artıq sadələşdirilmiş post-modern hekayəsinin əksinə olaraq, biz şəhər daxilində təbəqələşmə, iyerarxiya və sequeqasiyanın davam-lılığına dəlalət etməliyik.* [5, səh.107]

Bu gecə (Cəhənnəm) onları əbədiyyətə (Cənnət) aparır. Yazıçı bu fikrin qədimdən qaynaqlan-dığını qeyd etsə də "İlahi komediya"nın oxuduğumuz zaman bu fikrin Danteyə məxsus oldu-ğunu görə bilərik. Düzdür, qədim yunan ədəbiyyatında buna bənzər fikirlər mövcud idisə də, bunu əsər halına salan, bədiiləşdirən məhz Dante Aligyeri oldu. Dantenin "Cəhənnəm"i saflaşmanın simvolu kimi qəbul olundu. Den Braun da yaratdığı mətn üçün ancaq və ancaq bu mətni dekonstruksiya edə bilərdi. Düşünə bilərik ki, Cəhənnəm haqqında dini kitablarda da kifayət qədər məlumat var. Bir məqamı unutmayaq ki, Den Braun heç də Dantenin "İlahi ko-

mediya”sını seçməklə dini kitabları önəmsizləşdirmir. Əsas səbəb dini kitablardakı “Cəhənnəm” mövzusunun daha çox dini nəsihət məzmununda işlənməsidir. Dantenin “Cəhənnəm”i isə sırf poetik struktur olaraq bizi düşündürür.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. Den Braun. Cəhənnəm. Bakı, Qanun. 2017.
2. Dante Aligyeri. İlahi komediya. “Şərq, Qərb” nəşriyyatı. Bakı, 2004
3. Nikitina İrina. Postmodernist sənət. <http://www.azyb.-net/cgi-bin/jurn/main.cgi?id=703>
4. Terry Heaton. Protest, postmodern style, <http://thepomoblog.com>
5. Featherstone M. Consumer Culture and Post-Modernism. L., 1991
6. Məmmədova Z.Ş. «Bədii mətndə xarakteroloji nitq və onun ifadəsi problemləri». Filologiya elmləri doktoru alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın avtoreferatı. Bakı, 2011

UOT: 82:398

БЫТОВАНИЕ РУССКИХ ПОСЛОВИЦ И ПОГОВОРК В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

Кямаля Яшар кызы ЮСИФОВА

Бакинский Инженерный Университет

kyusifova@beu.edu.az

РЕЗЮМЕ

Пословицы и поговорки являются произведениями народного творчества. Бытуя в народе и постоянно пополняя свой фонд, афористические жанры шлифовались, обогащаясь новыми жизненными наблюдениями духовно-нравственного и философского характера. Они близки друг к другу по своим художественным признакам. Фольклорные сокровища русских живущих в Азербайджане касаются всех сторон их жизни и быта в этой древней земле. В данной статье в первые рассматриваются и анализируются история и бытование русских пословиц и поговорок и, бытующих в Азербайджане. Основное внимание уделяется вопросам трансформации и концептуального уровня русских поговорок и пословиц. Выясняется смысловое сходство этих изречений с азербайджанскими пословицами, поговорками. В статье также было отмечено тематическое многообразие русских пословиц и поговорок в Азербайджане

Ключевые слова: Азербайджан, русские, пословицы, поговорки, культурные ценности, жизненный уклад.

AZƏRBAYCANDA RUS ATALAR SÖZLƏRİ VƏ ZƏRBI-MƏSƏLLƏRİN MÖVCUDLUĞU

XÜLASƏ

Atalar sözləri və zərbi-məsəllər xalq yaradıcılığı əsərlərindən hesab olunur. Bu aforizm janrları xalq arasında yaşayaraq, öz fondunu daima dolduraraq cilalanmış, mənəvi və fəlsəfi xarakterli həyatı müşahidələrilə zənginləşmişdir. Onlar bir-birlərinə bədii əlamətlərinə görə çox yaxındırlar. Rusların və azərbaycanlıların bu folklor xəzinəsi həyat və məişətin bütün sahələrini əhatə etmişdir. Məqalədə ilk dəfə olaraq, Azərbaycanda bu gündə yaşamaqda davam edən rus atalar sözləri və zərbi-məsəllər in təhlili aparılır, transformasiyası və konseptual səviyyəsinə xüsusi diqqət yetirilir, rus və azərbaycan atalar sözləri və zərbi-məsəllərin məna oxşarlığı müqayisə edilir, eyni zamanda mövzu rəngarəngliyi qeyd edilir.

Açar sözlər: Azərbaycan, ruslar, atalar sözləri, zərbi-məsəllər, mədəni dəyərlər, həyat tərz.

Введение

Русские в Азербайджане после азербайджанцев и лезгин являются третьей по величине этнической группой в Азербайджане и одной из крупнейших диаспор за пределами современной России. Надо отметить, что культурное разнообразие и плюрализм являются одним из важнейших факторов культуры.

«Азербайджан издревле прославился как родина разных народов и культур. Этот край служил своего рода мостом между восточной культурой, с одной стороны, и мировой, европейской культурой, с другой... В Азербайджане, во все периоды истории отличавшемся разнообразием национально-этнического состава, существуют реальные источники этого разнообразия. Взаимоотношения десятков религиозно-этнических сообществ, проживающих в Азербайджане, обусловили единство разнообразия их культуры и фольклора, диалектов, обычаев, быта, системы вероисповедания и др.» [15] В Азербайджане исторически сложилось одинаковое - нормальное отношение ко всем народам, национальным меньшинствам и этническим группам. Азербайджанское государство, осуществляя последовательную и правильную национальную политику, добилося важных успехов в сфере обеспечения прав национальных меньшинств.

Ещё в начале первой половины X века возник интерес к Азербайджану в России. Это было связано с походами в Азербайджан русских, а позднее – с частыми посещениями русскими купцами и путешественниками таких городов Азербайджана, как Дербент, Баку, Шемаха, Бардаи др. В русской летописи «Повесть временных лет» (XII в.) упоминаются такие страны древнего Азербайджана как Мидия и Албания.

XI-XII вв. на базарах Дербента, Шемахи, Баку, Барды, Ардебилля появляются русские, а на рынках России – азербайджанские купцы. Взаимосвязи Ширванского ханства с русскими княжествами становятся более тесными и приобретают не только торгово-экономический, но и политический характер. Из русских летописей, явствует, что дворцы русских князей, а с XV-XVI вв. и русского царя украшали ковры и шелка, вывезенные из Баку, Шемахи и Дербента. В XV в. Ширваншах и Московский великий князь Иван III обменялись дипломатическими миссиями. «Аналогичную миссию осуществляли прибывавшие в Азербайджан в последующие времена дипломаты и купцы, также оставившие путевые заметки. Наиболее ценными из них являются записи Ивана Брехова (1614-1615 гг.), князя Михаила Баратынского (1618 г.), московского купца Федора Котова (1623 г.), Артемия Волинского (1715 г.), и, особенно, полковника, историка, в последующем действительного члена Российской Академии наук П.Г.Буткова, побывавшего в Азербайджане в 1796-1797 гг.»[13]

В 1830-1850-х годах, после заключения Туркменчайского договора на территории Азербайджана стали появляться первые русские поселения. Первым законодательным актом, санкционирующего переселение стало издание 20 октября 1830 года правительственного распоряжения о переселении раскольников и сектантов в «закавказские провинции».

Русские переселялись из внутренних губерний России. По утверждению сенатора Кузьминского первым добровольным переселением из русских было переселение молокан из Оренбургской губернии в 1830 году. Среди первых русских селений были Вель, Привольное, Пришиб, Николаевка, Ивановка. «Начиная с середины 1833 года происходит переселение русских сектантов в Шемахинский и Шушинский уезды, затем в Ленкоранский уезд. Некоторое время «сектантам» запрещалось селиться в городах. Чуть позже они основали слободы в Шемахе и лишь в 1859 году им было разрешено поселение слободой в Баку.» [3, стр.7] За 1841 – 1847 гг. в Елизаветпольской губернии были образованы селения Славянка, Ново-Горелое, Ново-Троицкое и Ново-Спасское. Они состоялись исключительно из духоборов.

«По архивным сведениям, в 1852 году, при водворении переселенцев в Елизаветпольской губернии, им на дым отводилось земли больше, чем местным жителям: 60 дес. В апреле 1899 года Комитет министров Российской империи издал закон, разрешавший передачу свободных государственных земель на Кавказе лишь крестьянам коренного русского происхождения.»[2, стр.322]

Русские с момента своего появления на территории Азербайджана в XIX веке, играли важную роль во всех сферах жизни страны, особенно в советский период и в первую очередь в её столице-городе Баку.

Русские в Азербайджане находились и жили как религиозные поселенцы, как представители имперской. «Русские старообрядцы оказались не только в иноэтническом... окружении, но и в существенно иных культурных условиях; отличия усиливались также различными конфессиональными традициями. Такое положение сохранялось вплоть

до конца XIX века, когда постепенно под воздействием капиталистических отношений эта самоизоляция начала расшатываться» [12].

Сейчас они являются гражданами единого интернационального государства. «Сегодня многотысячная община русских в этой стране-важнейший элемент многоцветия большой семьи граждан Азербайджана разных национальностей» [7, стр.10]. Культурное разнообразие и плюрализм представляют собой один из важнейших факторов культуры. У русских и азербайджанцев общие не только исторические, но и культурные, литературные и культурные, литературные судьбы.

Русская община в Азербайджанской Республике – самая многочисленная на Южном Кавказе. Благодаря мудрой государственной политике общенационального лидера Гейдара Алиева и Президента Ильхама Алиева обеспечены все гражданские права русского населения нашей республики. Представители русской диаспоры принимают активное участие в жизни страны. В Азербайджане успешно функционируют такие общественные организации, как Русская община Азербайджана, Ассоциация русской молодежи Азербайджана, Землячество казаков в Азербайджане, общество блокадников Ленинграда, Центр русской культуры, издаются десятки печатных органов на русском языке. В регионах сохранились села, где уже двести лет компактно проживают этнические русские, в основном молokane, сохранившие традиционный хозяйственно-этнографический уклад жизни, обычаи и фольклор. Взаимоотношения русских и азербайджанцев обусловили единство разнообразия их обычаев, быта, системы вероисповедания, культуры и фольклора.

Фольклор оказывал и продолжает оказывать на наше сознание и чувства огромное воздействие, пробуждая в каждом из нас сокровенные мысли и сильные эмоции. Именно при помощи образного слова осуществляется связь с предыдущими столетиями и развивается традиционное культурное наследие народа.

Всё культурное богатство прошлых лет включается в орбиту наших духовных потребностей путём устного и письменного словотворчества и, таким образом, участвует в перманентном процессе воспитания современного человека. Пословицы и поговорки являются источниками богатой эмоциональной информации. Они продолжают играть неопределимую роль в эстетическом обогащении людей, народов и их взаимоотношений.

«Для существования, функционирования, развития традиции исторической родины в анклавe необходимо сочетание следующих условий:

1. Начальный, первопоселенческий фольклорный потенциал должен был иметь энергию саморазвития, т. е. обладать признаками корпуса русского фольклора, иметь высокое начальное личностное «обеспечение».
2. Фольклор должен оказаться адекватным функционированию жизненного цикла, укладу, бытовым условиям на новой территории.
3. Влияние иноэтнического окружения не должно быть агрессивным.
4. Экономическое положение русских поселений по отношению к окружению должно было быть стабильным»[11].

Пословицы - это суждения, заключающие в себе законченную мысль. Они возникают из наблюдений, из того, что уже подтверждено и проверено жизнью.

Пословицы наиболее многогранно и полно раскрывают национальный характер, менталитет, совокупность наиболее значимых черт этноса и нации. Они являются одним из главных средств хранения и передачи этнокультурной информации. «Форма пословицы обусловлена функционально. Поскольку пословица представляет собой фольклорный жанр, то она обладает особенностями, непосредственно отражающими природу этого жанра. Важнейшая особенность пословичного жанра заключается в выражении народного опыта, в назидании, обобщении взглядов на мир и человека» [6, стр. 10].

У азербайджанцев пословица называется «аталар сёзю» и означает «слова отцов» или «слова предков».

Большая часть азербайджанских пословиц и поговорок сложены в стихотворной форме. Размеры стихов имеют разный диапазон – от двух слогов до десяти и более. Многие из пословиц сочинены в виде двустиший, однако встречаются пословицы и поговорки из пяти-шести строк. Эти поэтические приёмы способствуют быстрому запоминанию пословиц и поговорок и их широкому распространению. Русские пословицы и поговорки как неотъемлемая часть русской культуры, создавались народом, жившим на родной земле, входили в древние письменные источники, заимствовались из произведений литературы.

«Великий русский писатель Михаил Александрович Шолохов, говоря о сокровищнице народной мудрости, высказал удивительно интересную фразу: «Их тысячи, десятки тысяч! Как на крыльях они перелетают из века в век, от одного поколения к другому и не видна та безграничная даль, куда устремляет свой полёт эта крылатая мудрость...» Остаётся нам добавить к мудрым словам классика лишь следующее: бережное отношение народа к своему фольклору – гарантия жизнеспособности его культуры, его духовности и его места в современном мироздании» [14].

Русские и азербайджанские пословицы передают неповторимый колорит Кавказа. Обширен круг тем и идей пословиц, обобщавших житейско-бытовой опыт народа. И для этих пословиц характерна высота социальных нравственно-этических помыслов народа. Пословицы несут отпечаток былого жизненного уклада с его своеобразной моральной оценкой ряда бытовых и идеологических явлений. Эти пословицы также улавливают своеобразие природы, быта, жизненного уклада. «Пословицы определяют людей, явления, поступки, действия обязательно с оценочной точки зрения. Великий русский лексикограф Владимир Даль выделил для своих пословиц сто семьдесят девять тематических рубрик: пословицы о предметах веры (бог, грех, набожность, раскол и проч.), о судьбе (терпенье, на дежды и др.), о счастье (удаче), о богатстве и бедности, тороватости, скупости, о бережливости и мотовстве и прочем. Эта тематика столь же обширна, как жизнь народа» [11].

Рассмотрим конкретные примеры по следующим темам русских и азербайджанских пословиц:

Мудрость, знания, наставления:

В азербайджанском языке

«Aqılə bir işarə bəsdır

Ağıl yaşda deyil, başdadır

Elm ağlın çıraqıdır.» [1, стр.25, 100, 264]

«Мудрость в голове, а не в бороде
Умному намек, глупому толчок
Учение свет, не ученье-тьма.»[16]

Мужество, находчивость, удаль:

В азербайджанском языке

«İgidlik ondur, doqquzu fənd
Ehtiyat igidin yaraşığıdır
Qurddan qorxan qoyun saxlamaz
Qorxaq gündə yüz yol ölər, igid ömründə bir yol
Namərdin plovundan mərdin qaşıqaşı
Qoyunu qurda tapşırdın, sürüdən əlini üz» [1, стр.136, 155, 185]

В русском языке

«В осторожности превосходство
Не силой борются, а умением
Герой умирает раз, трус-тысячу раз
Волков бояться-в лес не ходить
Лучше вода у друга, чем мед у врага
Доверить стадо волку-не видать толку» [16]

Труд:

В азербайджанском языке

«Hər cəfanın bir səfəsi var
İşinsanıncövhəridir
İşləməyən-dişləməz
Əməkinsanıucaldır» [1, стр.121, 133, 105.]

В русском языке

«Во всяком хude не без добра
Человек рожден для труда
Не потрудиться, так и хлеба не добиться
Кто хорошо трудится, тому есть чем хвалиться» [16]

Семья:

В азербайджанском языке

«Biri od olanda, o biri su olmalıdır
Uşağı oxudan atanın kisəsi, ananın kasası» [1, стр.48, 226]

В русском языке

«Муж с огнем, жена с водою
Согласие да лад в семье клад» [16]

Дружба:

В азербайджанском языке

«Bağda ərik var idi, salam-əleyk var idi, Bağda ərik qurtardı, salam-əleyk qurtardı
Bir gün duz-çörək yediyin yerə qırx gün salam ver

İki at bir mıxa bağlanmaz

Yaxşı dost qara gündə məlum olar» [1, стр.48, 133, 233]

В русском языке

«Есть пирожки-есть и дружки, Нет пирожков-нет и дружков

Хорош тот, кто хлеб-соль помнит

Два медведя в одной берлоге не улягутся

Друг в нужде-истинный друг» [16]

Невежество:

В азербайджанском языке

«Bişmiş toyuğun gəlməyigəlidir

Dəvə nalbəndə baxankimibaxır

Fil qulağında yatıb» [1, стр.48, 79, 113]

В русском языке

«Курам на смех

Пялить глаза, как в афишу коза

С луны свалился» [16]

Хитрость:

В азербайджанском языке

«Molla şeytana pəriş tikir

Arvadın axır hiyləsi ağlamaqdır

Mollanın qarnı beşdir, həmişə biri boşdur

Sən mollaya gedəndə, mən molladan gəlirdim» [1, стр.178, 17, 208]

В русском языке

«Поп и черта перехитрит

Женский обычай-слезами беде помогать

Поповское брюхо из семи овчин сшито

Вы диву дивуетесь, а мы уже на дивовались.»[16]

Счастья и правда:

«Doğruya zaval yoxdur

Qaranı yumaqla ağarmaz

Doğru yalanı qovar

Düz yol gedən yorulmaz» [1, стр.79, 155]

«Правда суда не боится

Черного кобеля не отмоешь до бела

Правда всегда перевесит

По верному пути хорошо идти» [16]

Время. Времена года:

«Dəmiri isti-isti döyərlər

Hər şeyin öz vaxtı var

Vaxt qızıldan qiymətlidir

Qışın qarı, yayın varı» [1, стр.79, 121, 155, 230]

«Куйжелезо, покагорячо

Все в свой срок

Время дороже золото

Зимой холодно, а летом оводно» [16]

Поговоркаотражает какое-либо явление жизни.Она часто имеет юмористический характер. Среди поговорок есть такие, которые характеризуют человека, обстоятельства места, времени, причины, цели, условия, образа действия.

Например:

Adam işni-gücünü bilməlidir - Человек рожден на труд

Duzdan ləziz, sudan əziz bir şey yoxdur-Без соли невкусно, а без хлеба несытно

Dünya başına dar gəlir -Свет велик, а деться некуда

Kimə yaxşılıq elədin, özünü ondan qoru- Берегись того, кому сделал добро

Yumurtadan yun qırxır -Из топора суп варит

Kənardan (qıraqdan) baxan, yaxşı görər-Со стороны, как с высоты виднее

Borc altında qalan deyil - Он в долгу не останется

Gədədan bəy bəy olmaz-Не петь курице петухом

İş adamı bəzəyir-Работа красит человека

Пословицы и поговорки близки друг к другу по своим художественным признакам. «Поговорка, по определению Даля, это: «складная короткая речь, ходячая в народе, но не составляющая полной пословицы; поучение, в принятых-ходячих выражениях; условный оборот речи, обычный способ выражаться» [10].

Поговорки резко отличаются от пословиц. Пословицы обладают обобщенным характером суждения в традиционной модели употребления. Уже исследователи, определяющие поговорку как часть пословицы, тем самым, в сущности, предполагают наличие жанровой переходности: если пословица разложима на поговорки, то значит, что и из поговорок может быть синтезирована пословица. Выявление десемантизаций архаических паремий свидетельствует о факте смысловой трансформации пословиц. Приобретая конкретное метафорическое значение в речевой ситуации, пословичный текст по значению уже переходит в текст иной жанровой общности-поговорку.

Поговорки - это широко и часто употребляемые выражения и речевые обороты, образно определяющие какой-либо предмет или явление. Ее образность вызвана той идейно-эмоциональной оценкой, которую она содержит. Поговорка всегда несет печать отношения говорящего к содержанию речи. Это то насмешка, то вызов, то стремление досадить, обидеть, посочувствовать, пожалеть, вызвать гнев, утешить. Пословицы и поговорки донесли до нас отголоски особенности старинного быта.

В фонде пословиц и поговорок есть большой пласт текстов, которые, в принципе, можно идентифицировать с первым пословичным инвариантом лишь при том условии, что в логическую структуру паремии добавляется оператор долженствования . Они несколько отличаются от остальных пословиц спецификой значения и особенностями бытования: вообще не обладают гетероситуативностью, редко видоизменяются. Условно назовем эту группу пословиц формулами, конституирующими поведение. Например: Nəgə öz yerini bilməlidir-Всяк сверчок знай свой шесток; Yaşamaqistəyirsənsə-həyatdan baş çıxar-

mağl basar-Хочешь жить-умей вертеться; Həmiulağ, həmisulağ-Умел растворить, так умей и замесить.

В результате структурно-семантического анализа с точки зрения перевода на азербайджанский язык были выявлены следующие группы пословиц и поговорок в русском языке:

1. Пословицы и поговорки, имеющие в азербайджанском языке адекватные пословичные изречения, которые совпадают со своими английскими параллелями и по смыслу, и по образности, и по составу основных компонентов;
2. Аналогичные пословицы, которые адекватны по смыслу, но отличаются от соответствующих азербайджанских пословичных изречений полностью или частично по своему образу и лексическому составу;
3. Эту группу русских пословиц составляют такие пословицы и поговорки, которые не имеют ни каких параллелей, ни эквивалентов, ни аналогов в азербайджанском языке.

«В обоих языках фразеологизмы, пословицы, поговорки, в состав которых входят топонимы, составляют меньшинство по сравнению с единицами, содержащими в своем составе зоонимы, фитонимы, антропонимы, соматонимы, названия кушаний и напитков. В обоих языках лишь определенные топонимы (ойконимы и гидронимы) употребляются в составе таких единиц. В азербайджанском языке преобладают ойконимы Mazandaran (Мазандаран), İsfahan (Исфаган), Bagdad (Багдад), Baki (Баку), гидронимы Arax (Араз), Kür (Кура). В русском языке ойконимы Москва, Киев, Русь, гидроним Волга.

Например:

В русском языке:

«Говорят в Москве кур доят, а коровы яйца несут
Их отсюда до Москвы не перевешаешь
Прилетит гусь на Русь – погостит да улетит
В огороде бузина, а в Киеве дядька
Хорошо на Дону, а не так, как на Дону» [16]

В азербайджанском языке:

«Camaata it hürər, bizə Mazandaran çaqqalı
Burada atsız olan İsfahanda da piyadadır
Um xanım bildi, bütün Bakı bildi
Burda mənəm, Bağdadda kor xəlifə» [1 стр. 48, 69, 226]

В русском языке некоторые такие единицы связаны с мифологией, библейскими сюжетами, историческими фактами. Например: Открывать Америку, Вавилонская башня, Вавилонское столпотворение, Дамоклов меч, Ахиллесова пята, Сизифов труд, Разводить Вавилоны, Взлететь на Геликон, Аркадская идиллия, Идти в Каноссу, Иерихонская труба, Египетская казнь, Перейти Рубикон, Потемкинские деревни и др.

Например:

«Юг веет-старого греет
Царь птицам-орел, да боится сокола
Беден, как Ир
Бочка Данаид, бездонная бочка
Громоздить Пелион на Оссу» [16]

«В глубинной сути своей пропозиционная трансформация переводит концептуальную единицу одного-предложенческого уровня, например, на концептуальный уровень номинативной-словосочетательной единицы. Концептуальная семантика, объединяющая единицы различных уровней, сохраняется.»[5, стр. 114].

Так, например, азербайджанские пословицы «Ələdənhökmedər», «Ələdənüstündür» и русские пословицы «Сам наг пойду, а тебя без рубахи пущу», «Богатому душа дешевле гроша» концептуально утверждает положение, связанное с материальным превосходством кого-то над кем-то во все времена.

Пословицы и поговорки представляют собой изюминки языка и важную часть фольклора. Они тесно связаны с темами и проблемами окружающей жизни. Русские и азербайджанские пословицы отражают народные представления о реалиях и менталитете России и Азербайджана. Например, русские и азербайджанские пословицы о женщине, созданная здесь характеристика женского образа предполагает две позиции. В пословицах с необходимостью должны найти отражение особенности как женского, так и мужского взгляда на образ женщины. Точнее, сам образ женщины в национальной паремииологии формируется в соответствии с мужским и женским миропониманием. Пословицы русского народа являются фрагментом или частью тех культурологических текстов, которые сообщают нам информацию о женщине. Сами пословицы содержат культурологическую информацию о женщинах. «Пословицы о женщине с точки зрения коннотации носят бинарный характер, что непосредственно отражает бинарность оценки женщины русским национальным менталитетом. Оценка женщины в русских паремиях носит гендерный характер. Оценка женщины в паремиях носит мужской характер. Отрицательная оценка женщины носит социокультурный характер. Положительная оценка женщины в русских пословицах носит социогенный характер. Русские пословицы о женщине имеют характер устойчивой и замкнутой системы» [6, стр.7].

«Концепт «женщина» в языковой картине мира азербайджанского народа, как и образ женщины характеризуется возвышенностью. Знаменательно, что позитивная характеристика женщины носит абсолютный характер, негативная-относительный. В соответствии с этим в системе когнитивных признаков, реализуемых концептом «женщина» в азербайджанском языке, преобладают положительные. Каждый из них раскрывает одну из сторон женского характера и служит созданию образа» [6, стр.7].

Сравним следующие пословицы и поговорки:

В азербайджанском языке:

«Arvad evin dirəyidir

Arvaddan vəfa, zəhərdən şəfa

Arvad ilə at- igidin bəxtinə

Arvadin isməti – ərin izzəti

Arvadsız ev, susuz dəyirman

Arvadsız kişi, urvatsız kişi

Qız anadan qorxmasa öyüd almaz

Gəlin ocağa çəkər

Gəlin oynaya bilmədi, dedi: otaq əyridi»[1стр. 17, 155, 114]

В русском языке:

«Бабий ум - бабье коромысло: и криво, и зарубисто, и на оба конца
Баба слезами беде помогает
На женский норов нет угадчика
Жена перед мужем всегда выправится
Жена что лебедь-птица вывела детей вереницу
Муж и жена - одна сатана
Муж кует, жена дует, что-то будет»[16]

Этими суждениями о жизни, человеке и природе вещей пословица и поговорка учит и воспитывает. Например, Азербайджанское мифотворчество связывает коня со светлыми, благими понятиями.

«Конь-желание»

«Конь-опора хозяина»

«За породистым конем дым столбом»- гласит народная мудрость.

Таким образом, в азербайджанской культурной традиции лошадь однозначно положительный символ и имеет отношение чаще к Верхнему или Среднему миру, а с подземным связана более всего как животное-медиатор, перемещающееся по всем трем частям вселенной. Конь - одно из самых почитаемых у русских животных. В Древнем Руси белые и рыжие кони считались посланниками тепла и солнечного света, всякого блага. Здесь верили, что солнечный диск несет по небесному своду колесница с тремя конями. В пословицах и поговорках нашли отражение терпение, выносливость лошадей.

Лошадь (конь) входит в число типичных русских мифологических образов, то есть выступает как стереотипный образ:

«Собака друг, а лошадь враг

Коня правят уздой, а человека умом

Коня ведут уздечкой, человека словом

И на злую лошадь найдется узда

Лошадка упряма, а везёт прямо» [16]

Пословица предостерегает, дает совет, порицает и критикует, хвалит и поощряет:

Gülmə qonşuna, gələrbaşına-Не смейся чужой беде-своя на гряде

Hər vaxtı fürsətəldüşməz, sonrəgəclar-Ешь, пока рот свеж: уста завянут, ни на что не взглянут

İş sahibindən qorxur-Дело мастера боится

Ağırotur, batmangəl- Скромность красит человека

Sözü ağızda bişir, de - Сперва думай, потом говори

В советском речевом этикете, советском стиле аргументирования, среди лексических и фразеологических советизмов и видное место занимали «советские жанры речи», функционирующие как средства выражения и распространения нового, специфически советского содержания. Один из таких жанров и составляют «пословицы советского народа», которые должны были войти в речевой обиход наравне с пословицами русского народа. Природа пословиц советского народа, таким образом, сложна: они возникли в системе

ценностей советского языка, созданы в материи русского языка, функционировали же в системе воздействия Языка Советской Империи.» [8]

«Советская жизнь создала множество новых словесных формул, лозунгов и пословиц... В них отражены социально-исторический опыт трудового народа»[6]. Например, «Kol-xoz anbarı el süfrəsidir »-«Колхозный амбар трапеза для народа», «Qanundan çıxmaq ol-maz»-«Нельзя выйти из закона», «Maşın rəhbərinin dostudur »-«Машина другт лопко-вода»-«Gübrəsiz bitki olmaz»(Без удобрений не будет растений»),

«Pioner bütün uşaqlara nümunədir»-«Пионер - всемербятампример», «На что и клад, то ли в семье лад», «Артелью хорошо и недруга бить»,«Артель воюет, а один горюет»и т.д.

Такие пословицы советского народа, как«Была Россия царская-стала пролетарская», «Жди не дождя и грома, а жди агронома», «От ленинской науки крепнут разум и руки», «СССР-всему миру пример» стали возникать после революции 1917 г. и стали близкими и для азербайджанцев, которые жили в составе многонациональной семье Советских народов. Жизнь, проведенная в СССР сближал всех людей. У них были общие заботы, проблемы, общие боли и общая история.

Пословицы и поговорки отражали новую жизнь и новые взгляды советского народа, события современной нам эпохи. Например, много пословиц создано в годы Великой Отечественной войны. Старые пословицы превратились в новую:

«Лес рубят-щепки летят», «Лес рубят-фрицы летят», «Терпенье и труд все перетрут», «Отвага и труд врага сотрут», «Береги Родину, как зеницу ока», «Родина для нас дороже глаз». Некоторые из них и сегодня бытуют в Азербайджане.

И так можно сказать, что «в последние десятилетия как в русском, так и в азербайджанском языках прослеживается становление общезыковой тенденции генерации и использования креативных форм устойчиво воспроизводящихся единиц языка-всех разновидностей паремииофразаологических единиц (пословиц, поговорок, крылатых выражений, общеизвестных афористических выражений и т.д.), а также устойчивых терминологических и номенклатурных обозначений»[9].

Методы исследования

Методологической основой работы послужили методы историко-сравнительного и сравнительно-типологического анализа. Обсуждаемое в статье русских пословиц и поговорок в Азербайджане были сгруппированы следующим образом:

- жанровая терминология, которые отражают разнообразие паремий;
- образная природа пословиц и поговорок;
- структура и типология паремииологических текстов;
- синтаксическая структура пословиц и поговорок.

Результаты исследования

Взаимосвязанное изучение русских и азербайджанских пословиц и поговорок способствует лучшему пониманию идеологии и психологии этих народов. Осознания их исторической близости и духовного родства помогает приобщиться к истокам национальной культуры русских и азербайджанцев. Бытование до наших дней этих видов русского

фольклора в Азербайджане вызывает чувство уважения к национальным традициям русских, помогает осознать общность этих народов.

Выводы

Нужно отметить, что собирание и изучение разных пословиц и поговорок среди русского населения Азербайджана долгие годы отодвигалось на второй план, также не были учтены их взаимодействия национальным фольклором Азербайджана. В статье впервые выявляются исторические и грамматические закономерности и идейно-тематические и художественные особенности русских пословиц и поговорок, бытующих в Азербайджане.

ЛИТЕРАТУРА

1. Аталарсезю. -Баку: Onder, 2004.-465 с. (Atalarsözü.-Bakı: Öndər, 2004.-465 s.) (на азерб. языке)
2. Баберовски Й. Цивилизаторская миссия и национализм в Закавказье: 1828- 1914 гг. // Новая имперская истории постсоветского пространства.- Казань: Центр исследований национализма и империи, 2004, с.322-326.
3. Волкова Н.Г. Этнические процессы в Закавказье в XIX-XX вв. // Кавказский этнографический сборник.- М.: Изд-во АН СССР, 1969.-Т. 4.- С. 7.
4. Гамидова Л.И. Образование фразеологических единиц на базе пословицы поговорок: на материале русского и азербайджанского языков: Диссерт. на соиск. уч.степенидокт. философии. по фил. Наукам.- Баку, 2008, 150 с.
5. Мусаева Х.Э. Когнитивный анализ русских и азербайджанских пословиц о женщинах: Автореферат на соиск. уч.степенидокт. философии. по фил. наукам.-Баку, 2015, 52 с.
6. Рыбникова М.А. Русские пословицы и поговорки.-М.: Наука, 1961, 232 с.
7. Цыганов О. Русское поле Азербайджана: В Азербайджане хотят жить даже те русские, которые никогда здесь не жили /Олег Цыганов.-Известия.-2011.-26 мая.-С. 10.
8. В.ХЛЕБДА Пословицы советского народа-Агентство переводов...-www.lingvotech.com
9. Несистемные (креативные) формы употребления пословиц и ...-www.czasopisma.marszalek.com.pl
10. Пословицы и поговорки как малые фольклорные жанры ...-www.licey.net
11. Инновационность употребления русских пословиц в восприятии ...- www.revistaseug.ugr.es
12. Диссертация на тему «Бытование пословиц и поговорок в русской ...-www.dissercat.com
13. Древний Азербайджан в российской историографии (I) - Кавказ ...-www. kavkazoved. info
14. Фольклор вне всякой идеологии | Центр Льва Гумилева в ...-www.gumilev-www.center.az
15. Культурное разнообразие - Азербайджанский мульти культурализм- www.multiculturalism.preslib.az
16. Русские пословицы-Викицитатник.-www.ru.wikiquote.org

UOT: 82(100)(091)**AMERİKA UŞAQ NƏSRİNİN YARANMA TARİXİ****Turanə Madar qızı ABDULLAYEVA**

Bakı Mühəndislik Universiteti

Bakı / AZƏRBAYCAN

tuabdullayeva@beu.edu.az

XÜLASƏ

Uşaq ədəbiyyatı yaranması, inkişaf mərhələlərinə görə ümumi ədəbiyyatda ayrıca bir sahə kimi diqqəti cəlb edir. 1970-1980-ci illər bir sıra ölkələrdə, eləcə də Amerika uşaq ədəbiyyatının istiqamətləri araşdırılmış, uşaq nəsrinin müxtəlif mərhələləri tədqiqatə cəlb edilmişdir. Ümumiyyətlə, ədəbiyyatın ümumi problemlərini, cari vəzifələrini nəzərdən keçirərkən aydın olur ki, uşaq ədəbiyyatı həmişə ədəbi tənqiddə diqqət mərkəzində olmuşdur. Lakin uşaq nəsr sahəsində araşdırmalar zamanı əhəmiyyətli məsələlər – uşaq nəsrinin janrlarının əhatəli və sistemli şəkildə öyrənilməsi, uşaq xarakterlərinin əsərlərdə təsviri, bədii konflikt faktoru, milli dəyərlərin bədii əsərlərdəki dərki və s. kimi komponentlər ədəbiyyatşünaslıqda kifayət qədər əksini tapmamışdır. Buna görə, uşaq nəsrinin spesifikasiyasının, problematikasının, mövcud ədəbi-tarixi səciyyəsinin üzə çıxarılması əslində dövrün ədəbi-nəzəri fikrinin real vəziyyətini aşkara çıxarmaq baxımından aktual və əhəmiyyətlidir.

Açar sözlər: Amerika uşaq ədəbiyyatı, nəsr əsəri, konflikt.

THE HISTORY OF FORMATION OF AMERICAN CHILDREN'S PROSE**ABSTRACT**

Children's literature developed as a special field of literature study for its typology and designation. During 1970-1980s in some countries, some issues on the theoretical aspects of American children's literature were investigated and various stages of child's prose were included in the study. In general, when considering the common problems of literature and its current tasks, it is clear that children's literature has always been in the focus of literary criticism. However, in the searching of field of child's prose, important issues - detailed and systematic study of child's prose genres, descriptions of child characters in works, artistic conflict factor, national values in artistic works and other artistic components have not been adequately reflected in literary criticism. Therefore, the discovery of the specifics, problematic and literary-historical characteristic of the child prose seems very important in terms of revealing the real situation of the literary-theoretical idea of the period.

Key words: American Children's literature, prose, conflict.

ИСТОРИЯ ВОЗНИКНОВЕНИЯ АМЕРИКАНСКОЙ ДЕТСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ**РЕЗЮМЕ**

Благодаря своему происхождению и этапам развития, детская литература развивалась как особая отрасль литературы. В 1970-80-е годы в некоторых странах были изучены разные аспекты американской детской литературы, и рассмотрены разные этапы развития детской прозы. Если учитывать общие проблемы литературы и ее текущие задачи в целом, становится очевидно, что детская литература всегда была в центре внимания литературной критики. Несмотря на это, в области детской прозы такие важные аспекты, как детальное и систематическое изучение жанра детской прозы, изображение детского характера, фактор художественного конфликта, национальные ценности в художественных произведениях недостаточно изучены литературными критиками. Поэтому, определение специфических особенностей проблематики и литературно-исторической характеристики детской прозы важно для понимания реальной ситуации литературно-теоретической ситуации данного периода.

Ключевые слова: Американская детская литература, проза, конфликт.

Amerika ədəbiyyatına nəzər yetirdikdə, buradadaha çox Qərbi Avropa ədəbiyyatının tarixi izlərini aşkarlamaq mümkündür. Məşhur amerikalı pedaqoq Henderson B., Kennedi M. və Çəmberlin C. birlikdə yazdıqları əsərində uşaq ədəbiyyatının cəmiyyətdəki danılmaz təsirlərindən söhbət açarkən, qeyd etmişlər ki, uşaqlar ədəbiyyatın köməkliyi ilə savad və elmə yiyələnir, ətraf mühit üçün yararlı bir vətəndaşa çevrilirlər (5, s.129-130).

XVII-XVIII əsrlərdə uşaq ədəbiyyatı termin kimi formalaşmamışdır, ona görə ki, uşaq, uşaq məhfumu özünün standart səviyyəsini yetərincə qazanmamışdır. Bu dövrə qədər uşaqlar da böyüklər kimi geyinir, işləyir və yeniyetmələrdən seçilmirdilər. İlk dəfə olaraq bu termini ingilis filosofu Con Lok 1693-cü ildə "Təhsilə dair bəzi düşüncələr" ("Some Thoughts Concerning Education") kitabında təklif etsə də, bu termin XX əsrə qədər demək olar ki, özünü doğrultmamışdı. Uşaqlar erkən yaşlarından özlərini yeniyetmə kimi aparmağa məcbur edilmişdilər. XX əsrdə qanun artıq tənzimlənməyə başlandı və uşaq əməyi demək olar ki, bir sıra dünya ölkələrində qadağan edildi. Müasir ədəbiyyatda o dövr üçün uşaqlara aid yazılmış əsərlər artıq tarixi uşaq ədəbiyyatı kimi dəyərləndirilir. Hələ orta əsrlərdə, Amerika ədəbiyyatının yaranmasından çox illər əvvəl Qərbi Avropada uşaq əsərlərini tədqiq edən ədəbiyyatşünaslıq sahəsi yaranmağa başlamışdı. Flipp Arilsinində düşünürdü ki, "uşaq" məhfumu anlayışı ədəbiyyatda XVII əsrdən meydana gəlmişdir. Bu dövrdə yazılan kitabların demək olar ki, əksəriyyətinin mövzusu dini və tərbiyə mövzusunə həsr olunmuşdu. Amerika uşaq ədəbiyyatına aid ilk dərslik 1656-cı ildə "Boston və İngiltərə körpələri üçün mənəvi qida" ("Spiritual Milk for Boston Babes in Either England") kitabı olmuşdur, bu əsər əslində 1646-cı ildə İngiltərədə "Qəlblərinin qidası üçün vəsiyyətin mənbəyi" ("The Breast of Both Testaments for their Soul's Nourishment") adı altında çap edilmişdir, daha sonra Amerikada əsərə bir neçə dəyişikliklər və əlavələr edilərək yeni dərslik kimi nəşr edilmişdir. Dərslinin əsas mövzusu dini ayinlər və mövzular olmasına baxmayaraq, kitaba bununla yanaşı əlifba, leksikologiya və şeir nümunələrində daxil edilmişdir. Ümumiyyətlə, bu əsər ədəbiyyatında dini cərəyan əsas mövzu idi və öz aktuallığını sonrakı bir neçə əsrdə də qoruyub saxlamışdır (2, s 28-31).

XVII əsr də müstəmləkəçilik mövzusunda yazılmış ədəbiyyat nümunələri yayılmağa başlamışdır. Ən məşhur dərslik Benjamin Haris tərəfindən yazılmışdır. İlk əvvəl dərslik İngiltərədə çap edilmiş, daha sonra müəllif Amerikaya köçərək burada kitabını yenidən çapa hazırlamışdı. Əsər Amerikada 1680-1830-cu illər arasında altı milyondan çox nüsxə ilə yayımlanmış və uşaqlar üçün əsas dərslik kimi istifadə edilmişdir (3). Kolonial ədəbiyyata məxsus əsərlərin əsas mövzusu din və mənəvi rahatlıq problemlərini əhatə etmişdir. Listardın nəzəriyyəsinə əsasən demək olar ki, bu zaman dövriyyədə olan kitabların 73 faizi yalnız insanların daxili aləmi, mənəvi rahatlıq tapması kimi mövzulara həsr edilmişdi.

Uşaqları əyləndirmək məqsədi ilə böyüklər tərəfindən onlara nağıllar, əfsanələr danışılırdı. Belə hekayələr ilk dəfə Çarlz Prlaut tərəfindən toplanmış 1697-ci ildə Fransada çap edilmişdir. Bu nağıllar və əfsanələr əsasında sonralar həm məktəb yaşlı uşaqlar, həm də yeniyetmələr arasında məşhur olan "Robinson Kruzonun həyatı və qərribə təccüblü macəraları" ("The Life and Strange Surprising Adventures of Robinson Crusoe"), (1719) and "Qulliverin səyahətləri" ("Gulliver's Travels", 1726) əsərləri yazılıb və Atlantik okeanın hər iki sahilində geniş oxucu auditoriyası qazanmışdır. Uşaqlara aid olan bu kitabların əvvəllər olduqca kiçik ölçüdə, səliqəsiz bir formada çap edilməsi bu əsərlərin oxunmasına marağı azaldırdı.

Məşhur tədqiqatçı Harvi Darton sübut etməyə çalışırdı ki, heç bir uşaq ədəbiyyatı XVII əsrdən əvvəlməvcud olmamışdır. Ölyazma şəklində yazılıb, yayılan bəzi dini dərsliklər uşaqlara öyrədilsə də, onun fikrincə, bu kitabların hec birinin uşaq ədəbiyyatı ilə əlaqəsi yox idi. Uşaq ədəbiyyatının inkişafı, Harviyə görə, birbaşa Quttenberqin kitab nəsrinin kəşfi ilə bağlı idi. Müəllifin fikrincə, bu dövrdən başlayaraq uşaq ədəbiyyatı inkişaf etməyə başlamış, kitablar da yazılardan əlavə onun məzmununu əhatə edən şəkil və təsvirlərdən istifadə edilmişdir. Bu kimi və buna oxşar konseptlər uzun müddət uşaq ədəbiyyatında əhəmiyyət və aktuallığını qoruyub saxlamış, XX əsrin əvvəllərində isə onların müasir çeşidli formaları yaranmışdır.

Darton sübut etməyə çalışır ki, əslində Nyuberqdən də əvvəl sırf uşaqları üçün nəzərdə tutulan kitablar yazılmışdır. O qeyd edir ki, əslində bu kimi əsərləri qələmə alındıqda və yaxud şifahi şəkildə yayıldıqda uşaqlar üçün nəzərdə tutulmadığına baxmayaraq, sonralar bu əsərlərin mövzusu uşaqların maraq dairəsinə aid olduğundan elə həmin auditoriya tərəfindən sevilməyə başlamışdır. O, belə əsərlərə misal olaraq “Robin Hud” əfsanələrini və yaxud elmi mətn hesab edilən XV əsrdə meydana gələn “Çağaların kitabı”-nı (“The Babies Book”) nümunə göstərmişdir.

İlk dəfə Londonda 1744-cü ildə Jon Nyuberq adlı nəşir, nəhayət ki, otuz uşaq kitabı nəşr etdirməyə müvəffəq olmuşdur. Bu “Balaca Sevimli Cib Kitabı” (“A Little Pretty Pocket-Book”) idi, kitab 200 ədəd sərlöhvədən ibarət hekayələr toplusu idi. Bu, İngiltərədə kommersiya məqsədi ilə nəşr edilən ilk əsər hesab edilir. Bu kitab 1787-ci ildə Amerikanın müstəmləkələrində çap edilməyə başlandı. Daha sonralar o “Balaca Qudinin iki ayaqqabısının tarixi” (“The History of Little Goody Two Shoes”) əsərini yazaraq ədəbiyyata daha bir yeni töhfə verdi. İndi dünyada məşhur olan uşaq yazıçıları üçün nəzərdə tutulan mükafatlardan biri Nyuberqin adına Amerika Nyuberq mükafatı adlanır və ilk dəfə 1922-ci ildə təsis edilmişdir(3).

Amerikada yazılan uşaq ədəbiyyatı bu dövrdə daha fərqli şəkildə inkişaf edirdi, belə kitablar daha çox real faktlar və milli ruhda yazılmış əsərlərdən ibarət idi. Bu dövrdə məhsuldar işləri ilə tanınan müəlliflərdən biri Noh Vebstr olmuşdur. O 70-ci illərdən dəfələrlə nəşr edilmiş əsərlərini “Konqresin kitabxanasında nadir kitablar toplusu”nda (“Library of Congress' Rare Book Collection”) çap etdirmişdir. Buraya daxil olan əsas yeri yazı və oxu qaydaları, coğrafiya, qrammatika və tarix məsələləri tuturdu(2, s.106).

Amerika ədəbiyyatının bu əsrdə yaşamış görkəmli nümayəndələrindən biri də Samuel Qodricdi. Əsərlərinin forması və fərqli səslənməsinə görə onu Amerika ədəbiyyatının ilk didaktik yazıçısı hesab edirlər. O, əsərlərində əsas qəhrəmanı Peter Parlenin dili ilə uşaqlara tarix və coğrafiya kimi elimlərdən məlumatlar çatdırmağa çalışırdı (1, s.378-411).

XIX əsrin birinci yarısı “Bazargünü məktəbi” (“The Sunday School”) nəşriyyatı uşaqlara aid kitabların çoxaldılması ilə məşğul olduğu üçün çox məşhur olmuşdur. Bu nəşriyyatda çap edilən əsərlərin bir çoxunun mövzusu mənəvi rahatlıq olsada, onlar elmi məlumatlarla zəngin idilər. 1820-ci illərdən başlayan bu tendensiya sonradan bir sıra yeni uşaq jurnallarının tərtibinə təsirini göstərmişdir. Bu zaman “Youth's Companion” və “St Nicholas” adlı məşhur uşaq jurnalları qısa müddət fəaliyyət göstərüb, az iş görməklərinə baxmayaraq, Amerika da uşaq ədəbiyyatının yaranması üçün ilk baza rolunu oynadı. Sonralar öz yazıları ilə məşhurlaşan və ədəbiyyatda silinməz izləri ilə seçilən Luiz Mey Algot, Redyard Kipling, Cek London, Samuel Klemens kimi yazıçıların da gənclik illərində yazdığı bir çox hekayələr məhz qeyd etdiyimiz jurnallarda dərc edilmişdir.

İndi feminist yazıçı kimi tanınan Keyt Copin 1890-cı illərin sonlarından başlayaraq uşaq nəşriyyatlarına bir çox hekayələr yazıb təqdim etmişdir. Bu əsərlərin bəziləri nəşr edilsədə, böyük əksəriyyəti redaktorların istəklərinə uyğun olmadığı üçün nəşr edilməmişdi. Onlar daha çox hekayələri, xoşbəxt sonluqla bitirmək istədikləri halda, Keyt bundan qaçmış, əsərlərində daha çox real mövzulara toxunmuşdur. O, əsərlərinin əsas qəhrəmanı olan Krol Luizin ilə durğun Amerika ədəbiyyatına sanki zənginlik gətirmişdir. Yazıçılar bundan sonra mövzu olaraq Amerikanı deyil, Amerikaya məxsus olan dinamik sosial həyatı, insanların həyatında gördükləri struktur fərqliliyini əks etdirməyə başladılar.

Geniş yayılmış uşaq jurnallarının satışı yeni davamlı hekayələr toplusunun yazılması üçün geniş imkanlar açdı. Belə kitablar sırasında “Pis Bir Oğlanın Hekayəsi” (“The Story of a Bad

Boy", Aldrich. 1870), "Jonun oğlanları" ("Jo's Boys", Alcott, 1873), və "Sara Kryu" ("Sara Crew", Burnett, 1888) daha çox məşhurluq qazandı.

Ümumiyyətlə uşaq ədəbiyyatı XIX əsrin ikinci yarısından başlayaraq həm keyfiyyət, həm də kəmiyyət baxımından böyük bir yol keçdi, bu da öz nəticəsini XX əsrin əvvəlindən başlayaraq özünü açıq şəkildə göstərməyə başladı. XIX əsrin ikinci yarısından başlayaraq uşaqlar üçün xüsusi əsərlərin yazılması üstünlük təşkil etdi. Bu dövr uşaq ədəbiyyatının özünə məxsus xarakterik xüsusiyyəti var idi. Bu vaxt yazılan əsərlərin mövzusu uşaqların cinsiyyətinə görə fərqlənirdi. Qız və oğlanlara aid hekayələr ayrı-ayrılıqda qələmə alınır. Qız uşaqları üçün yazılan hekayələrin əksəriyyətini evdarlıq, ailəyə sdaqət kimi mövzular əhatə edirdi. Belə əsərlərə misal olaraq Alcottun "Balaca qadınlar" ("Little women"), Keyt Duqlasın "Sanibruk fermasının Rebekası" ("Rebecca of Sunnybrook Farm") göstərmək olar.

Digər növ əsərlər isə oğlan uşaqları üçün nəzərdə tutulmuşdur. Belə əsərlərdə əsasən onların pis və ya yaxşı obraz kimi, qorxaq və ya qəhrəman kimi olmaları təsvir edilirdi. Bunlar arasında yalnız Amerika ədəbiyyatında deyil, eləcə də bütün dünya uşaq ədəbiyyatının incilərindən olan Mark Tven yaradıcılığının zirvəsi hesab edilən əsərləri "Haklberri Finnin macəraları" ("Adventures Huckleberry Finn") və "Tom Soyverin macəraları" ("The Adventures of Tom Sawyer") böyük kiçikli bütün oxucuların sevimli əsərlərinə çevrildi. Daha sonra Britaniya ədəbiyyatında Robert Luiz Stevin "Dəfinələr adası" ("Treasure island") Redyard Kiplingin "Kim" əsərləridə sırf uşaqlar üçün nəzərdə tutulmuşdu. Zaman keçdikcə bu tendensiya ədəbiyyatda itməyə başlamış, yeni-yeni əsərlər yazılmışdır, artıq burada cinsi ayrı-seçkiliyə yol verilməmiş, əsərlərin mövzusu həm qız, həm də oğlanların maraq dairələrinə uyğun şəkildə yazılmışdır. Anna Syuvelin "Qara gözəllik" ("Black beauty"), Redyard Kiplingin "Cəngəllik Kitabı" ("Jungle Book") hər iki cinsin uşaqları üçün maraqlı hekayələrtoplasına çevrilmişdir. Hətta ikinci əsər əsasında Tarzan adlı bədii film və cizgifilm çəkilmişdir ki, bu, uşaqların və yeniyetmələrin sevimli filminə çevrilmişdir.

Amerika uşaq ədəbiyyatı dedikdə ilk olaraq Mark Tvenin adı yada düşür. Mark Tven oxuculara daha çox "Adventures Huckleberry Finn" və "The Adventures of Tom Sawyer" adlı romanları ilə tanışdır. O, dövrünün ən məşhur adamları-prezidentlər, dünya şöhrətli incəsənət xadimləri, sənayeçilər və Avropa kral ailələri ilə dostluq münasibətləri yaratmışdır. Mark Tveni tanınmış Amerika yazıçısı Uilyam Folkner Amerika ədəbiyyatının "atası", Ernest Heminqvey isə müasir Amerika ədəbiyyatının sadəcə olaraq ədibin – "Haklberri Finin sərgüzəştləri" romanından yarandığını söyləmişdir. O, bir-birindən maraqlı, çox sayda bədii əsərlər yazmışdır. Ədibin aqlasığmaz macəralar, sehrli hadisələr, şən və qorxulu əhvalatlarla zəngin olan əsərləri dünyanın irili-xırdalı bütün oxucularının xoşuna gəlmişdir.

XIX əsrin sonlarından başlayaraq Amerika ədəbiyyatında folklor və nağıllar geniş oxucu auditoriyası qazanmışdır. Jon Şandler Haris geniş yayılmış şifahi xalq ədəbiyyatı nümunəsi olan "Remas dayı" ("Uncle Remus") hekayələrini toplayaraq nəşr etdirmiş, Keyt Duglas isə "Ərəb gecələri" nağıllarını uşaqlar üçün yenidən işləyib, nəşr etdirmişdir (3).

Böyük nəşriyyat evlərində xüsusi uşaq nəşriyyatı ilə məşğul olan bölmələrin inkişafı uşaq ədəbiyyatının ayrıca bir sahəsi kimi inkişaf yoluna qədəm qoymuşdur. 1919-cu ildə Amerika uşaq ədəbiyyatı tarixində ilk dəfə olaraq uşaq kitab həftəsi elan edilmişdir. 1922-ci ildə isə ilk dəfə olaraq uşaqlar üçün ədəbi əsərlərə Nyuberq mükafatı təyin edilmişdir.

Amerika uşaq ədəbiyyatı əsərlərinin yazılması XX əsrdə ənənəyə çevrildi. Amerika uşaq ədəbiyyatında Britaniya uşaq ədəbiyyatı yazıçılarının əsərləri xüsusi yer almışdır 1902-ci ilə Beatris Potterin "Ev dovşanı Piterin nağılı" ("The Tale of Peter Rabbit"), 1926-cı ildə A.A. Milinin

“Vinni Pux” (“Winni-the-Pooh”) əsəri yazılmışdır. Beatris Potter ilk əsərini yazarkən hadisələrin təsvirində şəkillərdən də istifadə etmiş və beləliklə uşaq ədəbiyyatında şəkilli kitabların əsasını qoymuşdur. İndi o, müasir şəkilli kitabların yaradıcısı adlandırılır. Burada hekayənin əsas qəhrəmanları heyvanlardır. Bu tip hekayələr əsasən uşaqların erkən yaşlarında maraq göstərdikləri hekayələr sayılır. Bu dövr uşaq ədəbiyyatı digər dövrlərdən fərqlənmiş və uşaq ədəbiyyatının qızıl əsri adına layiq görülmüşdür. XX əsrin əvvəllərində ədəbiyyatda baş verən əsas yeniliklərdən biri də ilk dəfə gənc oxucular üçün fantastik romanın yazılması olmuşdur. Bu Frank Baumun “Oz ölkəsinin möcüzələri” (“The Wonderful Wizard of Oz”, 1900) əsəri hesab edilir.

XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq uşaq ədəbiyyatı müxtəlif növ qrafik və şəkillərlə zənginləşməyə başlamışdır. Uşaqlar üçün ilk Amerika şəkilli kitabı 1928-ci ildə Vanda Qaq “Milyonlarla pişik” (“Millions of Cats”) adı altında nəşr olunmuşdur. Əsər əsasən şifahi xalq ədəbiyyatının sehrli nağılları əsasında tərtib edilmişdir. Daha sonralar isə ardıcıl olaraq Margarit Vayz Braun, Vircinia Li Burton, Teodar Gizel şəkilli kitablar yazmaq ənənəsini davam etdirmişlər. XX əsrin ikinci yarısında da bu kimi əsərlərin nəşri vüsət almışdır. Bu ədəbiyyatın ən görkəmli nümayəndələrindən biri XX əsrin ikinci yarısında Maris Sendakın adı ilə bağlıdır. O, öz əsərləri haqqında danışarkən qeyd etmişdir ki, hekayələrini yazarkən uşaqlıq xatirələri ilə yanaşı yetkinlik və gənclik dövründə xəyalında canlandırıdığı, lakinyaşaya bilmədiyi, uşaqlar üçün daha faydalı ola bilən hadisələri təsvir etmişdir (1, s.378-411).

1920-ci illərdən başlayaraq uşaq ədəbiyyatına yeni yanaşma metodu yarandı. Bu daha sonralarda geniş yayılmış multikultural yanaşma idi. Du Boyssa məxsus olan və ilk Afrika-Amerika uşaq jurnalı “The Brownies’ Book” (1920-1921-ci illərdə) nəşr edilməyə başladı. J.Fauseti və L. Haşın müəllifi olduğu jurnalda uşaqlar üçün hekayə, poema və digər yazılar nəşr edilməyə başladı. Zaman keçdikcə nəşriyyat sahibləri daha çox multikulturalizmə meyl göstərdi, fərqli düşüncəli yazılar nəşr olundu. Bu dövrdə bir sıra Afrika-Amerika yazıçıları Arna Bantemz, Lusi Klifton, Mildred Teyler, Vircinia Hamilton və Asya-Amerika yazıçıları olan Lourens Yip, Alen Sey və başqaları uşaq ədəbiyyatının “ağ dünyasını” dəyişdilər.

1930-cu illərdə uşaqlar üçün aktual və əhəmiyyətli əsərlərin yarandığını söyləmək olar. Valdirin “Balaca ev” (“Little House”) və Mark Braunin “Arturun macərası” (“Arthur adventure”) əsərləri 1930-cu illərdə yazılsa da, sonralar onların əsasında 1976-cı ildə məşhur seriallar işıq üzü gördü. Digər tərəfdən artıq uşaq ədəbiyyatı ümumi ədəbiyyatın ayrıca bir sahəsi kimi inkişaf etmiş, yeni yanaşma metodlarına çıxmışdır. 1940-cı illərdə Margarit Braun, Lusi Mitçelin təhsil nəzəriyyəsi əsasında altı yaşdan balaca uşaqlar üçün kitablarının nəşrinə start verildi. M. Braunin məşhur şəkilli kitabları “The Runaway Bunny” və “Goodnight Moon” adı ilə nəşr olundu. Bu kitabların rəsmləri Kliment Hard tərəfindən çəkilmişdir.

XX əsrin 50-ci illərindən 60-cı illərə qədər uşaq ədəbiyyatında yeni tendensiylərə yaranmağa başladı, yeni əsərlərin əsas mövzusu ailə problemlərinə həsr olunmuşdur. Ailə, təsərrüfatla məşğul olan ailələr, ümumiyyətlə ailədə uşaqların mövqeyi və onların əsas vəzifələri barədə uşaq əsərlərinin yeni tipləri yarandı. Qeyd etdiyimiz kimi bu kimi əsərlər ədəbiyyatda 60-ci illərə qədər davam etdi, lakin 60-cı illərdən başlayaraq ölkənin sosial və siyasi həyatında baş verən dəyişikliklər əsasən ədəbiyyatda aparıcı mövzunun dəyişməsinə rəvac verdi. Məişət və cəmiyyət problemləri, qara dərilili insanların problemləri, yaş və fiziki qüsurlarla bağlı problemlər haqqında yeni mövzulu əsərlərin yazılmasına ehtiyac duyuldu.

XX əsrin II yarısında Amerika uşaq ədəbiyyatı inkişafının ən yüksək zirvəsini yaşadı. Hekayə janrı ədəbiyyatın aparıcı mövzusuna çevrildi. Ədəbiyyata Uiliam Steying, Arnold Lobeld,

Mildred Teyler, Paul Foks kimi məşhurlar bəxş edən Amerika uşaq ədəbiyyatı artıq dünya ədəbiyyatına təsirini göstərməyə başladı.

Beləliklə, Amerika uşaq ədəbiyyatının ayrı-ayrı dövrləri özünəməxsus spesifik xüsusiyyətləri ilə seçildiyini söyləmək mümkündür. Kolonial uşaq ədəbiyyatında əsas mövzu din məsələsi ilə əlaqəli olmuşdur. Bu ədəbiyyat uşaqların mənəvi cəhətdən həyata hazırlığına istiqamətləndirilmişdir. Respublikanın ilk yarandığı zamanlar isə ədəbiyyatda əsas mövzu vətənpərvərlik olmuşdur. Bu mövzular yalnız vətənpərvərlik hissini aşılamaş eyni zamanda bir sıra elmi məlumatlar təqdim edilmiş, sağlam mühitdə cavabdeh vətəndaş kimi böyümələri üçün şərait yaradılmışdır.

Nəticə olaraq qeyd etmək istərdik ki, hələ XVII əsrdən yaranmağa başlayan, böyük inkişaf yolu keçən Amerika uşaq nəsr ədəbiyyatın ayrılmaz hissəsi olmuşdur. XX əsrdətəkamül yolu keçən Amerika uşaq ədəbiyyatı dünya uşaq ədəbiyyatına unudulmaz yazıçılar bəxş etmişdir. XX əsrin 70-ci illərindən ictimai, siyasi həyatda baş verən dəyişikliklərin nəticəsi olaraq uşaq ədəbiyyatında yeni mövzularda əsərlər yaranmışdır. Qadın hərəkəti, Vətəndaş hüquqlarının müdafiəsi hərəkəti uşaq ədəbiyyatında da müəyyən təsir izini qoydu. Yeni dövr yazıçıları daha çox sözlərlə deyil hətta qrafiki təsvirlərlə, şəkillərlərlə izaha xüsusi diqqət yetirdi. Bir sıra yazıçılar irqçilik mövzusuna toxunaraq çox qara və ağ dərilili insanlar arasındakı münasibətlərə, qara dərilili insanların yaşadıkları həyata yönəldilsədə, bəzi yazıçılar Amerikada yaşayan asiyalılarla, xüsusi ilə də Şərqi Asiya ölkələrindən gələn insanlarla bağlı əsərlərin sayı artmağa başlamışdır. Bu dövr uşaq ədəbiyyatında bəzi hallarda adları hallanan yerli amerikalılar, yəni hindularla bağlı mövzulara isə demək olar ki toxunmamış, bəzi hallarda adları hallandırılma da bu mövzu haqqında xüsusi yazıya və təhlilə yer verilməmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Cullinan. B J. (1989). Literature and the Child, 2nded.). New York: Harcourt, pp 378–411
2. Huck, C. S. with S. Helper and J. Hickman. (1987). Children's Literature in the Elementary Schools (4th ed.). New York: Holt, pp 28-31
3. Lystad, M. (1980). From Dr. Mather to Dr. Seuss: Two Hundred Years of American Books for Children. Boston: G. K. Hall-Schenkman
4. LifeSiteNews.com - Your Life, Family and Culture Outpost. LifeSiteNews.com, 16 July 2007. Web. 05 June 2010.
5. Pedagogical Response to The Lorax, 2004, pp 129-130
6. White, Hilary. "The Mother of the Homosexual Movement - Evelyn Hooker PhD."
7. Williams, Vera B. A Chair For My Mother. New York: Greenwillow, 1982. Print.
8. Wunderlich, Elaine. "Black Americans in Children's Books." The Reading Teacher 28.3 (1974): 282-85. JSTOR. Web. 11 Nov. 2009.
9. Xəlilli Şahin, Əliyeva Səadət, Britaniya uşaq ədəbiyyatı, Bakı, 2018
10. Yolen, Jane. Owl Moon. New York: Philomel, 1987. Print.
11. Zolotow, Charlotte, and Bois William Pène Du. William's Doll. Illus. William Pène Du Bois. New York: Harper & Row, 1972. Print.

UOT: 376.4-053.2

AZƏRBAYCANDA AUTİZM SİNDROMLU UŞAQLARIN AİLƏDƏ MƏKTƏBƏ HAZIRLIQ PROSESİNİN TƏŞKİLİNDƏ DÖVLƏT-ÖZƏL SEKTOR ƏMƏKDAŞLIĞI

Aytən EYNALOVA

Bakı Mühəndislik Univeristet

Bakı / AZƏRBAYCAN

aytenhamza@hotmail.com

XÜLASƏ

Azərbaycanda autizm sindromu daşıyan uşaqların ailədə məktəbəhazırlıq prosesinin təşkilində dövlət-özəl sektor əməkdaşlığı mühüm rol oynayır. Bu sahədə bir sıra qanunlar qəbul edilmişdir. Ailələrə kömək məqsədilə xüsusi hazırlıq kursları və reabilitasiya mərkəzləri fəaliyyət göstərir. Eyni zamanda ölkəmizdə ənənəvi baxçalarla yanaşı, məktəbəqədər təhsilin yeni formalarının yaradılması da nəzərdə tutulur.

Açar sözlər: Autizm, ailə, məktəbəqədər hazırlıq, dövlət siyasəti, reabilitasiya və yardım mərkəzləri.

STATE-PRIVATE SECTOR COOPERATION FOR ORGANIZING SCHOOL PREPARATION
PROCESSON FAMILY OF AUTISTIC SYNDROMIC CHILDREN IN AZERBAIJAN

SUMMARY

State-private sector cooperation plays an important role in the organizing preschool education in their family for children with autism syndrome in Azerbaijan. A number of laws have been adopted in this area. There are special training courses and reimbursement centers to help families. At the same time, it is also planned to create new forms of pre-school education, along with traditional kindergarten in our country.

Keywords: Autism, family, preschool education, state policy, rehabilitation and help centers.

СОТРУДНИЧЕСТВО МЕЖДУ ГОСУДАРСТВЕННЫМ И ЧАСТНЫМ СЕКТОРАМИ В
ОРГАНИЗАЦИИ ДОШКОЛЬНОГО ОБУЧЕНИЯ ДЕТЕЙ С АУТИЗМОМ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

РЕЗЮМЕ

В Азербайджане был проведен ряд важных работ в секторе государственно-частного партнерства для организации дошкольной подготовки детей с синдромом аутизма в семье. В этой области был принят ряд законов, в стране действуют специальные учебные курсы и реабилитационные центры. В Азербайджане, помимо традиционных детских садов, предусматривается также введение новых форм дошкольного образования и создание учебных групп семейного типа.

Ключевые слова: Аутизм, семья, дошкольное подготовка, государственная политика, центры реабилитации и помощи.

“Ailə həyatının əxlaqi-mənəvi dəyəri namus, sədaqət, hörmət, məsuliyyət, borc qanunları ilə müəyyən olunur. Cəmiyyət ər-arvadın üzərinə qurulan ailənin taleyi üçün məsuliyyət qoymuşdur. Onlar ailənin qarşısına çıxan çətinlikləri birlikdə aradan qaldırmalı, bir-birlərini mənəvi və fiziki cəhətdən müdafiə etməli, sağlamlığını qorumalıdırlar.”[1,s.170]Ailə münasibətlərinin inkişafında qarşılıqlı hörmət və məhəbbət cəmiyyətin bu kiçik ittifaqını daha da zənginləşdirir, nəcibləşdirir, ailənin mənəvi əsaslarını möhkəmlədir.

Uşaq şəxsiyyətinin formalaşmasında əvəzedilməz rolu olan ailə onun sosial şəraitə və həyatın tələblərinə uyğunlaşmasına hərtərəfli şərait yaradır. Burada qurulan ictimai münasibətlərin əsasında pedaqoji və psixoloji funksiyaları daşıyan tərbiyə funksiyası dayanır. Sosial fərd kimi uşağın inkişafında nitqin, təxəyyüllün və təfəkkürün inkişaf etdirilməsi, düzgün davra-

nış qaydalarının aşılınması valideynlərin qarşısında duran vacib məsələlərdəndir. Böyüklər və həmyaşıdları ilə ünsiyyətin və müxtəlif idraki fəaliyyət növlərinə cəlb olunmanın təsiri altında uşaqda yeni keyfiyyət dəyişmələri baş verir. Gənc nəslin yaş, fərdi və cins xüsusiyyətlərinin, tələbat və imkanlarının hesaba alınması da diqqətdən yayınmır. Valideynlər uşaqların təbii imkan və qabiliyyətlərinin vaxtında üzə çıxarılması ilə yaxından məşğul olurlar.

Ailə xoşbəxtliyini təmin edən amillər sırasında tam sağlam uşaqlar olsa da, xüsusi qayğıya ehtiyacı olan övladın doğulması ailənin fiziki, mənəvi və emosional cəhətdən sabitliyini pozma- malıdır. Həyatla ayaqlaşmağı bacarmayan, köməyə ehtiyacı olan körpə insan valideyn mə- həbbətinə daha çox ehtiyac duyur. Dövlətin köməyindən istifadə etmək belə ailələr üçün vacib- dir. Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyində göstərildiyi kimi sağlamlıq imkanları məh- dud olan şəxslər tibbi-pedaqoji-psixoloji komissiyanın və tibbi-sosial ekspert komissiyalarının göstərdikləri xidmətlərdən pulsuz istifadə etmək hüququna malikdirlər. Bundan əlavə, onlar icbari təhsil və peşə təhsili almaq, psixoloji xidmətlərdən və nitq terapiyası xidmətlərindən istifadə etmək hüququna malikdirlər. Ölkənin qanunvericiliyində xüsusi təhsil xidmətlərinə ehtiyac duyan uşaqlar üçün müxtəlif təhsil imkanları təklif olunur. Bu uşaqların tələbatını ödəmək üçün ev təhsili, inkluziv və integrativ sinif otaqları, xüsusi məktəblər kimi müxtəlif təhsil xidmətlərinin olması çox mühümdür.

Xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqların inteqrasiyalı (inkluziv) təliminin təşkili, xüsusi təhsil müəssisələrinin mövcud problemlərinin aradan qaldırılması, onların dinamik inkişafının tə- min edilməsi, həmin müəssisələrdə təhsillə əhatə olunmuş uşaqların sosial müdafiəsinin güc- ləndirilməsi ilə əlaqədar 2005-2009-cu illəri əhatə edən Tədbirlər Planı nəzərdə tutulmuşdur. Proqramda xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqlar üçün təhsil müəssisələrinin maddi-texniki və tədris bazasının möhkəmləndirilməsi məqsədi ilə hər bir müəssisə üzrə tədbirlər də müəyyən- ləşdirilmişdir.

Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2017-ci il 29 dekabr tarixli 622 nömrəli qərarı ilə təsdiq edilmiş "Dövlət məktəbəqədər təhsil müəssisələrində təhsilənlərin sosial müdafiəsi Qaydası" məktəbəqədər yaşlı uşaqların təhsili ilə məşğul olan dövlət müəssisələrinə qəbul edilmiş uşaqların müəssisələrdə sosial müdafiəsi məsələlərini tənzimləyir.

Lakin çox təəsüf ki, autizm sindromu daşıyan uşaqların məktəbə hazırlanmasında ailə-döv- lət münasibətləri hələki zəifdir. Xüsusi təhsil haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunve- riciliyi özünü Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında, Xüsusi təhsil haqqında Qanun- da, digər müvafiq qanunvericilik aktlarında və Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı dövlətlərarası müqavilələrdə ifadə edir. Lakin dövlət səviyyəsində bu sahədə geniş fəaliyyət proqramının olmaması, müvafiq qanunvericilikdə öz əksini tapmış hüquq və vəzifələrin yer- lərdə icrasına nəzarətin zəifliyi mövcud vəziyyəti müəyyən qədər çətinləşdirir. "Autizm De- fektoloji və Psixoloji Yardım Mərkəzi" İctimai Birliyinin rəhbəri Çiçək Məmmədlinin sözləri ilə desək, "Azərbaycanda belə uşaqlara dövlət qayğısının daha mükəmməl şəkildə formalaş- dırılması və onların cəmiyyətə adaptasiyası üçün "Autizm sindromlu şəxslərə dövlət qayğısı haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanunun qəbul edilməsi məqsədəuyğun olardı." [3, s.2]

Autizm müasir dövrdə ailələr üçün ən ağır problemlərdən birinə çevrilmişdir. "Autizmin yüksək ifadəliliyi bu uşaqların psixi inkişafına kəskin mane olur. Ətraf aləmdə əlaqənin ətraf- dakılara, uşaqlara marağın olmaması xəstə uşağı əsas bilik və bacarıq mənbələrindən məhrum edir. Xəstəliyin proqradient gedişi zamanı daxili aləm də yoxsullaşır, hadisələrin çox hissəsi ətrafdakılardan qorxma, çəkinmə ilə bağlıdır." [6, s.104] Autizmi bu gün xəstəlik hesab etmə-

sələr də, onun həyat tərzinə çevrilməsi üçün çox mühüm işlərin görülməsi lazım gəlir. Autizm sindromlu uşağa valideynlik etmək çətin bir məsələdir. Valideynlər bütün qüvvələrini uşağa yönəltməyə çalışırlar. Autizmin müalicəsi çox çətin və uzunmüddətli prosesdir. Uşağın valideynləri ağır və hər zaman lazım olan nəticə verməyən mübarizəyə hazır olması diqqətdə olmalıdır. Əsas müalicə üsulu psixoterapiya və sosial adaptasiyadır. Autizmlə mübarizədə valideynlərin köməyinə özəl reabilitasiya mərkəzləri, yardım təşkilatları, artıq fəaliyyətə başlayan xüsusi uşaq bağçaları çatır. Azərbaycanda hazırda xüsusi qayğıya ehtiyacı olan, o cümlədən autizm sindromlu uşaqları qəbul edə biləcək "Bağçam" Uşaq bağçaları şəbəkəsinə daxil olan "İndigo" Xüsusi uşaq bağçasıdır ("İndigo Special") fəaliyyət göstərir. Burada eşitmə, görmə, fiziki və qavrama bacarıqlarında çətinlik olan, davranış problemləri müşahidə edilən, daun sindromu və autizm kimi xüsusi qayğıya ehtiyacı olan və inkişafı yaş xüsusiyyətlərinə cavab verməyən uşaqlar təlim və tərbiyə görə blirlər. Bu bağça ailələrin işin müəyyən qədər yüngülləşdirir və məktəbəqədər hazırlıqda bir təlimatçı kimi çıxış edə bilir. "Valideynlər qəbul etməlidir ki, autizm əqli xəstəlik deyil, autizm heç kəsin günahı deyil... və uşağın inkişafındakı psixoloji faktorlar autizmə səbəb olmaz. Autizm, eləcə də digər problemlərdən əziyyət çəkən uşağı olduğu kimi qəbul etmək, onu ailənin bir fərdi kimi görmək, uşağı güclü və zəif tərəfləri ilə birgə qəbul etmək lazımdır." [2, s.2]

Uşaq bağçasının düzgün seçilməsinin autizm sindromlu uşağın ailədə boş vaxtının təmin olunmasında böyük əhəmiyyəti vardır.

Qeyd etmək lazımdır ki, evdə məşğul olmaq, müxtəlif üsullarla müalicə almaq uşağın vəziyyətini yaxşılaşdırsa da, onun cəmiyyətə uyğunlaşması məqsədlənməyən müddətdən sonra baxça seçimi vaxtı gəlib çatır. Bütün autizm sindromlu uşaqların heç də hamısı bağçaya getməyə və orada bütün gün ərzində məşğul olmağa hazır deyillər. Əgər uşaq özü-özünə çox qapılıbsa, heç kimlə, hətta öz yaxınları ilə də ünsiyyətə girmirsə, bu zaman bağça haqqında düşünməkdənsə onlarla bərpəedici-korreksiya işini mərhələli şəkildə davam etdirmək lazım gəlir.

Autizm sindromlu uşağın sağlamlığı da çox vacibdir. Onun mədə-bağırsaq və immun sistemi diqqətdə saxlanılmalıdır. "Məktəb təliminə hazırlıq dövründə fiziki tərbiyənin düzgün qurulması sağlam psixi fəaliyyətə zəmin yaradır. Ona görə də uşağın məktəb təliminə hazırlanmasında fiziki dayanıqlıq bacarığının-refleksiyanın yaradılması həlledici məsələdir." [5, s.42] Müxtəlif oyun və inkişaf etdirici təlimlərdə daha çox vaxt keçirilməlidir. Əgər uşaq ananın istəklərini dinləyib və onu yerinə yetirirsə, artıq baxça haqqında düşünmək və dövlət, özəl və ya xüsusi baxçalardan birinə üstünlük vermək olar.

Valideynlərinin seçimi əsasında məktəbəqədər təhsil müəssisəsində, ümumtəhsilmüəssisələrinin müvafiq strukturlarında autizm sindromu daşıyan uşaqların məktəbəqədər təhsili həyata keçirilir. "Dünya statistikasına əsasən autizm sindromlu uşaqlar, ümumi inkişafı üçün həftəlik ortalama 40 saat xüsusi təhsil almalıdırlar. Bu 40 saatın yarısı reabilitasiya təhsilinə, digər yarısı isə məktəb və ev şəraitindəki təhsilə aid etmək olar. Ailə, mütəxəssislər tərəfindən tərtib olunan Ailə Təhsil Uşaq proqramı vasitəsi ilə reabilitasiya mühitində öyrəndiyi özünə-qulluq, qavrama, koqnitiv və bunun kimi digər bacarıqları evdə və sosial cəmiyyətdə ümumiləşdirməsi üçün çalışmalıdır.

Uşaq əldə etdiyi bacarıqları ev mühitində, təbii şəraitdə və ailənin digər fərdləri ilə birlikdə ümumiləşdirsə qazandığı bacarıqlar daha qalıcı olar və həqiqi məna daşıyır." [9] Autizm sindromlu uşaqların hər bir yaş qrupunda tətbiq edilən təlim proqramları müxtəlif olur. Eyni təlim proqramı hər kəsdə eyni nəticə verməyə bilər. Buna görə autizmlə uşaqlara fərdi və

fərqli şəkildə yanaşılmalı və mütəmadi olaraq, tətbiq olunan təlimlərin nəticələri təhlil edilməlidir.

Uşağın məktəbəqədər təhsil məsələləri ilə əlaqədar valideynlər arasında aparılan maarifləndirmə işində aşağıdakı mövzulara cəlb edilə bilər:

- uşaqların bağçaya adaptasiyası və məktəbə hazırlanması ilə bağlı məsələlər;
- uşaqların cinsi identifikasiyası və psixoseksual inkişafı ilə əlaqədar mövzular;
- texniki informasiya mənbələrindən (televizor, video, kompüter və s.) istifadə ilə əlaqədar məsələlər;
- uşaqlar üçün inkişafetdirici proqramların hazırlanması və onlardan istifadə;
- psixi pozğunluqların simptomatikası və inkişafda geridə qalma məsələləri;
- uşaqların ümumi və xüsusi qabiliyyətləri;
- uşaqda istedadın inkişaf etdirilməsi.

Qeyd etmək lazımdır ki, psixoloq müəllim, tərbiyəçi və valideynlərin sorğuları maarifləndirmə işi ilə bağlı müəyyən edilən mövzuların müəyyənləşdirilməsində nəzərə alınmalıdır. Məktəbəqədər tərbiyə müəssisələrində psixoloji məsləhətlər uşağın inkişafı, təlimi və tərbiyəsi ilə bağlı problemlərə istiqamətlənmişdir. Psixoloq bağçada müşahidələr aparmaqla uşaqların qarşılaşdığı əsas çətinlikləri müəyyənləşdirir və onların aradan qaldırılmasına kömək göstərir.

“Əgər bu qruplara aid edilən uşaqlara vaxtında lazımı dəstək verilməsə, onların cəmiyyətin layiqli üzvünə çevrilməsi çətinləşir və sonradan vətəndaş cəmiyyətinin üzvünə çevrilsə də onun inkişafına arzulanan dəstəyi verə bilmir. Buna görə də kövrək qruplara aid olan uşaqların inkişafı həm də vətəndaş cəmiyyətinin inkişafı baxımından önəmli olduğundan onlara xüsusi qayğı, diqqət vacibdir.”[7]

Autizm sindromu daşıyan uşaqlara xüsusi xidmətlər göstərən reabilitasiya mərkəzlərin də böyük rolu vardır. Azərbaycan Respublikasının “Sağlamlıq imkanları məhdud şəxslərin təhsili (xüsusi təhsil) haqqında Qanunu”na uyğun olaraq (2001) mürəkkəb və ağır çatışmazlıqları olan şəxslərin təlimi və (və ya) tərbiyəsi ilə əlaqədar müxtəlif profilli reabilitasiya mərkəzləri yaradılmışdır. Reabilitasiya mərkəzlərinin əsas vəzifəsi sağlamlıq imkanları məhdud şəxslərdə ünsiyyət, özünəxidmət və sadə əmək verişlərini formalaşdırmaq, çatışmazlıqların korreksiyasını və fərdi təhsil proqramları üzrə məşğələləri təşkil etməkdir. Reabilitasiya mərkəzlərində məşğələlər fərdi və qrup təlim proqramlarına əsasən, hər qrupda 10, mürəkkəb çatışmazlığı olanlar üçün isə 6 nəfərdən çox olmayaraq təşkil edilir. “Autizm və İnkişaf Mərkəzi”, “Oriqami” Uşaq və Yeniyetmələr İctimai Birliyi, “Azərbaycana Birgə Yardım Təşkilatı”nın (UAFA), “Autizm Defektoloji və Psixoloji Yardım Mərkəzi İctimai Birliyi”, “Əlilliyə erkən Yardım Portec Şəbəkəsi” İctimai Birliyi və digər tibbi-pedaqoji və psixoloji mərkəzlərin həyata keçirdikləri layihələr mövcud problemlərin aradan qaldırılmasında mühüm rol oynayırlar. Onlar irəli sürdükləri təkliflərdə dövlətin iştirakına çalışır və müxtəlif təkliflərlə çıxış edirlər. Məsələn, Azərbaycanda Xüsusi Qayğıya Ehtiyacı Olan Uşaqların Dövlət Reabilitasiya Müəssisəsi autizm sindromlu uşaqların da kompleks şəkildə tibbi, sosial reabilitasiyasının aparılması, onların cəmiyyətə integrasiyasının təmin edilməsi üçün nəzərdə tutulmuşdur.

“Autizm Defektoloji və Psixoloji Yardım Mərkəzi” İctimai Birliyi maraqlı layihələrindən biri olan “Autizmə qarşı stiqma” layihəsi 2011-ci ilin sentyabr ayının əvvəlindən həyata keçirilməyə başlamışdır. Layihənin əsas məqsədi autizm haqqında maarifləndirilmə, ailələrdən başlayan stiqmaya məruz qalmış autizm sindromlu uşaqları aşkarlamaq, ilk öncə valideyni maarif-

ləndirərək, onun nədən başlayacağını istiqamətləndirmək, həmin regionlarda aidiyyəti təşkilatlara bu cür uşaqlar haqqında məlumat vermək, onları xüsusi proqram əsasında olan təlimə cəlb etmək, regionlarda fəaliyyət göstərən televiziya kanallarında canlı yayımlarda olmaq və İctimai Birlik tərəfindən tərtib edilmiş xüsusi maarifləndirmə kitabçalarının autizm sindromlu övladı olan valideynlərə yayımlamaq və s. kimi tədbirləri həyata keçirmək olmuşdur.

Mərkəz tərəfindən 2013-cü ildə həyata keçirilən "Autizm aylığı" layihəsi şərcivəsində "Azərbaycanda autizm problemi və qanunvericilikdə bu problemin həllinə doğru müsbət addım" mövzusunda keçirilən Mətbuat konfransında bu mövzu geniş müzakirə edildikdən sonra Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinə göndərilmişdir. 2014-cü ildə Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyinin sosial sifarişi və maliyyə yardımı ilə icra edilən "Sağlamlıq imkanları məhdud (autizm) uşaqlara defektoloji və psixoloji yardım göstərilməsi" layihəsi şərcivəsində həmin təkliflərin bir daha geniş ictimai müzakirəsi keçirilmiş və yeni tövsiyələr də nəzərə alınmaqla növbəti dəfə işlənilərək baxılması üçün aidiyyəti dövlət qurumlarına təqdim edilmişdir. [8]

2016-cı ilin noyabrında Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Gənclər Fondunun maliyyə dəstəyi ilə "Autist Uşaqların Reabilitasiyasına Dəstək" İctimai Birliyi tərəfindən "Eyni səma altında bərabər imkanlar" layihəsinin icrasına başlanıldı. 3 ay ərzində həyata keçirilən layihə şərcivəsində autizm sindromlu uşaqların olduğu gənc ailələr müəyyən edildi. Bundan sonra belə uşaqların yaradıcı təxəyyülünü inkişaf etdirmək, yaddaşını möhkəmlətmək və müəyyən həyatı bacarıqlar aşılamaq məqsədilə onar arasında yaradıcılıq müsabiqəsi elan olundu. Layihə şərcivəsində gənclər, valideynlər və gənc ailələr üçün "Valideyn və uşaq arasında kommunikasiya", "Autizm nədir?", "Autist uşaqlarla davranış mərhələləri və metodları" və digər mövzularda seminarlar keçirildi.

"Autizm və İnkişaf Mərkəzi"ndə autizm sindromundan əziyyət çəkən uşaqların müalicə və reabilitasiyası məqsədilə müasir reabilitasiya metodlarından istifadə edilir. Buraya psixoloji və biheviorial müalicə üsulları, ABA-terapiya, loqopedik məşğələlər, fərdi psixo-korrektiv metodlar, idman məşğələləri daxildir.

"Azərbaycana Birgə Yardım Təşkilatı"nın (UAFA) rolunu da xüsusilə vurğulamaq lazımdır. Təşkilat uzun müddətdir ki, Azərbaycanda əlil və qüsurlu uşaqların problemlərilə məşğul olur, onlara müxtəlif yardımların edilməsi ilə bağlı layihələri reallaşdırır. Azərbaycan Birgə Yardım Təşkilatı (UAFA) "Uşaqlar, xüsusən də əlilliyi olan uşaqlar, sağlamlıq və təhsil məsələlərinə diqqət yetirməklə Azərbaycanda Sosial Həyatın uzunmüddətli inkişafına kömək" missiyası ilə 1998-ci ildə təsis edilmişdir. Birləşmiş Krallıqda qeydiyyatdan keçməsinə baxmayaraq UAFA yalnız Azərbaycanda yerli QHT kimi fəaliyyət göstərir.

"Sağlamlıq imkanları məhdud uşaqlara və sosial təhlükəli vəziyyətdə olan yetkinlik yaşına çatmayanlara sosial xidmət göstərilməsi sahəsində əlavə tədbirlər haqqında" Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 9 yanvar 2013-cü il tarixli sərəncamına uyğun olaraq sağlamlıq imkanları məhdud uşaqların sosial reabilitasiyasının həyata keçirilməsi üçün Bakı, Sumqayıt, Gəncə və Şəki şəhərlərində, eyni zamanda Xaçmaz, Biləsuvar, Şəmkir və Zaqatala rayonlarında İcma Əsaslı Reabilitasiya Mərkəzləri fəaliyyət göstərir. Onlar beynəlxalq tərəfdaş təşkilatların şöbələri kimi fəaliyyət göstərir və əksər hallarda beynəlxalq ekspertlər həmin mərkəzlərin heyəti üçün təlim kursları keçirirlər. Hazırda uşaqların məktəbə hazırlaması ilə məşğul olan çoxsaylı xüsusi hazırlıq kursları fəaliyyət göstərir.

Ailədə, uşaq bağçalarında, xüsusi reabilitasiya mərkəzlərində autizm sindromlu uşaqların məktəbəqədər yaş dövründə əldə etdiyi bacarıqlar, qazandıqları biliklər ömürlük olur və onların həyatını yüngülləşdirir. Autizm sindromlu uşaqların heç kimdən asılı olmadan yaşaması, inkişaf mərhələlərinə aid bir çox bacarıqları qazanması, göstərdiyi problem davranışların ortadan qalxması üçün reabilitasiya təhsili çox böyük əhəmmiyyət kəsb edir.

Validəynlər mütəxəssislərin köməyindən, dövlət-özəl sektor əməkdaşlığından istifadə etməklə uşaqların sosial, idraki, hərəkəti və emosional fəaliyyətləri sahəsindəki mövcud problemlərin həlli yolunda köməklik göstərə və ömürboyu öyrənmə prosesində səmərəli olan strategiyaları inkişaf etdirə bilirlər.

ƏDƏBİYYAT

1. Abbasov A.N., Əlizadə Ə.Ə. Ailə. Bakı: Maarif, 19989, 312 s.
2. "Autizm sindromlu uşaqların yaradıcılıq qabiliyyətinin inkişaf etdirilməsi və kompüter təlimi" layihəsi: buklet /Azərbayc. Respub. Autizm Defektoloji və Psixoloji Yardım Mərkəzi İctimai Birliyi, Azərbaycan. Respub. Prezidenti yanında Qeyri-Hökumət Təşkilatlarına Dövlət Dəstəyi Şurası.-Bakı: [QHT Nəşriyyatı], 2015, 6 s.
3. Azərbaycanda autizm sindromlu uşaqların və onların valideynlərinin qarşılaşdıqları əsas problemlər və onların həllinə dair təkliflər. Bakı, 2016, 15 s.
4. Cəfərov V. Xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqlar//Ekspress.-2015.- 12-14 sentyabr.- S.10.
5. Əmrəhli L.Ş. Uşaqların məktəbə hazırlığının psixoloji mərhələləri. Bakı: Nərgiz, 2006, 211 s.
6. Məmmədova A.Ə. Əqli və fiziki cəhətdən geri qalan uşaqların yardımçı məktəbə seçilməsi qaydaları //Bakı Universitetinin Xəbərləri: sosial-siyasi elmlər seriyası.-2014.-№4.-S.91-106.
7. Uşaqların inkişafına dövlət qayğısı - Ekspress.az-www.ekspress.az
8. Azərbaycanda autizm sindromlu uşaqlar...-www.az.facebook.com
9. Autizm Sindromlu Uşaqlar üçün Hazırlanan Ailə Təhsil Proqramları ...-www.birgesaglam.az

UOT: 378.2:37.016

ALİ MƏKTƏBDƏ İBTİDAİ SİNİF MÜƏLLİMLİYİ HAZIRLIĞI ZAMANI ANA DİLİNİN TƏDRİSİ TƏCRÜBƏSİNDƏN

Şaiqə Həmzə qızı İSKƏNDƏROVA

Bakı Mühəndislik Universiteti

Bakı / AZƏRBAYCAN

sisgenderova@beu.edu.az

XÜLASƏ

Məqalədə ali məktəblərin müvafiq ixtisaslarında ibtidai sinif müəllimlərinin hazırlığı zamanı ana dili və onunla bağlı fənlərin müasir təlim texnologiyaları fonunda tədrisi məsələlərindən bəhs olunur. Ali məktəbdə "Ana dili (Azərbaycan dili)", "Savad təlimi", "Ana dilinin tədrisi metodikası", "Nitq mədəniyyəti və üslubiyyat" fənlərinin tədrisi zamanı dərslərin əyanilik və praktiklik üzərində qurulması, innovativ təlim üsullarını tətbiq etməklə tələbələrə elmi, bədii, yaradıcı, və məntiqi düşüncələrinin inkişafına nail olmaq yolları və s. bu kimi interaktiv tədris məsələləri öz əksini tapmışdır.

Açar sözlər: ali məktəb, ibtidai sinif müəllimliyi, ana dili, savad təlimi, ana dilinin tədrisi metodikası, məntiqi çalışmalar, interaktiv təlim.

ИЗ ПРАКТИКИ ПРЕПОДАВАНИЯ РОДНОГО ЯЗЫКА ПРИ ПОДГОТОВКЕ ПРЕПОДАВАТЕЛЕЙ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ В ВУЗАХ

РЕЗЮМЕ

В статье ведётся обсуждение о методах преподавания и подготовки учителей начальных классов к навыкам логических заданий с использованием современной технологии методом обучения. В высшем учебном заведении в момент преподавания родного языка, обучения грамотности, методики преподавания родного языка, культура речи и стилистики ведётся обсуждение о создании очного и практичного обучения применением теории на практике, и развивать научное, художественное, креативное и логичное мышление студентов с помощью инновативного метода обучения, а также нашли своё место многие подобные интерактивные методы обучения.

Ключевые слова: Высшее учебное заведение, учитель преподавание начальных классов, родной язык, обучение грамотности, методика преподавания родного языка, логические задачи.

TEACHING NATIVE LANGUAGE DURING THE PREPERATION OF PRIMARY EDUCATION TEACHING

ABSTRACT

The article is about teaching issues of native language and related subjects in the light of modern training technologies during the preparation of primary education teaching in the respective specialties of universities. Organizing the lessons based on visual and practical teaching and the ways of achieving the development of students' scientific, artistic, creative and logical thinking by applying innovative education methods and other this kind of interactive teaching issues in the process of teaching the subjects "Native language (Azerbaijani language), "Literacy training", "Teaching methodology of native language", "Rithorics and stylistics" have been mentioned.

Key words : university, primary education teaching, native language, literacy training, teaching methods of native language, logical exercises.

Hər gün inkişaf edən, dəyişən dünyanın təhsili də bu dinamikaya uyğun olaraq dəyişir, inkişaf edir. Azərbaycan da bu dəyişən dünyanın bir parçası olduğu üçün onun təhsil sistemi də çağdaş dünyanın təhsil tələblərinə cavab verməlidir.

Azərbaycan Respublikasının Təhsil Sahəsində İslahatlar Proqramında qeyd olunur: " Cəmiyyət öz gələcəyini təmin etmək məqsədilə yeni nəslin yüksək səviyyədə hazırlığına nail olmalı və buna görə də təhsil üstün inkişaf etdirilən sahəyə çevrilməlidir" Təhsil Proqramında qeyd olu-

nan bu məqsədin reallaşması üçün təhsilin məzmunu yeni cəmiyyətin insanını formalaşdırmaq baxımından yenilənməli və inkişaf etdirilməlidir. Bu işlərin cərgəsində şagirdlərin oxumağa, öyrənməyə marağını gücləndirən yeni təlim texnologiyalarından istifadəyə geniş yer verilməlidir. Təsadüfi deyildir ki, Azərbaycan Respublikasının yeni Təhsil İslahatı ənənəvi təlim metodlarına yaradıcı yanaşmağı və yeni metodik təfəkkürlə işləməyi tələb edir. Hər hansı fənni yaxşı tədris etmək üçün onun metodikasını vəzəh etdiyi fakt və hadisələri bilmək vacibdir. Çünki aydın və düzgün yanaşma olmadan düzgün təcrübə də ola bilməz. Metodik cəhətdən düzgün təşkil olunmuş dərs prosesində təlimin bütün formaları əsas forma olan dərsə əlaqədardır. Bu dərs forması isə müasir təlim texnologiyaları əsasında qurulmuş dərsdir. Ana dilinin tədrisi üçün də məhz qarşıya qoyulmuş məqsəddən irəli gələrək uyğun müasir metod və texnologiyalar seçilməli və ana dili dərsləri də bunun əsasında qurulmalıdır.

İstər orta, istərsə də ali təhsil müəsisələrində təhsilin keyfiyyəti tamamilə dəyişmiş, müasirləşmişdir. Mahiyyət və keyfiyyətcə yeni dərs, əslində zamanın tələbini yerinə yetirən dərsdir. Təhsili zəncirvari bir həlqə kimi götürsək, ibtidai, orta və ali təhsil bu həlqənin bir - biri ilə sıx əlaqədə və asılılıqda olan hissələridir. Belə ki, ali məktəbdə hazırlanan müəllim ya ibtidai, ya orta və yuxarı siniflərdə dərs deməklə yeni dünyagörüşlü, müasir bilik və bacarıqlarla silənlənmiş böyük bir şagird ordusunun hazırlığı ilə məşğul olur. Bəs bu müəllimlərin özləri necə hazırlanır? Pedaqoji yönümlü ali məktəblərin ibtidai sinif müəllimliyi ixtisaslarında hazırlanan tələbələr sabahın ibtidai sinif müəllimləri kimi müasir təhsildə tələb olunan bütün

bilik və bacarıqlara ilk növbədə təhsil aldıqları ali məktəb auditoriyalarında yiyələnirlər. Nəzərə alsaq ki, şagird də, tələbə də müəllimin güzgüsüdür və bu güzgüdə ilk növbədə müəllim görünür, o zaman birbaşa müəllimin boynuna düşən məsuliyyətin miqyası bəlli olar. Müasir dövrdə hər bir müəllimin öz fənnini, eləcə də pedaqoji elmi mənimsəməklə mükəmməl olmasını, müasir təlim texnologiyalarından, habelə İKT- dən xəbərdar olub onların tətbiqini bacarmasını, çevik təfəkkürə malik, son nəticədə vətəndaş yönümlü şagird formalaşdırması işini və s. bu kimi vacib məsələləri gələcəyin müəllimləri məhz ali məktəb auditoriyalarında öyrənir.

Təhsilin təməli bağçadan qoyulur, daha sonra məktəbdə ibtidai təhsilə başlanılır. İbtidai təhsil insanın formalaşmasında müstəsna əhəmiyyətə malikdir. Çünki 5 -6 yaşlı uşağın bir şəxsiyyət kimi formalaşmasının əsası məhz ibtidai siniflərdə qoyulur. Buna görə də ibtidai siniflərdə dərs deyəcək müəllimin də müasir dövrün tələblərinə uyğun olaraq hazırlanması ali məktəblərin müvafiq ixtisaslarının üzərinə düşür. Demək, gələcək ibtidai sinif müəllimləri təhsil aldıqları universitetlərdə mükəmməl hazırlanmalıdır ki, özlərini praktik olaraq yüksək səviyyədə də realizə edə bilsinlər. Sabahın müəlliminin ilk növbədə şəxsi keyfiyyətləri yüksək səviyyədə olmalı, daha sonra seçdiyi ixtisasının tələblərini bütün incəliklərinə qədər bilməlidir. Bunun üçün ali məktəblərin müvafiq ixtisaslarında dərs deyən ali məktəb müəllimlərinin üzərinə çox böyük məsuliyyət düşür. Çünki sabahın müəllimlərini məhz onlar hazırlayır. Elmi – nəzəri məlumatları, habelə praktik tədris bacarığını öyrədikən ali məktəb müəllimi o məlumatları çox müxtəlif yollarla tələbələrə elə anlatmalıdır ki, tələbə onu ömürlük yadda saxlamış olsun. Bu isə birbaşa ali məktəb müəlliminin özünün səviyyəsi və bacarığından asılı olan məsələdir. Hər bir müəllim buna, təbii ki, fərdi yanaşır. Bu məqalədə ibtidai sinif müəllimliyi hazırlığında aparıcı fənlər olan “Ana dili”, “Savad təlimi”, “Ana dilinin tədrisi metodikası” və “Nitq mədəniyyəti və üslubiyyət” fənləri fonunda müəllim hazırlığı təcrübəsindən bəhs olunacaq.

İbtidai sinif müəllimliyi hazırlığına I kursda “Ana dili” fənni ilə başlanılır. Bu fənnin tədrisi aşağıdakı kimi qurulsa, daha effektiv nəticə almaq olur. İlk növbədə tələbələrin ana dili üzrə

elmi bazasının dərinləşməsi üçün çalışmaq lazımdır. Elmi - nəzəri, habelə pedaqoji elmi bil-məyən tələbənin bu ixtisas üzrə müəllim olması mümkün deyil. Bunun üçün hər dərs tədris –tematik plana əsasən ayrı – ayrı mövzular üzrə müəllim tərəfindən elmi – nəzəri məlumatlar verilərək izah olunur. Tələbələrə aydın olmayan suallar cavablandırılır. Daha sonra tələbələrə konkret mövzularla bağlı sərbəst olaraq məntiqi çalışmaların hazırlanması, bu çalışmaların tarix, coğrafiya, kimya, fizika, riyaziyyat və digər fənlərin üzərinə köçürməklə tərtibi məsələləri izah olunur. Çünki müasir təhsil həm də integrativ tədris tələb edir. Növbəti dərs isə tələbələr dərsin birinci hissəsində öyrəndikləri nəzəri bilikləri danışır və mövzu ilə bağlı müəllim və qrup yoldaşları ilə fikir mübadiləsi aparır. Dərsin ikinci hissəsində isə həmin mövzu ilə bağlı evdə fərdi qaydada qurduqları məntiqi çalışmalarını yazı lövhəsində bir - bir təqdim edib yerdəki tələbələrə cavabını istəyir. Dərsin məntiqi çalışmalar üzərində qurulması tələbələrin məntiqi düşüncəsinin formalaşması və dərinləşməsinə xidmət edir. Məntiqi çalışmaların xarakteri çox müxtəlif və rəngarəng ola bilər. Bura məntiqi krossvordlar, rebuslar, məntiqi qurmacalar, rəqəmlərlə, şəkillərlə düşündürücü iş, çaparaq və s. bu kimi çalışmalar daxildir. Aşağıda məntiqi məzmun daşıyan və tələbənin düşüncəsinin sürətli işləməsinə xidmət edən bir neçə çalışma nümunəsi veririk.

Verilmiş dilçilik terminlərini müvafiq olaraq xanalarə yerləşdirin: söz birləşmələri, say, cümlə, milli mənşəli sözlər, arxaizmlər, saitlər, samitlər, orfoepiya, orfoqrafiya, mürəkkəb cüm-lə, ahəng qanunu, sintaktik əlaqələr, neologizmlər, kök, şəkilçi, feili birləşmələr, ismi birləşmələr, isim, söz formaları, feil, lüğət tərkibi, əvəzlilik, durğu işarələri, feili bağlama, cümlə üzvləri, sadə cümlə, alınma sözlər, zərf, məsdər, leksikoqrafiya, feili sifət, Azərbaycan dili, sifət.

Mötərizədə verilmiş fikrisözə çevirib əvvəlki hərflə elə bitişdirin ki, sonuncu sözlərin sinonimi alınsın.

T+ (insanı ucaldan əməl)= özül

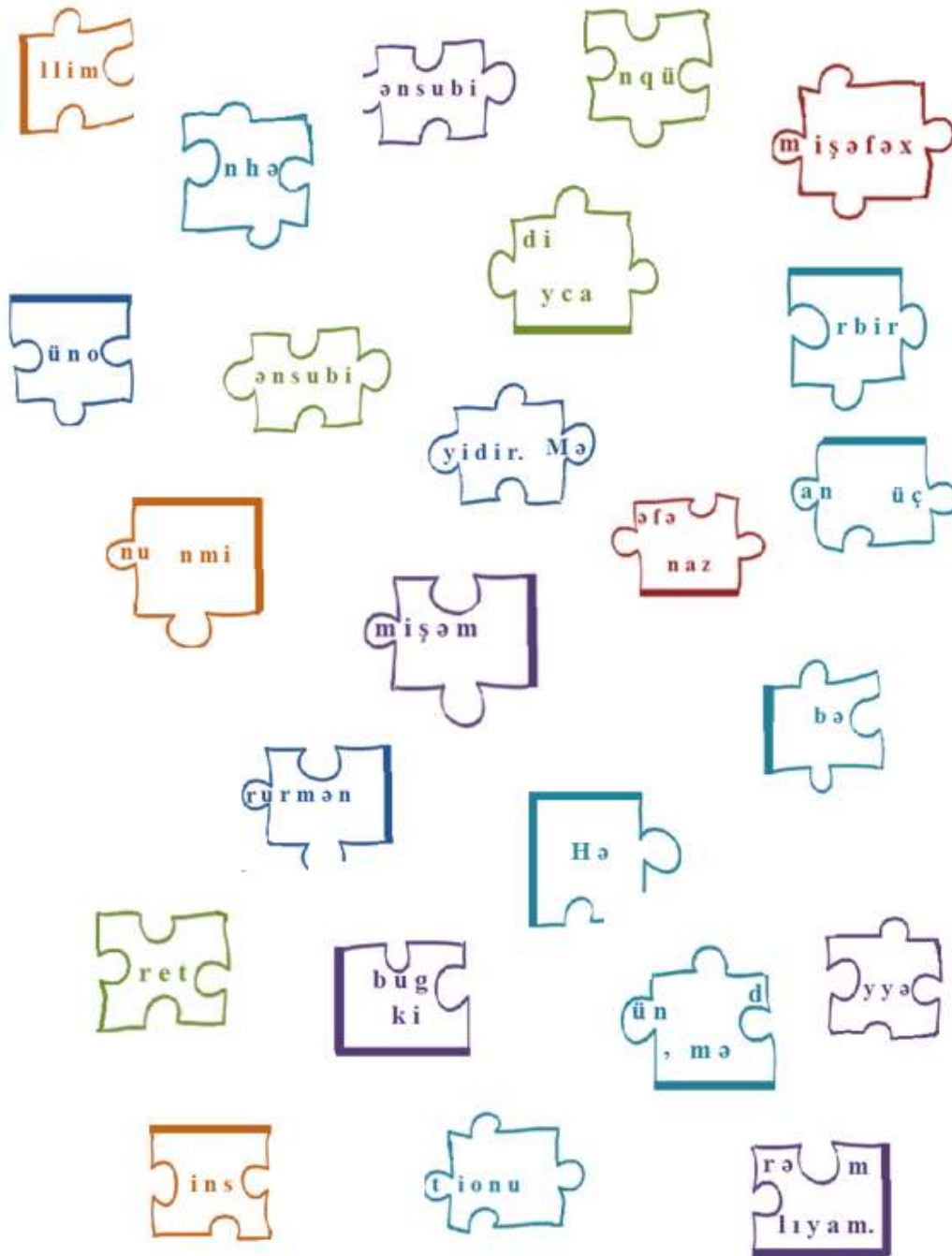
Y+ (dar ayaqda istənilən)=pis

Q+ (uzun bir müddət)= qala

B+(dərd- bəla)= alış – veriş mərkəzi

K+(məişət əşyası)= birlilik

Verilmiş hissəcikləri düzgün formada birləşdirməklə məşhur bir fikir oxunacaq.

Çaparaq: (Tələb olunur ki, 30 dəqiqə ərzində cavab verilsin).

1. O, cəmiyyətin inkişafında ən böyük sıçrayışdır.
2. Yazı onlarsız düzgün oxunmaz.
3. Sözlərin düzgün tələffüzü belə adlanır.

Verilmiş qəliblərə uyğun sözləri tapın.

əvəzlik	sadə	sifət	düzəltmə
-----	+	-----	= əvəzlik
İsim	sadə	isim	sadə

Beləliklə, bu cür prosesin fonunda tələbələrin elmi – nəzəri bilikləri, habelə məntiqi düşüncələri daha da möhkəmlənir. Son nəticədə tələbəözü müəllim kimi fəaliyyətə başlayanda ibtidai sinifdə ana dilinin tədrisi zamanı dərslərdə verilmiş hazır çalışmaları kifayətlənməyib birbaşa şagirdlərin məntiqi təfəkkürünü hərəkətə gətirən çalışmalar qurur. I kurs boyunca keçirilən “Ana dili” fənninin tədrisini bu cür qurmaqla tələbələrdə elmi və məntiqi təfəkkür formalaşdırılmağa dərinləşir. Bu, ibtidai sinif müəllimi hazırlığında ilkin mərhələ sayıla bilər.

İbtidai sinif müəllimi hazırlığında növbəti mərhələ “Savad təlimi” fənni ilə başlayır. Ali məktəbdə ibtidai sinif müəllimliyi hazırlığında savad təliminin də xüsusi rolu var. Belə ki, bu fənn birbaşa ibtidai sinif müəllimlərinin formalaşdırılmasında aparıcı rol oynayır. Savad təlimi, ümumiyyətlə, bütün sonrakı biliklərin ilkin açarıdır. Bu olmadan kimsə bilik dünyasına daxil ola bilməz. Ona görə də bu təlimin, yəni oxuma və yazma bacarığının yüksək səviyyədə öyrədilməsi ibtidai sinif müəlliminin qarşısında duran ən başlıca vəzifədir. Hansı sinif müəllimi bu işi mükəmməl bacarırsa, onun ömürlük uğuru təmin olunmuş deməkdir. Belə uğurlu sinif müəllimlərinin hazırlanmasında yenə ən böyük məsuliyyət ali məktəbdə bu fənni tədris edən müəllimlərin üzərinə düşür. Onun dərsi necə qurması, savad təlimi məsələlərinin əsaslarını tələbələrə necə çatdırması çox vacib rol oynayır. Əgər savad təlimini tədris edən müəllim üzərinə düşən məsuliyyəti yetərinə dərk edib dərsi dövrün tələbləri səviyyəsində qurursa, təlimin texniki vasitələrindən, habelə interaktiv təlim metodlarından istifadə etməklə tələbələrin bütöv bir şəxsiyyət kimi formalaşmasını, müasir dünyanın tələblərinə cavab verən insan kimi yetişməsinə təmin edərsə, demək, həmin tələbələrin uğurlu müəllim olmasına inanmaq olar. Ali məktəbdə savad təlimini tədris edərkən bu ilkin təlimin bütün tələblərinə düzgün riayət etməklə bir neçə yoldan istifadə oluna bilər. Savad təlimi predmetinin tədrisi zamanı müəllim predmetin həm elmi – nəzəri, həm də praktik yöndə anlatması üçün müxtəlif üsullardan istifadə edə bilər. Belə ki,

- proqramda nəzərdə tutulmuş mövzuların hər biri ilə bağlı çıxışlar hazırlamaq ,
- habelə konkret mövzunun əyani vasitələr, təlimin yeni texnologiyalarından istifadə etməklə təqdim edilməsi,
- indiyədək tətbiq olunan qayda və üsullara yaradıcı yanaşma,
- müəyyən məsələlərə yanaşmaların doğru olub – olmaması və özünün mövzuya münasibəti,
- müzakirə üsulu ilə dərslərin qurulması
- bütövlükdə tələbə düşüncəsinin aktivləşdirilməsi,
- onu stereotip yanaşmadan qurtararaq şüurlu yanaşma sahibinə çevirmək və s. bu kimi vasitələr savad təlimi predmetinin günün tələbləri səviyyəsində tədrisini təmin edir.

Daha sonra tələbələrin sabahın müəllimi olaraq gözəl xəttə və düzgün yazı bacarığına malik olması üçün hüsnxətt dəftərlərində mütəmadi olaraq onun doğru bir formada yazılmasını tələb etmək lazımdır. Kiçik yaşlıların oxu bacarığının formalaşdırılmasının optimal yollarının tələbələrə anladılması müxtəlif üsullarla mümkündür. Bunlardan tələbələrin əyani olaraq auditoriyada yoldaşları üzərində tətbiq etməklə oxu bacarığının formalaşdırılması və möhkəmləndirilməsi, söz oyunlarının, mətn oxunması yarışlarının təşkili, teatrlaşdırılmış uşaq nağıllarının, tamaşalarının, uşaq şeir müsəmirələrinin keçirilməsi və s. kimi vasitələri göstərmək olar. Bütün bunlar sabahın ibtidai sinif müəlliminin artıq universitet partaları arxasından konkret həyata mükəmməl bir müəllim olaraq qatılmasını təmin edir. Savad təliminin tədrisi isə ibtidai sinif müəllimi hazırlığında ikinci mərhələdir.

Gələcək ibtidai sinif müəllimlərinin – bugünkü tələbələrin əsl müəllim kimi formalaşmasını təmin edən əsas predmetlərdən biri də onlara tədris olunan “Ana dilinin tədrisi metodikası” fənnidir. Bu bütövlükdə müəllim hazırlığının əsas, aparıcı predmetidir ki, bunun ali məktəbdə yüksək səviyyədə tədrisi tələbənin gələcək müəllim taleyini birbaşa müəyyənləşdirir. Bu predmetin tədrisi zamanı da ən əvvəl zəruri nəzəri biliklər tələbələrə çatdırılır. Bu biliklər mütləq şəkildə yeni dövrün təhsil maraqlarını əhatə edən yeni tədris parametrlərini özündə əks etdirən məsələlər olmalıdır. Tələbə yeni dərslərin mərhələlərini, mahiyyətini bilməli, yeni qiymətləndirmə sistemini əxz etməli, innovativ metodlardan istifadə qaydalarını nəzəri cəhətdən mənimsəməlidir. Daha sonra tələbələrə məktəb - müəllim, məktəb – şagird, müəllim – şagird, valideyn – məktəb – müəllim münasibətləri izah olunmalıdır. Eyni zamanda dərslərin quruluş xüsusiyyətləri – **məzmun standartları, iş formaları, motivasiya qurmaq bacarığı, tədqiqat sualının qoyuluşu, tədqiqatın aparılması, məlumat mübadiləsi və müzakirənin təşkili, təbiiyyət, nəticə çıxarma, qiymətləndirmə** və s. bu kimi məsələlər başa salınmalıdır. Ana dilinin tədrisi daha çox praktik formada qurulanda effektiv olur. Başqa sözlə, tələbələr bu dərslərdə qazandıqları elmi, nəzəri biliklərini sonrakı dərslərdə praktik olaraq həyata keçirməklə öz müəllimlik bacarıqlarını formalaşdırmış və getdikcə də artırmış olurlar. Məsələ burasındadır ki, bu fənnin tədrisi müddətində hər tələbə ən azı bir sınaq dərsi keçməklə özünün bacarığını nümayiş etdirməlidir. Bu sıradan bir dərslə deyil, bütün müasir tələbləri özündə birləşdirən, müasir təhsil normalarına cavab verən bir dərslə olmalıdır ki, bu zaman tələbə həmin dərslənin təqdimatı üçün həddindən artıq əmək sərf etməlidir. Çünki dərslə bitdikdən sonra keçilən dərslə müəllim və tələbə yoldaşları tərəfindən təhlil olunmalı, bütün mənfi və müsbət cəhətlər qeyd olunmalı və bir sözlə, dərslə keçən tələbə bu müzakirədə dərslənin sanki güzgüdəki əksini görməlidir. Bu metodun əhəmiyyəti bir neçə cəhətdən çox böyükdür:

- ən əvvəl tələbə sabahkı həyat səhnəsinə hazırlanmış olur,
- bu hazırlıq onu gələcəkdə məktəbdə rəqabətə davamlı edir,
- tələbələrdə tənqidi yanaşmalara dözümlülük yaranır,
- müzakirələr tələbənin nitqini formalaşdırmış olur, onlar sərbəst danışmaq, fikir bildirmək qabiliyyətinə yiyələnmiş olurlar.
- tələbələr arasında birbaşa onların inkişafına xidmət edən sağlam rəqabət yaranır və s.

Bütün bunların da nəticəsində hər bir tələbə ayrılıqda öz dərsləni yüksək səviyyədə hazırlamaqda maraqlı olur.

Ana dilinin tədrisi metodikasının tədrisi zamanı tələbələrin elmi-nəzəri, pedaqoji, məntiqi, yaradıcı, bədii düşüncəsinin dərinləşməsi üçün müxtəlif vasitələrdən istifadə etmək lazımdır. Dərslə prosesində Avropa təhsil nümunələrini internet üzərindən izləmək, konkret mövzularla bağlı video roliklər seyr etmək, habelə müxtəlif xarakterli tapşırıqlar yerinə yetirməklə tələbələr müasir təhsil texnologiyaları ilə yetərinə tanış olurlar. Tapşırıqlar çox müxtəlif ola bilər. Əsas odur ki, tələbələr bu müxtəlif yönlü tapşırıqlar vasitəsilə müasir müəllim üçün tələb olunan bütün keyfiyyətlərə malik olsunlar. Məsələn,

Bu əsərlərin müəllifi kimdir?

Təlim metodları, Bakı, 2007

Ana dilinin tədrisi metodikasının nəzəri problemləri, Bakı, 2005

Təlim prosesində yeni texnologiyalar, Bakı, 2011

31, 7, 11, 31, 116, 7, 24, 14, 19, 21, 30

Tələbələrə esse yazmaq bacarığını aşılamaq üçün onlara istənilən mövzuda esselər yazmağı öyrətmək lazımdır. Bu zaman essenin ilk abzasını müəllim özü düşünüb, ardını isə məhz o bədii ruh saxlanmaq şərtilə tələbələrdən davam etdirməyi tələb edə bilər. Məsələn, “Ana” mövzusunda essenin ilk abzası təqribən belə ola bilər:

Ona xilqətin başlanğıcı dedilər. Ona yaradılışın ən mükəmməli dedilər. O, dahilər də, cəsurlar da doğdu, zəiflər də. Fəqət bütün hallarda ana olaraq şəfqətini əsirgəmədi. Dünya onun simasında sabaha doğru yol gedir...

Yaxud hər hansı bir maraqlı fikir esse mövzusu kimi verilə bilər. Məsələn, “O gün”, “Sənə demişdim axı”, “Niyə axı belədi” və s.

Tələbələrə məntiqi mətnlər verib ordakı məntiqin tapılmasını istəməklə onların məntiqi düşüncəsini inkişaf etdirmək olar. Həmçinin həmin mətnin üzərində müvafiq qrammatik tapşırıqları da yerinə yetirmək tapşırıla bilər. Məsələn:

Şaha xəbər verilir ki, vəzir xəzinədən yoxsullara ərzaq verir və onların “nə vaxt qaytararıq?” sualına vəzir “padşah öləndə gətirib qaytararsınız” – deyər cavab verir. Bu xəbəri eşidən şah qəzəblənir və vəziri yanına çağırır ki, onu cəzalandırsın. Vəzirin cavabından sonra şah ona cəza yox, mükafat verir. Vəzirin cavabı nə olur ki?

Ali məktəbdə ana dilinin tədrisi zamanı tələbələrə problem situasiya haqqında geniş məlumat vermək, gələcəkdə dərslərində problem situasiyalar yaratmaq və bununla da şagirdlərin elmi biliklərini daha da dərinləşdirmək yollarını göstərmək yenə ali məktəb müəlliminin üzərinə düşür. Məsələn, tələbələrə gələcəkdə öz dərslərində Venn diaqramı əsasında belə problem situasiyalar qurmaq məsləhət görüldə bilər: Heca ilə sözün sətirdən –sətrə keçirilməsi bir birindən nə ilə fərqlənir? Axı onlar bir- birinə bənzəyir. Yaxud, omonimlərlə çoxmənalı sözlər bir-birinə çox oxşayır. Bunlar eyni dil faktlarıdır mı? Bu cür problematik sualların qoyuluşu tələbələrin öz elmi yaddaşını təzələmək baxımından da əhəmiyyətliyədir. İç- içə çəkilməmiş üç dairənin hər birinin içində həmin dil faktlarının fərqli və oxşar cəhətləri qeyd olunur və problem situasiya cavablandırılır.

Beləliklə, tələbə əgər “Ana dili” fənninin tədrisi zamanı müxtəlif səpkili məntiqi çalışmalar qurmağı öyrənsə, “Savad təlimi” fənni zamanı dərs prosesinin hər hansı bir mərhələsini qurmaq bacarığına yiyələnmiş olursa, “Ana dilinin tədrisi metodikası” fənninin tədrisi zamanı isə əvvəlki fənlərdə yiyələnmiş olduğu bacarıqlarının da fonunda bütövlükdə tam bir dərs qurmaq və keçmək bacarığını əldə etmiş olur.

İbtidai sinif müəllimliyi hazırlığında daha bir əsaslı rol oynayan fənn “ Nitq mədəniyyəti” fənnidir. Ali məktəblərin müvafiq ixtisaslarında, həmçinin ibtidai sinif müəllimliyi ixtisasında da “Nitq mədəniyyəti və üslubiyyat” fənni tədris olunur ki, bu fənnin daşdığı yük olduqca böyük əhəmiyyətə malikdir. Qədim yunan filosofu Sokrat deyirdi ki, danış, görüm kimsən. Bu o deməkdir ki, insanın kimliyini onun nitqi, danışığı təyin edir. Azərbaycan insanı daxili monoloqunda güclü olsa da, onun xarici ifadəsində hər zaman bir kompleks mütləq hiss olunur. Kompleks isə özünə inamsızlıqdan irəli gəlir. Mütaliənin olmaması, məlumatsızlıq, bilgilərin bəsitliyi və s. bu kimi səbəblər insanın nitqində, danışığında özünü büruzə verir. Sürətlə inkişaf edən dünyanın bir parçasına çevrilmiş Azərbaycan övladlarının da nitqi bütün kompleksləri aşmış bir nitqə çevrilməlidir. Bu mənada ali məktəblərdə tədris olunan “Nitq mədəniyyəti və üslubiyyat” fənninin əhəmiyyəti sonsuzdur. Yetər ki, bu fənnin tədrisi müəllim tərəfindən doğru aparılsın və tələbələrə - sabahın müəllimlərinə kifayət qədər nitq bacarı-

rıqları ötürülsün. Bunun üçün fənnə ayrılmış saatlardan maksimum səmərəli istifadə olunmalıdır ki, müəyyən məqsədə çatmaq mümkün olsun. Bu zaman əvvəlcə fənlə bağlı elmi – nəzəri məlumatlarla tələbələr məlumatlanmalı, daha sonra bilikləri praktik olaraq dərinləşdirmək üçün çox müxtəlif üsullardan istifadə etməklə onların nitqinin “açılmasına”, formalaşmasına nail olmaq lazımdır. Bəs bu üsullar hansılardır?

- Tələbələrə öz aralarında çox müxtəlif mövzularda müsahibələr, debatlar aparmağı tapşırmaq və buna nəzarət etmək,
- Onlara müxtəlif mövzularda sərbəst çıxışlar hazırlatmaq,
- Azərbaycan və dünya ədəbiyyatı nümunələrini oxutdurmaq, əsərə münasibətini ifadə etməsini istəmək,
- İri həcmli poetik nümunələr əzbətlətmək,
- Bütün bu tipli çıxışlardan sonra mütləq auditoriya qarşısında çıxışçıların nitqinin müzakirələrini aparmaq,
- Hər birinin ayrılıqda nitq qüsurlarını demək, diqqətlərinə çatdırmaq, bir daha təkrarlanmaması üçün nitqləri üzərində işləməyi tapşırmaq lazımdır.

Bu kimi üsullardan istifadə etməklə tələbələrin nitqini inkişaf etdirmək, habelə biliyini dərinləşdirmək, komplekslərini aradan qaldırmaq, özünə inam hissini gücləndirmək olar.

Beləliklə, ali məktəbdə ibtidai müəllim hazırlığı ixtisasında yuxarıda sadalanan dərslər vasitəsilə tələbələr müasir dərs prosesini, habelə - mövzuya aid sərbəst çalışmaların hazırlanması və onların ağıllı taxtada təqdimi, uşaq oyunlarının keçirilməsi, debatların təşkili, zəka oyunlarının qurulması, esse yazmaq bacarığı və s. bu kimi məsələləri özü düşünüb tapmaqla həm də birbaşa özlərini müasir dövrün yeniliklərə can atan müəllimi kimi formalaşdırmış olurlar. Bütün bunlar isə o deməkdir ki, tələbə ali məktəb auditoriyasından praktik həyat səhnəsinə yalnız quru, nəzəri biliklərlə deyil, rəqabətə davamlı, ən əsası bu düşüncəyə köklənmiş bir müəllim kimi gedir. Elmi, bədii, yaradıcı, məntiqi təfəkkürü güclü olan tələbə sabahın güclü potensiala malik ibtidai sinif müəllimi deməkdir. Belə hazırlığı olan ibtidai sinif müəlliminə isə vətənin sabahı olan ibtidai sinif şagirdlərinin taleyini inamla tapşırmaq olar. Düşünürəm ki, yuxarıda sadalanan predmetlərin qeyd olunan qaydada tədris olunması ibtidai sinif müəllimlərinin hazırlanması prosesinin keyfiyyətinə müsbət təsir etmiş olar.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasının Təhsil Sahəsində İslahatlar Proqramı. Bakı, 1999
2. Azərbaycan Respublikasının ümumtəhsil məktəbləri üçün Azərbaycan dili fənni üzrə təhsil proqramı, Bakı, 2013
3. Ağayev Ə. Təlim prosesi: ənənə və müasirlik, Bakı, 2006,
4. Kərimov Y. Pedaqoji tədqiqat metodları, 2003
5. Əliyeva F. Məmmədova U. Müasir təlim texnologiyaları, Bakı, 2014
6. İbtidai siniflərdə inkişafetdirici texnologiyalardan istifadənin başlıca prinsipləri, Bakı, 2007

UOT: 82(091)**ƏBULHƏSƏN RACİNİN TƏSİRLƏNDİYİ MƏNBƏLƏR****Sədrəddin Hüseyn**

Bakı Mühəndislik Universiteti

Bakı / AZƏRBAYCAN

shuseyn@beu.edu.az

XÜLASƏ

Bu məqalə Ə.Əhmədlunun "Divani-Raci Təbrizi" kitabında tərtibçinin Raciyə təsir edən mənbələr, Racinin ədəbi təsiri, kitabları hazırlayarkən yararlandığı altı əsas nüsxə və son sözdən sonra şairin ana dilində olan lirik şeirlərini əhatə edən hissələrin təqdimi və şərhinə həsr olunur. Kitabın ikinci hissəsində fars dilində yazdığı şeirlər haqqında da bilgi verilmişdir. Müqayisəli təhlil metodundan istifadə edilərək həm tərtibçinin, həm də məqalə müəllifinin təqdimatında Raci yaradıcılığının qaynaqları üzə çıxarılır, onun özündən sonrakı ədəbi prosesə təsiri fonunda ədəbi varislik əlaqələrini, ədəbiyyat tariximizdəki yerini müəyyənləşdirmək nəzərdə tutulur.

Açar sözlər: varislik əlaqələri, təsirləndiyi mənbələr, şairin təsir dairəsi, nüsxələr, divanlar, qondarma fellər törəməsi.

THE SOURCES USED BY ABULHASAN RAJİ**ABSTRACT**

This article is devoted to the presentation and interpretation of the originator parts, covering the poet's lyric poems in the native language of the six main chapters and conclusions used in the preparation of books, literary influences of Raja, the sources that influenced the book of A. Raja in Ahmadli "Divani-RajhiTabrizi." In the second part of the book information about the poems written in Farsi is provided. The influence of the literary heritage of the subsequent development of literature, an attempt to define the role of the poet in the history of literature the method of comparative analysis on the part of the author is shown, and the presentation of creative sources of Raja is attempted.

Keywords: heritage connections, sources of influence, the influence of the poet's circle, copies, divans, derivative verbs.

ИСПОЛЬЗУЕМОЕ ИСТОЧНИКИ АБУЛЬГАСАНА РАДЖИ**РЕЗЮМЕ**

Данная статья посвящена презентации и интерпретации составителем частей, охватывающих лирические стихотворения поэта на родном языке в продолжение шести основных глав и заключения, использованных при подготовке книг, литературному влиянию Раджи, источники, повлиявшие на Раджи в книге А. Ахмедлу «Дивани-Раджи Табризи». Во второй части книги представлена информация и о стихах, написанных на фарси. Методом сравнительного анализа как со стороны автора статьи, так и составителя приводится презентация творческих источников Раджи, показано влияние литературного наследия на последующее развитие литературы, сделана попытка определить роль творчества поэта в истории литературы.

Ключевые слова: наследственные связи, источники влияния, круг влияния поэта, копии, диваны, производные глаголы.

Əbulhəsən Raci XIX əsr Təbriz ədəbi mühitində yetişmişdir. Klassik ənənələrin, kanon maarifçiliyinin (15) son günlərini yaşadığı bu ədəbi mühitin şairləri klassik poeziyadan, bir-birinin əsərlərindən bəhrələnməklə xələflərinin yaradıcılıqlarına da təsir göstərmişlər. Əbülfəzl Əhmədlu tərtib etdiyi "Divani-Raci Təbrizi" adlı kitabında Raci ilə müasirləri arasındakı ədəbi əlaqələrdən (10) əlavə bir də şairin ilham qaynağı olaraq təsirləndiyi mənbələrdən söhbət açır, onlardan necə yararlandığını nümunələrlə göstərir. Kitabdakı Raci ilə çağdaş şairlərdən bir neçəsi başlığından sonrakı Raciyə təsir buraxan şairlər yarımbaşlığı gəlir.

Tərtibçi öncə fars şairlərindən Ə.Firdovsi, Şeyx Sədi, Araqi, Hafiz və Hatif İsfahaninin adını çəkir və şeirlərindən oxşar nümunələr verir.

Ə.Racinin təsirləndiyi mənbələr içərisində Azərbaycan şairlərindən başda Füzuli gəlir ki, Raci özü "Divan"ının ilk qəzəlində "Ehya olu bu nəzmim ilə əzmi-Füzuli, Bu möcüzəmin şahidi İsayi-zamandır" (14, 16) deyərək Füzuli əzmini dirildəcəyinə söz verir.

Gətirdiyi nümunələri qarşılaşdıraraq Racinin təkcə forma, rədif, bəhr, ahəng baxımından deyil, məzmun və ifadə cəhətdən də Füzulinin əzmini ehya etdiyini və "ondan istiqamət aldığını" bildirir.

Füzuli: Sərv azad qədinlə mənə yeksan görünür,
Nəyə sərkəştə olan baxsa xuraman görünür.

Raci: Çöhreyi-came içində ruxi-canan görünür,
Şəfəq içrə deyəsən mehri-dereşən görünür.

Füzuli: Ey gül, nə əcəb silsileyi-müşki-tərin var,
Ey sərv, necə xoş can alıcı işvələrin var.

Raci: Ey şuxi-pərivəş, əcəb incə kəmərun var,
Nə yaxşı sənün ərzi-şəmsü, qəmərun var. (5, 36)

Birinci misalda hər ikisi hadisələrin batininə, mənaya meyl edir, sərkəştəlikdən xuramanlığın, çöhreyi-camedən ruxi-cananın zühuruna diqqət çəkilir, ikinci misalda isə Füzuli zahirin pərdəarxası mənaya nüfuz edirsə, Raci zahirin təsvirinə üstünlük verir.

Ə.Əhmədli qeyd edir ki, Raci Füzulinin davamçılarından Əlican İsmayıl və onun oğlu Qövsü Təbrizdən təsirlənmişdir. Bu təsir o qədər güclü olmuşdur ki, sanki şair hər şeir yazanda Qövsinin əsərlərini "göz önünə almış və onunla yaşamışdır". Məsələn:

Qövsü: Aşiq oldum yenə başdan bir pəri rüxsarə mən,
Məst mən, biəql mən, divanə mən, biçarə mən.

Raci: Hicranda daim gələrəm ahu zarə mən.
Biçarə mən, fələkzadə məm, bəxtiqarə mən.

Qövsü: Məni yalqızladı dərdü bəlayi yar bir yandan.
Sepəhr əndişəsi bir yandan, əğyar bir yandan.

Raci: Alıbdı könlümü əldən həmi ağa, həmi nökar,
Çəkillər hərə bir yan, o bir yandan, bu bir yandan. (5, 34)

Qövsü: Məni hicr ilə eyləmiş zirü zəbər vallahi, billahi,
Könül abi-kabab olmuş cigər vallahi, billahi.

Raci: Sənün tək yoxdur yar-cansatan vallahi, billahi,
Böyük sövgəndur, zalım, aynan, vallahi, billahi. (5, 37)

Nümunələrdən Ə.Raci ilə Q.Təbrizinin müqayisəsində tənzir, bəhr və rədif oxşarlığı aydın görünür.

Ağayi Əhmədli çox fərqli və maraqlı bir şairi də nümunə göstərir. Bu Tərzi Əfşardır ki, Şah Səfi və II Şah Abbasla çağdaşdır. Özəlliyi sözlərə qondarma fellər törətməsi idi. Məsələ Təbriz-Təbrizidan, səfər-səfəridan, Bağdad-Bağdadlanma, zad-zadlanma və s. Bu cür söz oyunu, "...səs-

lərlə maneralar bədii mətnin elastikliyini nümayiş etdirir. Təkrarla səslərin formalaşdırdığı obraz fonoloji vahidlərin linqvo-poetik imkanlarından xəbər verir" (8, 15)

Tərzi Əfşarın şah Abbasi Bağdadı almağa həvəsləndirmək üçün yazdığı qəsidə və oradakı söz törəmələrinə misal:

Pərvazlandı yenə könül bağdalanmağa,
Ol bürcü-övlüyə qonub şadlanmağa.
Rah fənadı, tövşə təkiyi yetər mana.
Yox iştahım yolda mənim zadlanmağa.

Müəllif diqqəti məhz buraya çəkərək bildirir ki, bu cür söz oyunları Raciyə də təsir etmiş və o, bəzən leksik, qrammatik formada satirik oyunlara gedərkən yazdıqları şeirlərinin əzəmətinə təsir etmişdir və "bu noi işlər Raci kimi "ciddi" (? S.H.) şairdən gözlənilməzdir".

Laləyə göstər yüzün gülşəndə həmrələnməsün,
Nitqə gəl, bülübl çəməndə bir də şeydalanmasun,
Dur gözü qurbanı səhni-gülşənə qoy bir qədəm,
Sərv bəllənməsün, nərgiz də şəhlənməsün. (5, 38, 39)

Əlbəttə, Raci sələflərindən bəhrələndiyi kimi, özündən sonrakıların da üzərində təsirsiz qalmamışdır. Ə.Əhmədli Racinin ədəbi təsiri bölümündə yazır ki, Raci bədxətt olduğu üçün şeirlərini başqalarına yazdırır və kitablara tökdürürdü. Müxtəlif yığıncaqlarda, qəhvəxanalarda, bazar-tükənlərdə yar-yoldaşlarına oxuyardı. Həftəlik Seyidüsshəda hz.Əliyə (ə) həsr olunan yas törənlərində iştirak edər, təzə şeirlərini ifaçılara təqdim edər, onlar da oxuyardı. Ədiblərin, şeir həvəskarlarının da iştirak etdiyi belə məclislərdən sonra Racinin şeirləri əldən-ələ, dildən-dilə gəzərdi. Öz sağlığında ədəbi mühitdə şöhrət tapmış, təqlid və tənzir edilərək, bütün Azərbaycan ədəbiyyatına təsir buraxmışdır. "Həzrət cavab, yüksək zövq və mədəniyyətə malik olan Raci hələ sağlığında təkcə doğulduğu Təbrizdə deyil, bütün Cənubi Azərbaycanda, o cümlədən Qafqazda da tanınan və seçilən şairlərdən olmuşdur" (13, 49) Ə.Əhmədli Raci-dən təsirlənən Şükuhi Marağayi, Məhəmmədbağır Xalxali, Sərraf Təbrizi, Seyid Əzim Şirvani, Mirzəli Möcüz Şəbüstəri, Mirzə Ələkbər Sabir, Əli Əsgər Dilrüş və Əlağa Vahid kimi şairlərin adlarını çəkir və nümunələrlə paralellər aparır. Əhmədlinin yuxarıdakı fikri də təsdiq edir ki, Racinin "Divan"larına düşməyən və çox güman ki, əllərdə gəzib məhərrəmlik mərasimlərində oxunan başqa şeirləri də vardır. (Bəzilərinə Lənkəranda əlyazma şəklindəndə əldə edə bilmişdik. (9.))

Ə.Əhmədli bu bölümə də qarşılaşdırmalar aparır: Şükuhi Marağayinin Racinin təcnis məsnəvisinə yazdığı nəzirəyə nümunə:

Gəl ey səbru aramı bədə verən, Rəqibə dönüb cam-badə verən.
Gəl ey etmiyəni heç yad aşiqin, Qoyan bəzm-vəslinə yad aşiqin.

Məhəmmədbağır Xalxali də Racinin təcnis məsnəvisinə müxtəlif nəzirələr yazmışdır:

Çu eşqində hiyf eylədim əbcədi, Çıxartdı yadımdan mənim əb cədi.
Həqiqətdə kamil degül ol namaz, Tökə gər gözü nuri, haqqa nəm az.(5,40)

Hacı Rza Sərrafın Raci-dən aldığı təsirlərə nümunə:

Raci: Görüm olsun əzizün ey Züleyxavəş bu aləmdə,
O şəhlə gözlərun bisərme, zülfün şənəsüz qalsun.

Sərraf: Görüm məndən sora şəmi-ruxun pərvanəsüz qalsun,
İraq gözdən gözüün bi sər mei zülfün şanəsüz qalsun. (5,41)

Seyid Əzim Şirvaninin Raci təsiri ilə yazdığı şeirlərə nümunə:

Raci: İmtahan eylədim ey dil hamı xubanı dürüst,
Tapmadım, bircə nəfər əhd ilə peymarı dürüst.

Şirvani: Nola dil bilməsə rəmzi-ruxi-canani dürüst,
Kimdir ol kəs ki, bilə məniyi-Quranı dürüst. (5,42)

Raci: Nə qədər sən kimi bir qönçə dəhanım yox idi,
Ey pərivəş, bu qədər ahu fəğanım yox idi.

Şirvani: Sənsiz ey ruhi-rəvan, təndə təvanım yox idi,
Təni-zarımda təvan, cismdə canım yox idi. (5,42)

Raci ilə Mirzəli Möcüz Şəbüstəri.

Raci: Mən binəvaya axır, söylə mehribanım əmmə,
Haçana kimi xəraba olacaq məkanım əmmə?

Möcüz: Mən binəvaya axır söylə, mehribanım əmmə,
Haçana kimi palazsız qalacaq məkanım əmmə.
Quru yerdə qorxuram ki üzülə bu canım əmmə,
Kəsilə amanum əmmə, başuva dolanum əmmə!

Raci ilə Təbrizli Əliəşgər Dilirış.

Raci: Eşq əhli bu afaqdə rüsva gərək olsun,
Məcnun kimi sərgəştəyi səhra gərək olsun.

Dilirış: Saqi, mənə bir cam, müsəvvə gərək olsun,
Məst eyləməyə badə miyanə gərək olsun.

Raci ilə Əliəğa Vahid.

Raci: Eşq xası əgərçi nari-fərağat yaxşıdı,
Mən sənə qurban olum, amma mürüvvət yaxşıdı.

Vahid: Uyma ey könlüm vəsli-yara hicran yaxşıdı,
Naz edincə aşiqə, zülm etsə canan yaxşıdı. (5, 46- 45)

Kitabın Şifahi xalq ədəbiyyatı ilə əlaqəsi bölümündə Raci yaradıcılığının şifahi xalq ədəbiyyatı ilə qırılmaz tellərlə bağlı olduğunu göstərir. Raci sıx-sıx xalq deyim və ifadələrindən istifadə edir. Məs. *dilə-dişə düşmək, başa dolandırmaq, yaxamdan əl götür, adı var, özü yox, kül başına tökülm, əzizin ölsün, kor olasan* və s.

Raci şifahi xalq ədəbiyyatının təmsil, nağıl, rəvayət və atalar sözlərinə də müraciət edir:

Zəxmi-çəşmim doludur, əşki-çəşmi-xun ilən,
Mən sənə qurban olum, qanı yumazlar qan ilən.
Kuyindən əhli-dil keçər eylər rəqib dad,
Canə, məsəl di bu: it hürər karvan keçər.
Gərçi deyillə yoldu könüldən-könülə,
Raci, bu söz yalandı mənim etiqadımə.

Raci xalq ədəbiyyatından faydalandığı kimi, onun deyimlərindən də xalq dilinə keçən çoxlu nümunələr vardır:

Küləhin satgilən, xərc et, tufeyl olma namərdə,
Cahanda kəllə sağ olsun küləh əskik deyil mərdə. (5,s.45-46)

Quran və Raci bölümündə tərtibçi qeyd edir ki, Qurani-məcid nazil olandan bu yana qələm əhlinə hər cəhətdən təsir etmiş, ləfzi məna potensialını genişləndirmiş, zənginləşdirmişdir. Bu rəhmət yağışı hər dərəcəyə yetərincə sel-su bağışlamış, demək hər can evi öz tutarınca bu səmavi mədəndən qidalanmışdır. Raci ömrü boyu Quranla munis idi. Onun xiridari və lətaifi idi. İ. Nəsimi kimi o da Quranı ruxi-canana bənzətmiş, belə bir bədii ifadənin qazanılmasına nail olmuşdur:

Bu xalü xətti kim, ruxi-cananda yazublar,
Bənzər o hürufata ki, quranda yazublar.

Raci qəzəllərində də peyğəmbərlərin –Hz.Adəm (ə.), Hz.Süleyman (ə.), Hz.Yusif (ə.), Hz. Musa (ə.), Hz İsa (ə.) və Məhəmməd peyğəmbər (s.ə.s.) -adlarını çəkir, bir münasibətlə, onlar haqqında Quranın verdiyi bilgini əlaqələndirir. Yeri gələndə Quran ayələrindən nümunələr verir. (5, 47-48)

Tərtibçi Raci və musiqi bölümündə şairin Azərbaycan musiqisinə, xüsusilə muğamlara dərinləndən bələd olduğunu, muğam adlarını və şöbələrini yerli-yerində işlətdiyini yazır.

Müğənni “Şur” ilə “Nəvayə” cümlə “Üşşaqi”,
Büzürgü küçəkə rəhm eyləməz,”Şahnaz” məşq eylər.

Yararlandığımız nüsxələr bölümündə ağayi Əhmədli 6 mənbədən söhbət açır. Onlardan birincisi Raci dəryada qər q olan ili əhbabları tərəfindən türkcə və farsca müxtəlif şeirləri və mərsiyələri Təbrizdə 1293-cü ildə ilk mətbu ediləndir. Bu Rza Həmrəz cənablarının malik olduğu daşbasma nüsxəsidir ki, 257 səhifədir.

2. Kitabxaneyi milli Təbriz nüsxəsi 247 səhifədir. Birincidən daha oxunaqlı və gözəl yazılmışdır. 1296-cı ildə daşbasma ilə çap edilmişdir.

3. Bu nüsxə Təbrizin milli kitabxanasında 1737 nömrə ilə saxlanmaqdadır. 241 səhifədir. Kitabı ora Hacı Məhəmməd Naxçıvani bağışlamışdır.1304-cü ildə çap olunmuşdur.

4. Külliyyatı-Divani-Raci 195 səhifəlik bu daşbasma nüsxəsini Təbrizin Firdofsi (Fəxrə Azər) kitabxanasında 1364-cü ildə çap edilmişdir. Kitabın 195-ci səhifəsinin haşiyəsində yazılan qeyddə Sirus Qəmərinin adı və nəşr ili göstərilir (1364). Bu nüsxə satışda var və əlimizdəki bir əlyazma və dörd çap olan kitabdan biridir.

5. Nüsxəyi ədəbiyyeyi-Tehran. Bu nüsxə Tehranın ədəbiyyeyi kitabfırışı vasitəsilə 1381- ci ildə çap edilmişdir. 253 səhifədir. Kitabda M.Müdərris və M.Tərbiatın iki səhifəlik müqəddiməsi verilir. Bu nüsxədə başqalarına nisbətən xatələr çoxdur. Belə ki, türkcə şeirlərdə bir noi farsca təshihlər gedir.

6. Bu nüsxə Bakıda H.Abiyevin tərtibi ilə 1992-ci ildə kiril əlifbası ilə çap edilmişdir. Farsca şeirləri yoxdur. İlk nüsxədən (1293) yararlanmışlar. Növhlərin hamısı çap edilib. Racinin Təbrizə xas dil xüsusiyyətləri qorunub saxlanmışdır. Kitab 278 səhifədən ibarətdir. Onu qeyd etmək lazımdır ki, ilk iki nüsxə yazdığına görə Ağayi Əhmədlunun özündədir.

Sonuncu-Bakı nüsxəsi ilə bağlı ortaya mübahisəli bir məqam çıxır. Belə ki, “Divani Raci Təbrizi” 1377-ci ildə (miladi 1955), “Seçilmiş əsərlər” isə 1992-ci ildə çap olunub. Əgər belədirsə,

onda Ə.Əhmədlunun Bakı nüsxəsinədən xəbərdar olması mümkünsüzdür. Biz kitabı 2014-cü ildə Təbrizdən alanda təzə çap olunan kimi təqdim elədilər. Ola bilər ki, müəllif kitabı elə 1377-ci ildə yazmış, 6-cı bəndi sonra əlavə etmişdir. Bu onun təkrar nəşridir. Tərtibçi ilə görüşmək imkanımız olmadığından bu fakt dəqiqləşdirilməmiş qaldı.

Kitabın Son söz qisminə cənab Ə.Əhmədli kitabların hazırlanmasında ona hər cəhətdən yaxından kömək edənlərə, ilk növbədə qardaşı ustad Həbib Əhmədliyə ədəbi –tənqidi görüşləri ilə işin yol-yöntəmini öyrətməsi və kitabın çapı üçün etdikləri kömək üçün Rza Həmraz cənablarına “addım-addım kitabın təshihini gözlədiyi, heç yerdə çap olunmayan Raci ilə bağlı əsas nüsxələri, həyatı ilə bağlı bir çox faktları bizə əmanət etdiyi, kitabxanasında uzun zaman çalışmağıma şərait yaratdığı üçün” minnətdarlığını bildirir.

Ustad doktor Mahmudzadə (Sadiq), doktor Vahid Feyzullahi (Ulduz), Hacı Musa Herisinejadə, şair dostu Əbutalıb Allahyar (Tutqun), Hüseynqulu Fəyyaz (“Şəhriyar” mətbəəsinin sahibi) və şair Ramazan Xələfiyə dərin təşəkkürünü bildirir.

Müğənni Mikayıl Əziminin də bir sıra nüsxələri uzun müddət ona veriklərini qeyd edir.

Azərbaycan ədəbiyyat dərgahının görkəmli xadimləri, “Fəxri azər” mətbəəsinin müdiri Hacı ağa Sirius Qəməri və oğlu Nasir Qəməri cənablarının kitabı sətir-sətir oxuyaraq oxucuya “üzü-sulu çatdırılmasında candan maya qoyduqları” üçün, bir də kitabın sahmanlanması, hərflər düzülməsi və s. işlərdə bir çox zəhmətlərə qatlaşaraq əllərindən gələn yardımı əsirgəməyən Sərkart xanım Şükuhi və yoldaşlarına da sayğılarını bildirir.

Ən sonda isə bu işi bir alim kimi deyil, bir həvəskar kimi gördüyünü bəyan edərək yanlışlıqları aradan qaldırmaq üçün mərifət ərbablarının təklif və tənqidlərini gözlədiyini bildirir.

Biz bu kitabları incələyərkən məlum oldu ki, Ə. Əhmədli cənabları həm Raci üçün, həm də Azərbaycan ədəbiyyatı üçün böyük zəhmət bahasına bu qədər tarixi dəyəri olan kitabların çapına nail olubdur. Bu qədər mükəmməl işdən sonra bunca təvazö göstərən Əbülfəzl cənablarının səyi və qeyrəti sayəsində artıq əlimizdə Raciyə aid rahat oxuna bilən bir xəzinə var; bu xəzinədə şairin həyatı ilə bağlı bir çox məsələlərə də aydınlıq gətirilmişdir.

“...novator... XIX əsr poeziyasında qüdrətli yrlərdən birini tutan ... lirik şair” (13, 41) Ə.Racinin yaradıcılığı ədəbiyyatımızda bir mərhələ təşkil edir. İstər dilimizin xəlqi- ləşməsində, yeni poetizmlərlə zənginləşməsində, istər yeni obrazlar silsiləsinin yaradılmasında Racinin xüsusi rolu olmuş, sələflərindən aldığı estafeti özündən sonrakı ədəbi nəslə layiqincə ötürmüş, sonrakı ədəbi prosesə müsbət təsir göstərmişdir. Həm məhərrəmlik mərasimlərində, həm də musiqi məclislərində Racinin öz yeri olmuşdur. Onun yazdığı “Nə eşq olaydı...” məşhur qəzəllərdən X.Natəvan (17, 279), M.Ə.Sabir (12, 205), H. Cavid (7, 127), M.Səfvət kimi şairlər təsirlənmiş və bu qəzələ nəzirələr yazmışdır.

Bir də onu əlavə etmək istəyirik ki, “Seçilmiş əsərlərdən” (14.) və Mərsiyələr divanından (6.) fərqli olaraq bu kitab (5) Racinin lirik şeirlərini geniş əhatə edir. Belə ki, buradakı (5) 188 qəzəlin Bakı nəşrində 146-sı verilib. Burada qəzəllər “Divan” ədəbiyyatına uyğun olaraq əlifba ilə düzülmüş və hər qəzəlin beytləri sıra ilə nömrələnib. İki qəsidə, “Hekayəti-İbrahim Ədhəm”, iki “Kərbəla səfəri” mənzuməsi, “Dər mədhi samovar” müstəzadı, mürəbbelər (18 bənd), dördlülklər (6 bənd), fərdlər (29), mütəfərriqələr (2), və 182 beytlik tənqis verilib. (4) Bakı nəşrində isə (1) sadəcə “Hekayəti-İbrahim Ədhəm” mənzuməsi, mürəbbe (16 bənd), mütəfərriqə və rübai verilib. 184 (5) beytlik tənqisin isə 40 (14) beyti verilib. Mərsiyələr divanında da (6)

divan ənənəsi (əlifba sırası ilə düzülmək) gözlənilib, hətta hər mərsiyəyə ayrıca ad da verilib. Bu da kitablar üzərində araşdırma aparmağı asanlaşdırır.

Kitabın (6) farsca bölümündə 168 qəzəl, 32 beytlik bir qəsidə, 3 rübai, 1 fərd verilmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. 6 cildə. IV c., Bakı: "Elm", 2011, 856 səh.
2. Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı antologiyası, I c., Bakı, "Elm", 1981.
3. Cənubi Azərbaycan Ədəbiyyatı tarixi I c., Bakı: Nurlar nəşriyyatı, 2009, 480 səh.
4. Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. II c., Bakı: Qanun, 2013, 680 səh.
5. Əbüləziz Əhmədli, Divani-Raci Təbrizi, "Fəxri Azəri" nəşriyyatı, Təbriz, 1377.
6. Əbüləziz Əhmədli, Raci Təbrizinin novhələri və mərsiyələri, "Fəxri Azəri" Təbriz, 1379.
7. Hüseyn Cavid. Əsərləri. Beş cildə. II cild. Bakı, "Lider nəşriyyatı", 2005, 352 səh.
8. Hüseynov Məhərrəm. Səsin poetikası. Bakı: Elm, 2010, 317 səh.
9. Hüseyn Sədrəddin. Hacı Əbulhəsən Racinin yeni üzə çıxan mərsiyələri. Filologiya məsələləri. N 4. "Elm və təhsil", Bakı, 2014, AMEA, M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu.
10. Hüseyn Sədrəddin. "Şəcərənamə"də Ə.Raci ilə bağlı yeni bilgiler. Journal of Qafqaz University. N 2. Bakı, 2014, səh 163-169
11. Külliyyatı-divanı-Raci, Təbriz, "Firdovsi", 1364.
12. Mirzə Ələkbər Sabir. Hophopnamə. 2 cildə. I cild. Bakı, "Şərq-Qərb", 2004, 480 səh.
13. Nazim Rizvan. Raci lirikasının bəzi xüsusiyyətləri // Azərbaycan SSR EA-nın xəbərləri. Ədəbiyyat. Dil və incəsənət seriyası. Bakı, 1990, N-2, 8 səh.
14. Raci. Seçilmiş əsərləri. (tərtibçi Abıyev Hafiz). Bakı, Sabah, 1992, 278 səh.
15. Rəhim Əliyev. Ədəbiyyat nəzəriyyəsi. Bakı, 2012, 464 səh.
16. Seyfəddin Rzasoy. Azərbaycan dastanlarında şaman-qəhrəman arxetipi. Bakı, elm və təhsil, 2015, 436 səh.
17. Seyid Əbülqasım Nəbatı, Xurşidbanu Natəvan, Heyran Xanım. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Çarşıoğlu, 2006, 440 səh. (279)
18. Talıbzadə Kamal, Azərbaycan ədəbi tənqidinin tarixi, Bakı, "Maarif", 1984.

INSTRUCTIONS FOR AUTHORS

1. "The Baku Engineering University Journal- Philology and Pedagogy" accepts original unpublished articles and reviews in the research field of the author.
2. Articles are accepted in English.
3. File format should be compatible with **Microsoft Word** and must be sent to the electronic mail (journal@beu.edu.az) of the Journal. The submitted article should follow the following format:
 - Article title, author's name and surname
 - The name of workplace
 - Mail address
 - Abstract and key words
4. The title of the article should be in each of the three languages of the abstract and should be centred on the page and in bold capitals before each summary.
5. **The abstract** should be written in **9 point** type size, between **100** and **150** words. The abstract should be written in the language of the text and in two more languages given above. The abstracts of the article written in each of the three languages should correspond to one another. The keywords should be written in two more languages besides the language of the article and should be at least three words.
6. **UDC** and **PACS** index should be used in the article.
7. The article must consist of the followings:
 - Introduction
 - Research method and research
 - Discussion of research method and its results
 - In case the reference is in Russian it must be given in the Latin alphabet with the original language shown in brackets.
8. **Figures, pictures, graphics and tables** must be of publishing quality and inside the text. Figures, pictures and graphics should be captioned underneath, tables should be captioned above.
9. **References** should be given in square brackets in the text and listed according to the order inside the text at the end of the article. In order to cite the same reference twice or more, the appropriate pages should be given while keeping the numerical order. For example: [7, p.15].

Information about each of the given references should be full, clear and accurate. The bibliographic description of the reference should be cited according to its type (monograph, textbook, scientific research paper and etc.) While citing to scientific research articles, materials of symposiums, conferences and other popular scientific events, the name of the article, lecture or paper should be given.

Samples:

- a) **Article:** Demukhamedova S.D., Aliyeva İ.N., Godjayev N.M.. *Spatial and electronic structure of monomeric and dimeric conapeetes of carnosine with zinc*, Journal of structural Chemistry, Vol.51, No.5, p.824-832, 2010
 - b) **Book:** Christie ohn Geankoplis. *Transport Processes and Separation Process Principles*. Fourth Edition, Prentice Hall, p.386-398, 2002
 - c) **Conference paper:** Sadychov F.S., Aydın C., Ahmedov A.İ. Appligation of Information – Commu-nication Technologies in Science and education. II International Conference."Higher Twist Effects In Photon- Proton Collisions", Baki, 01-03 Noyabr, 2007, ss 384-391
- References should be in 9-point type size.
10. The margins sizes of the page: - Top 2.8 cm. bottom 2.8 cm. left 2.5 cm, right 2.5 cm. The article main text should be written in Palatino Linotype 11 point type size single-spaced. Paragraph spacing should be 6 point.
 11. The maximum number of pages for an article should not exceed 15 pages
 12. The decision to publish a given article is made through the following procedures:
 - The article is sent to at least to experts.
 - The article is sent back to the author to make amendments upon the recommendations of referees.
 - After author makes amendments upon the recommendations of referees the article can be sent for the publication by the Editorial Board of the journal.

YAZI VƏ NƏŞR QAYDALARI

1. "Journal of Baku Engineering University" Filologiya və pedaqogika - əvvəllər nəşr olunmamış orijinal əsərləri və müəllifin tədqiqat sahəsi üzrə yazılmış icmal məqalələri qəbul edir.
2. Məqalələr İngilis dilində qəbul edilir.
3. Yazılar **Microsoft Word** yazı proqramında, (**journal@beu.edu.az**) ünvanına göndərməlidir. Göndərilən məqalələrdə aşağıdakılara nəzərə alınmalıdır:
 - Məqalənin başlığı, müəllifin adı, soyadı,
 - İş yeri,
 - Elektron ünvanı,
 - Xülasə və açar sözlər.
4. **Məqalədə başlıq hər xülasədən əvvəl** ortada, qara və böyük hərflə xülasələrin yazıldığı hər üç dildə olmalıdır.
5. **Xülasə** 100-150 söz aralığında olmaqla, 9 punto yazı tipi böyüklüyündə, məqalənin yazıldığı dildə və bundan əlavə yuxarıda göstərilən iki dildə olmalıdır. Məqalənin hər üç dildə yazılmış xülasəsi bir-birinin eyni olmalıdır. Açar sözlər uyğun xülasələrin sonunda onun yazıldığı dildə verilməklə ən azı üç sözdən ibarət olmalıdır.
6. Məqalədə UOT və PACS kodları göstərməlidir.
7. Məqalə aşağıdakılardan ibarət olmalıdır:
 - Giriş,
 - Tədqiqat metodu
 - Tədqiqat işinin müzakirəsi və onun nəticələri,
 - İstinad ədəbiyyatı rus dilində olduğu halda orijinal dili mötərzə içərisində göstərməklə yalnız Latın əlifbası ilə verilməlidir.
8. **Şəkil, rəsm, grafik və cədvəllər** çapda düzgün, aydın çıxacaq vəziyyətdə və mətn içərisində olmalıdır. Şəkil, rəsm və grafiklərin yazıları onların altında yazılmalıdır. Cədvəllərdə başlıq cədvəlün üstündə yazılmalıdır.
9. **Mənbələr** mətn içərisində kvadrat mötərzə daxilində göstərməklə məqalənin sonunda mətn daxilindəki sıra ilə düzülməlidir. Eyni mənbəyə iki və daha çox istinad edildikdə əvvəlki sıra sayı saxlanmaqla müvafiq səhifələr göstərməlidir. Məsələn: [7,səh.15].

Ədəbiyyat siyahısında verilən hər bir istinad haqqında məlumat tam və dəqiq olmalıdır. İstinad olunan mənbənin biblioqrafik təsviri onun növündən (monoqrafiya, dərslik, elmi məqalə və s.) asılı olaraq verilməlidir. Elmi məqalələrə, simpozium, konfrans, və digər nüfuzlu elmi tədbirlərin materiallarına və ya tezislərinə istinad edərkən məqalənin, məruzənin və ya tezisnin adı göstərməlidir.

Nümunələr:

- a) **Məqalə:** Demukhamedova S.D., Aliyeva İ.N., Godjayev N.M.. *Spatial and electronic structure of monomeric and dimeric complexes of carnosine with zinc*, Journal of structural Chemistry, Vol.51, No.5, p.824-832, 2010
- b) **Kitab:** Christie ohn Geankoplis. *Transport Processes and Separation Process Principles*. Fourth Edition, Prentice Hall, 2002
- c) **Konfrans:** Sadychov F.S., Aydın C., Ahmedov A.İ.. Appligation of Information-Communication Technologies in Science and education. II International Conference. "Higher Twist Effects In Photon- Proton Collisions", Baki, 01-03 Noyabr, 2007, ss 384-391

Mənbələr 9 punto yazı tipi böyüklüyündə olmalıdır.

10. **Səhifə ölçüləri:** üstdən 2.8 sm, altdan 2.8 sm, soldan 2.5 sm və sağdan 2.5 sm olmalıdır. Mətn 11 punto yazı tipi böyüklüyündə, **Palatino Linotype** yazı tipi ilə və tək simvol aralığında yazılmalıdır. Paraqraflar arasında 6 punto yazı tipi aralığında məsafə olmalıdır.
11. Orijinal tədqiqat əsərlərinin tam mətni bir qayda olaraq 15 səhifədən artıq olmamalıdır.
12. Məqalənin nəşrə təqdimi aşağıdakı qaydada aparılır:
 - Hər məqalə ən azı iki ekspertə göndərilir.
 - Ekspertlərin tövsiyələrini nəzərə almaq üçün məqalə müəllifə göndərilir.
 - Məqalə, ekspertlərin tənqidi qeydləri müəllif tərəfindən nəzərə alındıqdan sonra Jurnalın Redaksiya Heyəti tərəfindən çapa təqdim oluna bilər.

YAZIM KURALLARI

1. "Journal of Baku Engineering University- Filoloji ve Pedagoji" önceler yayımlanmamış orijinal çalışmaları ve yazarın kendi araştırma alanın-da yazılmış derleme makaleleri kabul etmektedir.
2. Makaleler İngilizce kabul edilir.
3. Makaleler Microsoft Word yazı programında, (journal@beu.edu.az) adresine gönderilmelidir. Gönderilen makalelerde şunlar dikkate alınmalıdır:
 - Makalenin başlığı, yazarın adı, soyadı,
 - İş yeri,
 - E-posta adresi,
 - Özet ve anahtar kelimeler.
4. **Özet** 100-150 kelime arasında olup 9 font büyüklüğünde, makalenin yazıldığı dilde ve yukarıda belirtilen iki dilde olmalıdır. Makalenin her üç dilde yazılmış özeti birbirinin aynı olmalıdır. Anahtar kelimeler uygun özeti sonunda onun yazıldığı dilde verilmekle en az üç sözcükten oluşmalıdır.
5. Makalede UOT ve PACS tipli kodlar gösterilmelidir.
6. Makale şunlardan oluşmalıdır:
 - Giriş,
 - Araştırma yöntemi
 - Araştırma
 - Tartışma ve sonuçlar,
 - İstinat Edebiyatı Rusça olduğu halde orjinal dili parantez içerisinde göstermekle yalnız Latin alfabesi ile verilmelidir.
7. **Şekil, Resim, Grafik ve Tablolar** baskıda düzgün çıkacak nitelikte ve metin içerisinde olmalıdır. Şekil, Re-sim ve grafiklerin yazıları onların alt kısımda yer almalıdır. Tablolarda ise başlık, tablonun üst kısmında bulunmalıdır.

8. **Kullanılan kaynaklar**, metin dâhilinde köşeli parantez içerisinde numaralandırılmalı, aynı sırayla metin sonunda gösterilmelidir. Aynı kaynaklara tekrar başvurulduğunda sıra muhafaza edilmelidir. Örneğin: [7,seh.15].

Referans verilen her bir kaynağın künyesi tam ve kesin olmalıdır. Referans gösterilen kaynağın türü de eserin türüne (monografi, derslik, ilmi makale vs.) uygun olarak verilmelidir. İlmî makalelere, sempozyum, ve konferanslara müracaat ederken makalenin, bildirinin veya bildiri özetlerinin adı da gösterilmelidir.

Örnekler:

- a) **Makale:** Demukhamedova S.D., Aliyeva İ.N., Godjayevev N.M.. *Spatial and Electronic Structure of Monomerik and Dimeric Conapeetes of Carnosine Üith Zinc*, Journal of Structural Chemistry, Vol.51, No.5, p.824-832, 2010
- b) **Kitap:** Christie ohn Geankoplis. *Transport Processes and Separation Process Principles*. Fourth Edition, Prentice Hall, p.386-398, 2002
- c) **Kongre:** Sadychov F.S., Aydın C., Ahmedov A.İ. Appligation of Information-Communication Technologies in Science and education. II International Conference. "Higher Twist Effects In Photon- Proton Collisions", Baki, 01-03 Noyabr, 2007, ss 384-391

Kaynakların büyüklüğü 9 punto olmalıdır.

9. **Sayfa ölçüleri**; üst: 2.8 cm, alt: 2.8 cm, sol: 2.5 cm, sağ: 2.5 cm şeklinde olmalıdır. Metin 11 punto büyük-lükte **Palatino Linotype** fontu ile ve tek aralıkta yazılmalıdır. Paragraflar arasında 6 puntoluk yazı mesa-fesinde olmalıdır.
10. Orijinal araştırma eserlerinin tam metni 15 sayfadan fazla olmamalıdır.
11. Makaleler dergi editör kurulunun kararı ile yayımlanır. Editörler makaleyi düzeltme için yazara geri gönderebilir.
12. Makalenin yayına sunuşu aşağıdaki şekilde yapılır:
 - Her makale en az iki uzmana gönderilir.
 - Uzmanların tavsiyelerini dikkate almak için makale yazara gönderilir.
 - Makale, uzmanların eleştirel notları yazar tarafından dikkate alındıktan sonra Derginin Yayın Kurulu tarafından yayına sunulabilir.
13. Azerbaycan dışından gönderilen ve yayımlanacak olan makaleler için,(derginin kendilerine gönderilmesi zamanı posta karşılığı) 30 ABD Doları veya karşılığı TL, T.C. Ziraat Bankası/Üsküdar-İstanbul 0403 0050 5917 No'lu hesaba yatırılmalı ve makbuzu üniversitemize fakslanmalıdır.

ПРАВИЛА ДЛЯ АВТОРОВ

1. «Journal of Baku Engineering University» - Филология и педагогика публикует оригинальные, научные статьи из области исследования автора и ранее не опубликованные.
2. Статьи принимаются на английском языке.
3. Рукописи должны быть набраны согласно программы **Microsoft Word** и отправлены на электронный адрес (**journal@beu.edu.az**). Отправляемые статьи должны учитывать следующие правила:
 - Название статьи, имя и фамилия авторов
 - Место работы
 - Электронный адрес
 - Аннотация и ключевые слова
4. **Заглавие статьи** пишется для каждой аннотации заглавными буквами, жирными буквами и располагается по центру. Заглавие и аннотации должны быть представлены на трех языках.
5. **Аннотация**, написанная на языке представленной статьи, должна содержать 100-150 слов, набранных шрифтом 9 punto. Кроме того, представляются аннотации на двух других выше указанных языках, перевод которых соответствует содержанию оригинала. Ключевые слова должны быть представлены после каждой аннотации на его языке и содержать не менее 3-х слов.
6. В статье должны быть указаны коды UOT и PACS.
7. Представленные статьи должны содержать:
 - Введение
 - Метод исследования
 - Обсуждение результатов исследования и выводов.
 - Если ссылаются на работу на русском языке, тогда оригинальный язык указывается в скобках, а ссылка дается только на латинском алфавите.
8. **Рисунки, картинки, графики и таблицы** должны быть четко выполнены и размещены внутри статьи. Подписи к рисункам размещаются под рисунком, картинкой или графиком. Название таблицы пишется над таблицей.
9. **Ссылки** на источники даются в тексте цифрой в квадратных скобках и располагаются в конце статьи в порядке цитирования в тексте. Если на один и тот же источник ссылаются два и более раз, необходимо указать соответствующую страницу, сохраняя порядковый номер цитирования. Например: [7, стр.15]. Библиографическое описание ссылаемой литературы должно быть проведено с учетом типа источника (монография, учебник, научная статья и др.). При ссылке на научную статью, материалы симпозиума, конференции или других значимых научных мероприятий должны быть указаны название статьи, доклада или тезиса.

Например:

- a) **Статья:** Demukhamedova S.D., Aliyeva I.N., Godjajev N.M. *Spatial and electronic structure of monomeric and dimeric complexes of carnosine with zinc*, Journal of Structural Chemistry, Vol.51, No.5, p.824-832, 2010
- b) **Книга:** Christie on Geankoplis. *Transport Processes and Separation Process Principles*. Fourth Edition, Prentice Hall, 2002
- c) **Конференция:** Sadychov F.S, Fydin C, Ahmedov A.I. Appligation of Information-Communication Nechnologies in Science and education. II International Conference. *"Higher Twist Effects In Photon-Proton Collision"*, Baki, 01-03 Noyabr, 2007, ss.384-391

Список цитированной литературы набирается шрифтом 9 punto.

10. **Размеры страницы:** сверху 2.8 см, снизу 2.8 см, слева 2.5 и справа 2.5. Текст печатается шрифтом **Pala-tino Linotype**, размер шрифта 11 punto, интервал-одинарный. Параграфы должны быть разделены расстоянием, соответствующим интервалу 6 punto.
11. Полный объем оригинальной статьи, как правило, не должен превышать 15 страниц.
12. Представление статьи к печати производится в ниже указанном порядке:
 - Каждая статья посылается не менее двум экспертам.
 - Статья посылается автору для учета замечаний экспертов.
 - Статья, после того, как автор учел замечания экспертов, редакционной коллегией журнала может быть рекомендована к печати.